

САИД
АХМАД

УФҚ

УБ
/С-21
XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**САИД
АҲМАД**

УФҚ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИ БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1996

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

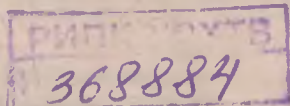
Ислом Шогуломов (ҳайъат раиси), Бобур Алимов (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар Аъламов, Саид Аҳмад, Аҳрор Аҳмедов, Машраб Бобоев, Наим Каримов, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Умарали Норматов, Анвар Обиджон, Шухрат Ризаев, Носир Фозилов, Шукур Холмирзаев, Барнобек Эшпулатов (ҳайъат котиби), Бегали Қосимов, Ўткир Ҳошимов.

Безаклар *В.Н.Самойловники*

Саид, Аҳмад.

Уфқ: Роман. К.2.—Т.: «Шарқ» НМК Бош таҳририяти, 1996.— 240 б.— (XX аср узбек романи).

Уз 2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти. 1996.

ҲИЖРОН КУНЛАРИ

Иккинчи китоб

БИРИНЧИ БЎЛИМ

I

Чаросга ранг кириб қолди.

Офтоб қиздирган дала йулида чап қўлини шоҳи қийиқ билан бўйнига осиб олган йигирма ёшлардаги бир йигит соғ қўли билан велосипедини етаклаб келмоқда.

Дала жимжит. Девор-тошлардан лип-лип аланга чиқади. Қушларнинг ҳам овози тинган. Қизиган тупроққа багрини бериб ётган мусича эриниб кукулайди. Пахса деворга чапланган қовун уругини ари таллайди. Устига офтоб келиб қолган сигир орқага тисарилиб арқонни узмоқчи бўлади. Йул ёқасидаги қовун полиз чайласининг соя тарафида ётган катта-коча ит тилини осилтириб ҳансирайди.

Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешанаси, юзларидан тинмай тер қуйилади. Қулогига тегай-тегай деб учиб утган қалдирғоч орқасидан сарғимтир уфққа қариб қолади.

Саратон қиздирган дала уртасида билқиллаб ётган тупроқ йулидан келаркан, у тезроқ анҳорга етиб олинга шошиларди. Анҳор ҳали олисда.

Йигит велосипедни ёнбошлатиб туриб эгарга минди, бир қўллаб рулга тиралиб педални босди.

Гилдирак қайноқ тупроқда сассиз пилдираб кет-

ди. Йигитнинг очиқ кўксига иссиқ шамол урилди. У чумчуқлар чирқиллаган қайрағоч тагида сариқ тумшуқ жўжаларини қаноти тагига олиб ётган товуқни қақалатиб утди. Ниҳоят, кўприк олдига келиб эгардан тушди.

Четларида жийдалар, мажнунтоллар ўсган анҳорга ҳавас билан қаради. Сув қиргоққа шалоплаб урилиб, осилиб қолган новдаларни тортқилаб оқмоқда.

Йигит велосипедни майсага ётқизиб, сув бўйига тушди. Бўйнидан шоҳи қийиқни олиб юзларини, бўйинларини муздек сувда ювиб олди-да, анҳорнинг беозор оқишига ҳавас билан қараб қолди.

Бирдан нимадир щитирлаб кетди. Йигит у ёқ-бу ёққа аланглади. Унинг кўзи тўнка устида ётган чит куйлакка тушди. Бу кимники экан? Яна аланглади. Ун-ун беш минут кутди, куйлак эгасидан дарак бўлмади. У энди кетмоқчи бўлиб бурилаётган эди, мажнунтол новдаси силкинди. Йигит беихтиёр ўша тарафга юра бошлади. Унинг қаршисида тўзғиб кетган сочлари билан яланғоч кўкракларини тўсиб бир қиз турибди. Қурққанидан қизнинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетган эди.

— Қарама! Қарама, деяпман, Низом!

Йигит эсанкираб яна бир-икки қадам олдинга юрди.

— Низом, Низомжон, келма, дод дейман! Қанақа уятсиз боласан!..

Низомжон турган жойида қотиб қолди. У нима қилишини, нима дейишини билмасди. Қиз тол тагидан чиқиб югурганича ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан оппоқ болдирларини савалаган тўзиқ сочларини кўриб қолди, холос.

Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. Бу қиз унинг синфдоши Дилдор эди. Дилдор сувдан бошини чиқариб газаб билан унга қаради. Қизнинг сочлари сув бетиде худди қора соябондек доира ҳосил қилган эди.

Низомжон ундан хижолат бўлиб, кўприкнинг нарёғига утиб кетди.

Дилдор билан Низомжон орасида ишқ-муҳаббатга ухшашроқ галати муносабат унинчида ўқиб юрган пайтларидаёқ бошланган эди. Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтолмай, кўп вақт ич-этини еб, саросимада юрди. Унинг юрагида булаётган гапларни қиз сезарди-ю, аммо унга сир бой бермасди.

Умуман, Дилдор унинг маъюс боқишларига, учрашиб қолган пайтларида гап тополмай эсанкирашларига бепарвороқ қарарди. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари уни «индамас» деб чақиришарди.

Уруш бошланган кунларидек кўпгина ўртоқлари фронтга кетишди. Мактабдош қизлар битта звено бўлиб далага чиқишди. Шаддод, гапини бировга бермайдиган эркакшода Асрора звенога бошлиқ бўлди. Дилдор звено қизлари орасида ҳам энг кўхлиги, ҳам энг бўшапгани эди.

У ҳуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эрқароқ эди. Аммо Асрора унинг ноз-финоқларига қарамай турткилаб-турткилаб ишга соларди. Низомжоннинг энг қалин ошнаси Каримжон ҳам фронтга кетди. Синфдошлари орасидан битта ўзи ажралиб, Низомжон қолиб кетди. Бир қўли майиб бўлгани учун уни ҳарбий хизматга олишмади. Низомжон далада кетмонини чопиб юраверди. У далада кезаркан, ўзидан-ўзи довдираб қизлар звеносига бориб қолар, қизлар бир-бирларини туртишиб: «Ана почча келяптилар!» деб кулишларини билмас эди. Шундай довдираб келишларидан бирида Асрора йулини тўсиб:

— Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг? — деди.

Адолат деган қиз унга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

— Ҳой опа, унақа дема, Низом поччамиз-ку.

— Ҳали шунақами? Унақа бўлса ҳу анави богдан шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиламиз.

Адолат уни жўрттага эрмак қилди.

— Поччанинг юраклари сал қуёнчасигароқ.

Низомжоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Опчиқолмайманми? Опчиқолмайманми? Мана кўрасанлар.

У шундай деди-ю, гириллаганича бог тарафга қараб чопди.

Орқадан қараб қолган қизлар Асроранинг бу ишидан сал ранжигандек бўлишди.

— Нимага унақа қиласан. Богбон амаки ушлаб олса, чатоқ қилади.

— Атайин қилдим, — деди Асрора. — Шафтоли опчиқолмайди. Богбон амаки нақ говрон билан тирқитиради.

Сал утмай бог томондан ит вовиллагани, богбоннинг сўкингани эшитилди. Девордан сакраб тушган Низомжон жон ҳолатда теракзорга қараб қочди. Омбордан чиққан ит уни анча жойгача қувиб борди. Кейин тилини осилтириб орқага қайтди-да, қойил қилдимми дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

Асрора қотиб-қотиб кулди. Дилдор қошларини чимириб шийпонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди.

— Ҳа, поччамни хафа қилганимиз сизга ёқмадими?

— Яхши эмас-да бировни шунақа қилиш.

— Оббо, — деди Асрора уни масхара қилиб.

Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йуламай қўйди. Бу орада Дилдорни икки-уч марта кўриб, уялганидан бошини эгиб утиб кетди.

Мана, бугун қизни жуда ноқулай пайтда, чўмилаётганида кўриб қолди. У ўзининг беҳаёлигидан жуда-жуда хижолат бўлди.

Низомжон нима бўлганини аввалига эсанкираб билолмаган эди. Албатта ундан узр сўраш керак, деган уй билан орқасига қайтганда, Дилдор сувдан чиқиб кийиниб олган, харсангга чўнқайиб оёгини юваётган эди, Низомжон унинг юзига қарамай мингиллади:

— Кечир, Дилдор, беҳосдан шундай булиб қолди.

— Уятсиз, энди бетингга қандоқ қарайман, — деди Дилдор ва индамай катта йўлга чиқиб дала тарафга қараб кетди.

Ана шу воқеадан кейин Низомжон билан Дилдор учрашиб қолгудек бўлса, бир-бирининг кўзига қараёлмас эди. Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиларди. Аммо Низомжон унинг тўз-ғиган қоп-қора сочларини, мрамардек оппоқ билакларини хаёлдан кетказолмасди. У дала йўлларида кезиб қизнинг йўлини пойлар, бутун вужудидан ёшлик — балогат таровати барқ уриб турган қизни тинимсиз қўмсарди.

Олисда қонли уруш бормоқда, шаҳарлар ёнмоқда, одамлар ёвуз душман билан жон талашмоқда эдилар. Бу осойишта қишлоқ ҳам юрт қатори уруш даҳшатларини кечирарди. Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда, дала ишлари аёллару ёш болаларга қолган.

Ҳар қандай шароитда ҳам ҳаёт ўз оқимини давом эттиради. Утдами, сувдами умр ўтаверади. Болалар балогатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади.

Низомжоннинг ҳам балоғат ёши уруш бошланиб ҳамқишлоқлари олис юртларда жон олиб, жон бераётган пайтга тўғри келган.

Юрт бошида ташвиш, Низомжон юрагида тушуниб бўлмайдиган ғалати ҳислар.

Йигитчанинг уйқуси бузилди. Кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар нағмасидан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч изларди. Унинг кўзига бутун бир олам Дилдор бўлиб кўринарди.

Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гапларни узил-кесил тукиб солмоқчи бўлиб, қизни излаб яна далага қараб кетди.

Дилдор дала шийпонида бир бош ҳусайни узумни олдига қўйиб эринибгина ғужумлаб еб ўтирарди. Қизлар пайкал оралаб ғўза чопиқ қилиб юришибди. Дилдор Низомжонни кўриб секин шийпондан тушди-да, ер сузганча ариқ томонга ўтиб кетмоқчи бўлди. Уша анҳор бўйидаги воқеадан кейин у Низомжоннинг юзига қаролмасди. Низомжон уни тўхтатди. Қиз ердан кўзини узмай туриб қолди.

Йигит гапини йўқотиб чайналди. Қизга ялингандек жавдираб қаради. Дилдор сочини бошига чамбарак қилиб олган. Орқа сочлари юқорига тортилиб, кишини маст қилувчи бўйни аллақандай кўринарди.

— Нима ишинг бор эди?

— Ўзим шундоқ... — деди тутилиб Низомжон.

— Ишинг бўлмаса кета қол. Қизларнинг кўнглига гап келади.

Низомжон гапини айтолмай ҳамон эсанкирарди.

— Сенга бир гап айтмоқчи эдим. Билмадим, айтсам нима деркинсан. Уришмайсанми, хафа бўлмайсанми?

— Ёмон гап бўлмаса, нега хафа бўлай. Айт!

— Кейин айтаман. Вақт топиб, кечроқ ҳув уша анҳор бўйига бор. Борасанми? Рост айт, борасанми? Бора қол! — Низомжон кейинги гапларни ўпкаси тўлиб айтди.

— Гапинг бўлса ҳозир айта қол.

— Хотиржам айтадиган гап. Борасанми, а?

Дилдор уйланиб қолди. Унинг бошини бир томонга сал эгиброқ, узун киприклари жуфтлашгунча кўзларини юмиб, уйланиб туриши бирам чиройли, бирам чиройли!..

Низомжон унга маҳлиё бўлиб, қимирламай жавоб

кутарди. Охири қиз унинг кўзига эмас, тут кесаётганда теша узиб кетган бармоқларига қараб жавоб берди:

— Хуп, майли, бораман.

Низомжон аясидан ҳайитли олган боладек диконглаб кунни кеч қилди. У ёққа борди, бу ёққа борди, каловлаб самоварга кирди. Чой чақириб қўйиб чиқиб кетиб қолди. У уйга келганда ҳали қоронғи тушмаган эди. Акасидан хат келибди. Дадаси кимга ўқитишини билмай турган экан. Ўқиб берди. Акаси Аъзамжон ярадор бўлиб госпиталда ётганини, бирор ойлاردан кейин отпуссага бориб қолишини ёзган эди. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, гизиллаганча чиқиб кетди.

Узоқ-яқиндаги чайлаларда чироқ милтираб қолган. Анҳор қиргоғи гира-шира ёруғ. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. Икки соя бир-бирига жуда ҳам яқин турибди. На ундан, на бундан садо чиқади. Шошилмай ой кўтарилди. Унинг оппоқ ликопчаси анҳорга тушиб чилчил синди.

Шундай шоирона, шундай ошиқона манзарага «хол» бўлиб, гўё бу ошиқ-маъшуқларни масхара қилиб яқингинада бир эшак ҳанграб юборди.

Низомжон юрагида тугилиб ётган гапларини айтолмай дудуқланар, гапириш ўрнига нуқул хўрсинар эди. Негадир йиғлагиси келарди.

Дилдор мажнунтол новдасини синдириб бир сиқим барғни унинг бошидан сочиб юборди-да, қиқирлаб кулиб қочди. Низомжон уни қувиб кетди. Шу баҳона бўлди-ю, Низомжон қизни шартта қучоқлаб, ўпиб олди.

Шу оқшом Низомжон дилига тугилиб ётган чигилни ечиб ташлади. Шундан кейин қанча байту газаллар ўқилди. «То улгунча!» деган аҳду паймонлар бўлди. Ҳатто улар таниш-билишлардан яширинча Олтиариқнинг гузарига тушиб бошларини бошларига тираб сурат олдириб ҳам келишди. Келаётиб Низомжон қизни қўлтиқлади-да, астойдил таъкидлади:

— Сени ҳеч кимга бермайман.

Қиз тегажаклик қилди:

— Бошқа одамга тегиб кетсам-чи?

— Агар шунақа қилсанг, ўша одамни болта билан чопиб ташлайман.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди. Дунёда улардан бахтиёр, улардан зўр йўқдек эди. Нимага узатса қўллари етадигандек, кўнглиларига келганнинг ҳаммасини қила олишадигандек...

Сал кун ўтмай Аъзамжондан: яқинда бориб қоламан, деган хат келди. Низомжонлар уйи бир кунда шодликка тўлди. Дадаси Иноят оқсоқол бозор-ўчарини йиғиштириб, одамлардаги насияларини ундириш билан овора бўлиб қолди.

— Уғлим фронтдан келяпти. Чиқим кўп бўлади. Пулимни беринглар.

Кўпчилик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. Дилдор ҳам чиқди. Унинг эғнида уша пайтларда энди расм бўлган пушти крепдешин кўйлак, оёғида баланд пошналар туфли. Бошига сочларини турмаклаб олган эди. Аъзамжон вагондан тушиб ҳамма билан қучоқлашиб кўришди. Низомжонни бўлса ердан азод кўтариб олди-да, бир айлантириб яна ерга қўйди.

— Ўҳ-ҳў, жуда азамат бўлиб кетибсан-ку, уйла-ниб олганинг йўқми? Қўлингга нима қилди?

У укасидан жавоб кутмай, Дилдорга қаради:

— Вой пучуг-эй, баришна бўп кетибсан-ку!..

У шундай дерди-ю, Дилдорнинг бўртиб қолган кукракларидан, тирсиллаб турган билакларидан кўзларини узмасди.

Низомжон ўз бошига тушадиган савдоларнинг худди шу дақиқадан бошланишини қаёқдан билсин. Йигитча фронтчи акасининг келишидан, уйи тўлиб қолишидан қувончи ичига сигмасди.

Келди-кетди бўлиб Низомжон уч-тўрт кун Дилдор билан бафуржа учрашолмади. Йўл устида шошиб кўришиш, бир-икки оғиз сўрашишлардан нари ўтишолмади. Ниҳоят, уйдан меҳмонларнинг оёғи узилди. Акаси ҳам қишлоқ айлангани чиқиб кетадиган бўлди. У ўзи ишлаган далаларда, бог ва қирларда кечгани айланарди, қайтиб келганда юзлари, кўзлари аллақандай қувончдан порлаб турарди. Албатта, бу солинган қишлоғи манзараларига тўйишдан, ёр-биродарлар билан дийдор кўришишдан.

Мана бугун Низомжон яна Дилдор билан учрашди. Икковлари кеч салқинда адир этагида битта-битта юриб кетишяпти. Низомжон йигилиб қолган гапларини энтикиб, шошилиб гапирар, Дилдор бўлса бепарвогина унинг гапларига қулоқ солиб борар эди.

Умуман, Дилдор кейинги кунларда сал бошқачароқ бўлиб қолган эди. Низомжонни кўрганда бир қизариб оларди-да, пилдираб қочиб кетарди. Бугун у бундай қилолмади. Ноилож қолди. Шу пайт жуда яқинда мотоцикл патиллаб тинди. Бир оздан кейин пастдан Аъзамжон чиқиб келди. У нимадандир ҳаяжонланар, Дилдорга ёмон қарар эди.

Низомжон нима бўлаётганини билмай ҳайрон бўлди. Акаси бир унга, бир Дилдорга қараб турди-да, бирдан орқасига бурилиб пастга қараб чопиб тушиб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб тураркан, шамол кўйлагини баданига қапиштирди. Низомжон дадилланиб, унинг икки билагидан маҳкам ушлаб ўзига қаратди. Дилдорнинг гавдаси ўгирилди-ю, юзи, кўзлари ҳамон Аъзамжон кетган томонда эди.

— Қуй, қуй, жинни бўлма. — У Низомжонни кўкрагидан итариб ташлади.

Дилдор унинг чангалидан юлқиниб чиқди-да, олдинга қараб чопди. Низомжон уни қувди, етолмади. Қиз этакларини ҳилпиратиб олдинда шамолдек елиб борарди.

Низомжон ўша куни аллақандай ланж кайфият билан уйга қайтди. Акаси супада этигини ечаётган эди.

— Баққа кел, этикни тортиб юбор!

Низомжон хоҳланқирамай акасининг олдига бордида, этикни тортди. Акаси унга синовчан кўзларини тикиб турарди.

— Ҳа, мунча қовоқ-тумшугинг осилиб қолди?

— Ҳеч-да, — деди Низомжон.

Кейин у кўзларини юмиб ниманидир ўйлаб кетди.

— Дилдор яхши қиз бупти. Аммо...

Низомжон акасининг гапига тушунмади. Ўрнидан турди-да, ҳардамхаёллик билан кучага чиқиб кетди.

Кеч кириб атрофни қоронгилик босган. Осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган ёз кечаси. Низомжон огир изтиробли ўйлар билан жимжит бог кучалардан утиб дала йулига чиқди. Чигирткалар тинимсиз чириллайди. Шабада қуриб-қовжираб қолган ўтларни ёқимсиз шитирлатади.

У ўйларди. Соғинтирган акаси келиб ўйи обод бўлди, ёр-биродарлари олдида кўпни кўрган акаси

билан фахрланади. Бу яқин орада ундан бахтли одам йўқ...

Акаси нима қилмоқчи? Дилдор билан яқинлиги унга еқмаяптими? Балки Дилдорнинг бирор қилиги акасига утиришмаётгандир...

Низомнинг калласига кутилмаганда бир уй келди. Ё акаси Дилдорни севиб қолдимикин? Йўғ-э! Эҳтимол, унинг севишини билмас?

У миясига келган бу уйдан қўрқиб кетди. Борди-ю, у Дилдорни севган бўлса, эшитганлар нима дейди? Акаси нима дейди? Низомжон уйлайвериб қийналиб кетди. Уйининг охири шу бўлди. Уч-тўрт кун акасининг кўзига кўринмай қўя қолади.

Икки кундан кейин Низомжон уроқчиларга қўшилиб қирга кетиб қолди. Қирда одамларга зор бўлиб туришган эди. Қора терга ботиб бугдой ўрди. Чодир олдида гечалари юлдузларга қараб хаёлан Дилдор билан гаплашди. Илиқ қир шабадаси унга аллақандай афсоналарни сўзлаб бераётганга ўхшар, уни янада Дилдорга яқин қилиб қўяр эди.

Йигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. Эшикдан кириб келиши билан дадаси уни койий бошлади:

— Қанақа беғам боласан? Эртага туй бўлса-ю, бу тентак аллақаяқларда дайдиб юрса.

— Қанақа туй?

— Акангни уйлантиряпмиз. Кеча туй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йигамиз.

Низомжон бирдан севиниб кетди, акаси уйланса ўзи билан ўзи овора бўлиб уни ортиқча тергамай қўяди. У дадасидан секин сўради:

— Акам кимни оляпти?

— Хабаринг йўқми? Юнусали отанинг қизини келин қиляпмиз...

Бу — Дилдор эди! Дадасининг гапи оғзида қолиб, Низомжон сапчиб ўрnidан туриб кетди-ю, беихтиёр бир-икки қадам босди. Унинг бу ҳолатидан Иноят оқсоқол ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи? Жинни булиб қолдингми, бола?! Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди. Шу пайт куёвлик сарполарини кийиб олган Аъзамжон кириб келди. Укасининг вазоҳатини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди, ука, тобинг айниб қолмадимми?

Аъзамжон унинг елкасига қўлини ташлаб, меҳрибонлик билан юзига тикилди. Низомжон зарда билан унинг қўлларини олиб ташлади.

— Эсинг жойидами?

Низомжон унинг кўзларига ғазаб билан тикилдида, кўчага отилди.

Ака билан ука бир-бирининг кўнглини билмасди. Низомжон муҳаббат билан номус утида қовуриларди. Аъзамжон бўлса тўй, тантана ҳавосида ўзини қўярга жой тополмасди. Ўлим ёқасида жон олиб, жон берган йигит бу кўнларни озмунча уйлаганмиди! У ниятига етди. Қишлоқнинг тамтам қизига уйланыпти. Аъзамжон кўркам йигит. Ҳозир у куёвлик сарполарида чинакам очилиб кетган. Уни шу туришида кўрган ҳар қандай қиз ҳам ҳушини йўқотиши турган гап.

Аммо уларнинг тўйлари бу қадар тезлашиб кетиши сабабини Низомжон тушунмасди. Ҳамон ўз ёғига ўзи қовурилар, аламини кимдан олишини билмас эди. Ҳатто у акасининг кўзига тик қараб: «Дилдорни мен севаман, уни ўз ҳолига қўй!» — деб айтишга тайёр.

У уйдан чиқиши билан телбадек каловлаб Дилдорнинг уйига қараб чопди. Бу беор, бу субутсиз қизни огзига келган аламли гаплар билан ҳақорат қилмоқчи, бирга тушган суратини кўзи олдида бурда-бурда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди.

У жаҳл билан кўча эшикни очганда супани тўлдириб ўтирган кексаларни кўриб тўхтади. Ўтирганлардан бири:

— Э, кел, қуда бола, — деб ёнидан жой кўрсатди.

Низомжон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Кейин ўтирганларни ҳайрон қолдириб яна чиқиб кетди. Биров ундан, нега келдинггу, нега кетяпсан, деб сўрамади.

У гузарга чиқди. Ҳамма ўз иши билан банд. Самоварларда осойишталик. Радио қўшиғини бош эгиб тинглаётганларнинг ҳам ичида уникига ўхшаган дард бормикан? Биргина Низомжоннинггина ичини ари талапти.

II

Асрора Низомжоннинг гапини эшитиб ҳайрон қолди.

— Вой, писмиқ, вой, ичингдан пишмай ўлгур

Дилдор! Мингирлаб юриб қилган ишини қаранглар.

Эрталаб Асрора правлениега кетганида Дилдор звенога келиб ҳамма қизларни тўйга айтиб кетган эди. Дилдорнинг Низомжон қолиб Аъзамжонга теватганини эшитиб жигибийрони чиқди.

— Ҳой, қизлар, — деди Асрора шийпонда нимчасини кия туриб, — сенлар ишларингни қилаверларинг, ҳозир бориб у бевурднинг додини бериб қўяй. Вой, тусингни ел егур.

У пириллаганича қишлоққа қараб учди.

Дилдорнинг уйида тумонат одам. Биров учоқ кавлаяпти. Биров ўтин ёряпти. Новвой чол пешанасини бойлаб тандирга ўт қалаяпти. Асрора ҳовлига кириши биланоқ энди ишни тўхтатиб бўлмаслигини найқади. Шундай бўлса ҳам Дилдорни узиб-узиб олмақчи бўлди.

Томорқадаги супада Низомжоннинг опаси Рисолат Дилдорни тик тургизиб қўйиб атлас кўйлакнинг ёқасини улчаяпти. Дилдор уни кўриши билан севиhib кетди:

— Уртоқжонгинамдан айланиб кетай, қарашгани келдингми?

— Тўйингни бузгани келдим.

Унинг гапини ҳазилга олган Рисолат ҳиринглаб кулди:

— Битта шунақа одам тополмай турган эдик.

Асрора то Рисолат кўйлакнинг бели, енгини улчаб бўлгунча қараб турди. Охири Рисолат ишини битказиб чиқиб кетди. Икки қиз ёлғиз қолишди.

— Нима қилиб қўйдинг? — деди Асрора.

— Нима қилибман!

— Юр, баққа! Иш бор.

Дилдор, звенода бир гап бупти, деб уйлаб, индамай унинг олдига тушиб кўчага чиқди. Ёнгоқзорга етишганда Асрора нимчасини ечиб майсага ташлади, ёнбошлади.

— Ўтир!

Дилдор утирди.

Асрора узининг шўхлиги, огзи ботирлиги билан бутун қишлоқда ном чиқарган эди. У хонаси келганда ҳеч кимни аямасди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса, шартта юзига айтаверарди. Ундан раис ҳам ҳайиқарди. Қизлар-ку зириллашарди. Асроранинг звеносида бирон қиз ишдан кеч қолмасди.

Қизлар Асрора, тур, деса туришарди, утир, деса утиришарди.

Бу шаддод қизнинг билмаган ҳунари, қилмаган иши йўқ эди. Раис баъзан: «Ўгил бола бўлиб тугилишинга бир баҳя қолган экан», деб кулиб қўярди.

У ёшлигида текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Атлас кўйлагини қорамойга белаб тракторчининг орқасида эргашиб юрар, у тушликка чиққанда сўрамай тракторни ҳайдаб қоларди. Раиснинг шофёри сал кўзи шамгалат бўлса, машинасини гизиллатиб ҳайдаб қоларди. Қишлоқ кучаларини чангитиб, товуқларни қақалатиб яна жойига келтириб қўйиб, ғойиб бўларди.

Қиз болани ёмон гап билан сўкиб бўлмаса, уриб бўлмаса, шофёрлар ичида сўкиниб, мушт уқталиб қўя қолишарди.

Унинг бунақа ишларини кўрганлар:

— Бу қиздан бир бало чиқади. Унта ўгилнинг урнини босади, — дейишарди.

Асрора Низомжонлар билан бир синфда ўқиган. Улар бир-бирлари билан сенлашиб гаплашишарди. Унинг Низомжонга алоҳида яқинлиги бор эди.

Асрора Низомжоннинг энг яқин ўртоғи Каримжон деган болани яхши кўрарди. Каримжон — бўшбаёвгина, ўлгудек содда, бўшашган эди. Ҳатто қишлоқдагиларнинг ўзлари уни «қишлоқи» деб масхара қилишарди. Шу бўшашган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди. Соч қўйдирди, галстук тақадиган қилди. Асрора унга кашта тикилган дастурмоллар тикиб берди. Дазмолсиз кўйлак кийса, эгнидан ечиб олиб аясига билдирмай уйида дазмоллаб чиқиб кийдирарди.

Каримжон урушга кетгач, Асрора бирон ой телбанамо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини унглаб олди. Низомжон билан дардлашадиган, келган хатларни бирга ўқийдиган бўлиб қолишди. Чунки Каримжон Асрора одамлар олдида хижолат бўлмасин, деб унга ёзган хатини ҳам Низомжонга жўнатар эди.

Дилдор Асроранинг ёнига утирди. Иккови анча вақтгача индамай қолишди.

— Гапир, — деди Дилдор. — Нима гапинг бор? Нимани чатоқ қилиб қўйибман.

Асрора унга газаб билан қаради:

— Аъзамжонга тегяпсанми?

— Ҳа.

— Укасига уптириб, акасига тегасанми?
Дилдор чўгдек қизариб кетди. Юзини ўгириб олди. Аммо чурқ этолмади.

— Гапирсанг-чи, нега ундай қилдинг?

Дилдор унга қарамай жавоб берди:

— Билмадим, билмадим...

— Низомнинг юзига қандоқ қарайсан?

Дилдор жавоб бермади.

— Ака-уканинг бир-биридан бегона бўлиб кетишини ўйладингми?

Дилдор бир сесканди-ю, гапиролмади.

— Бу гаплар Аъзамжоннинг қулогига етиб қолса турмушинг заҳар бўлишини ҳам ўйлаганмисан?

Дилдор бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Куз олди қоронгилашиб кетди.

Асрора нима қилишини билмай унинг тепасида икки қўлини белига тираб уришишга чоғланган хуроздек турарди.

— Ҳозир тўйни тўхтатасан. Тўхтатмасанг, қишлоқни бошимга кўтариб шовқин соламан, шармандангни чиқараман.

Унга жавдираб боққан Дилдорнинг кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Унинг бу ҳолини кўрган Асрора қаршисига чўккалади.

— Айт, нима бўлган?

— Туй бўлмаса, шарманда бўламан. Бир ҳафта бўлди, бир ҳафта... Аъзамжонга текканман...

— Шарманда!

Низомжон қирга чиқиб кетган кунларда, Аъзамжон Дилдорнинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолган эди. Қора қош, кўкракдор, хушбичим бу йигит Дилдорнинг ҳам ҳушини ўгирлаган эди. Айниқса, Аъзамжон ҳарбий формада жуда аломат кўринарди. Дилдор Аъзамжонни кўрди-ю, Низомжон кўзига бир ёш бола, гўдак бўлиб кўринди-қўйди.

Қоқ туш пайти эди. Дилдор даладан қайтаётиб йўлни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди. Кела туриб тут тагидаги қоқ кесакка қонга ўхшаш бир нима томганини кўрди-да, тўхтади. Биронтаси чугурчиқ отган бўлса, қони томгандир, деб ўйлади. Шу пайт тепадан кимнингдир йўталганини эшитиб юқорига қаради. Тут тепасида майкачан бўлиб олган Аъзамжон шотут еб турарди. У бир қўли билан шохга осилиб кафтида шотут узатди. Қиз уни ийманиб олди-ю, битта-битта оғзига сола бошлади.

Аъзамжон пеш терганини унга пеш узатаверди. Охири узини гуп этиб ерга отди. Унинг майкалари, билаклари шотут сачраганидан доғ бўлиб кетган эди. Аъзамжон Дилдорга яқин келиб илжайди. У шундай қулай учрашувни кўпдан ният қилиб юрарди. Мана бугун ниятига етди. Титраб-қақшаб қизнинг билагига қўл узатди. Қиз аввалига қаршилиқ кўрсатди. Кейин иккови бошлашиб кимсасиз тутзор оралаб кетишди. Ўша куни улар тутзордан кечга яқин чиқишди. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бировга дадил қараёлмасди. Эртаси Аъзамжон яна унинг йўлини пойлади. Қилмиши учун ундан узр сўради. Дилдор йиглади. Аъзамжон шу сир сирлигича қолишини, яқин орада тўй қилиб унга уйланишини айтиб, қизни тинчитди.

Асрора олисларга термилиб туриб алланималарни уйларди. Асрора бир нарса тўғрисида фикр юритса дарров қарорга келарди-ю, шартта айтиб қўя қоларди. Дилдор қилган иш уни ҳам уйлантириб қўйган, нима дейиши, нима қилишини билмасди. Охири у шундай деди:

— Шармандаликни бўйнингга олибсан. Ака билан укани бир-биридан жудо қилибсан.

Дилдор ўрнидан туришга турди-ю, кетолмай унга бақрайиб қараб қолди. Бирдан ҳўнграб йиглаб юборди. Дилидаги гапларни ўпкаси тўлиб кетганидан айта олмасди. Асроранинг ўтли кўзларига боқиб туриб гапира кетди:

— Нима қилай, нима қил, дейсан? Аъзамжонни яхши кўриб қолдим. У фронтдан келган кундан бери телба бўлиб юрибман. Кўзимга ундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Низом-чи? — деди Асрора.

Дилдор ерга қаради.

Асрора уйлаб қараса, кўнгил иши нозик нарса экан. У Дилдорни нима деб айблайти? Иккови бир-бирини севибди. Аллақачон эр-хотин ҳам бўлиб олишибди. Икки орада Низомга қийин...

Асрора Дилдор билан хайрлашмай утларни раҳмсиз босиб ёнғоқзордан чиқиб кетди.

Шийпон олдида уни Низомжон кутиб утирарди. Асрорани кўриб бирон яхши гап топиб келди, деган уй билан ўрнидан турди.

Асрора унинг юзига ҳам қарамай шийпонга чиқиб кетди.

— Қурдингми, гаплашдингми?

— Э, бор-э, — деди энсаси қотиб Асрора. — Огзингдаги ошни олдириб қўйиб, обидийда қиласан-а. Отингни эртарақ қамчиласанг улармидинг! Кечикдинг!

Низомнинг боши эгилди.

— Йигит киши ҳам шунақа латта буладими!

Низомжон бушашиб, кета бошлади. Асрора уни тухтатди.

— Қаёққа?

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан? Қочяпсанми?

— Билмадим. Бу уйда, бу қишлоқда туролмайман,

— Қишлоқ сенга нима гуноҳ қилди?

Низомжон нима дейишини билмай эсанкиради.

Асрора қараб туриб раҳми келди. «Нима қилсам унинг кўнглини оларкинман?» деб тикилиб қолди.

— Менга қара, кетма. Қочган билан дардинг енгиллашмайди. Ўзингни ишга ур. Иш билан овунасан. Иш кимларни овутмаган.

Низомжон жавоб бермади. Бошини эгганича индамай сўқмоқдан кетди.

У нима қилишини билмай, яна довираб гузарга келиб қолди. Кекса қайрагоч тагидаги кўримсизгина буфетга кирди. Бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ. Буфетчи армани чол бир чеккада мудраб утирибди. У Низомжон кириши билан бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қаради.

— Кел, углон! Аканг юбордими? Тўй виносини олиб кетасанми?

Низомжон индамади. Шиша балондаги винодан стаканга қуя бошлади.

— Ичмоқчимисан?

— Ҳа, ичмоқчиман.

— Манатинг вор?

Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади-да, стакандаги винони симириб, чиқиб кетди.

У ичкилик деган нарсани ҳали огзига олган бола эмас эди. Ичакларигача ловиллаб кетди. Бирпасда боши гувиллаб, кўнгли ғалати бўлди.

Кўринган кишига дардини айтгиси келаверди. Таънишларини кўрса гандираклаб олдига борар, энди гап очиши билан огзидан гупиллаб вино ҳиди келарди-да, учратган киши қўл силтаб кетиб қоларди.

— Ҳеч ким дардимни эшитмайди. Ҳамма шунақа. Ҳамма ўзини ўйлайди.

Бирдан зардаси қайнаб, биров билан уришгиси келаверди. Гайрати қўзғаб уйга қараб чопди. У бориб акасининг ёқасидан бўғиб олмоқчи, уни то қули оғригунча дўшосламоқчи. Гандираклай-гандираклай уйга кириб борди-ю, супага етмай йиқилди.

Аъзамжон укасининг аҳволини кўриб даст кўтарди-да, айвонга олиб ётқизиб қўйди.

— Аҳмоқ. Сенга ким қўйибди ичишни! — Опасига таъна қилди. — Уни расво қилибсизлар. На гапга киради, на иш буюрсанг қилади. Талтайтириб юборибсизлар, опа!

Қўли хамир юқи Рисолат ошхонадан чиқиб айвонда ётган Низомжоннинг тепасига келди.

— Буни ҳеч ким талтайтиргани йўқ эди. Ўзи уч-тўрт кундан бери галатироқ бўлиб юрибди.

Низомжон нимадир демоқчи бўлди. Гапиролмай гўлдиради. Ана шундан кейин у нима бўлганини билмайди. Кўзини очса, ой тепага келган экан. Узоқ-яқинда хўрозлар бир-бирини чақиритарди. Уйдагилар аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Атроф жимжит. Низомжон ўрнидан туриб чойнакдан совуб қолган чойни шимирди. Айвоннинг лабида уй ўйлаб кетди. Нима қилсин? Тақдирга тан бериб ўтираверсинми? Эртага Дилдор шу ҳовлига келин бўлиб тўшади. Бундан бу ёқ бир умр шу уйда акаси билан яшайди. Низомжон унинг юзига қандай қарайди?

Низомжон ўрнидан туриб супада ухлаб ётган акасининг тепасига келди. Ҳозир уйготади, ҳаммасини айтади, тўйни тўхтатади.

Аммо акасини уйғотиш учун унинг елкасига қўл чўзганда журъатсизлик қилиб шаштидан қайтди. Акасига қараб туриб унга раҳми келгандек бўлди.

Тамом, кетиши керак. Қишлоқдан бош олиб кетиши керак.

У қоронғида тимирскиланиб кийим-бошларини йиғиштирди-да, кўча эшикни ланг очганча, катта йўл томон ўқдек учиб кетди. У югурарди. Дилига озор берган муҳаббат туйғуларини орқада қолдириб акасини, опасини, дадасини ташлаб қочарди.

Тугилиб ўсган қишлоқ, дилига биринчи муҳаббат учқунини ташлаган сой бўйлари қолиб кетди.

III

Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди.

Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. Партизан қиз Зоя Космодемьянскаяни фашистлар дорга осди. Бир варақ кепак қоғозда кечикиб чиқадиган республика газетаси Маргилонга икки кундан кейин келарди. Бирдан-бир янгиликни радио айтиб турибди. Комбинат дарвозаси олдида ҳар куни эрталаб соат саккиз яримда одамлар гуж бўлиб симёғочдаги карнайга қулоқ солишади. Ҳамма ўз ўйи билан бўлиб, жимгина цехлага кириб кетади.

Низомжон шу ерда. Қиладиган иши пиллакашларнинг қозонига ўт қалаш. У неча марта фронтга интилди, бўлмади. Юрт ишида ҳам, шахсий ҳаётида ҳам унинг омади келмади. Уйи, жойи, иззат қиладиган қишлоғи бўла туриб бегона жойларда юрибди.

Узун қиш кечалари бошланди. Низомжон каттакон печда қорамой аралаштирилган кўмир кукунининг ловиллаб ёнишига қараб жимгина ўтирибди. Ташқарида қор бўралайди.

Шу пайт фронтда нималар бўлаётган экан? Совуқ бўронларда окопда ётган тенгқурлари нималар қилишаётган экан? Каримжон нима қилаётган экан? Низомжон бўлса иссиққина ҳужрада, лангиллаб ёнаётган печь олдида ўтирибди. Агар бармоқлари бутун бўлганда шундай қилиб ўтирармиди?

У шундай хаёлларга берилган онларда виждони қийналиб кетарди. Тақдирдан дод деб юборарди. Унинг устига деярли ҳар куни бирон ишчи аёл қора кийиниб келарди. Низомжон уларни кўриб турибди. Қорахат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшини атрофдагилардан яшириб қабр устига энгашгандек бош кўтармай ишига унаб кетар эди. Уруш, гам одамларни бир-бирига ҳамдард қилиб қўйган эди. Бугун боласидан ё эридан қорахат олган хотинни овутган аёлнинг ўзи эртасига ўғлидан қорахат оларди. Ҳамма бир-биридан кўз ёшини яширарди.

Шу тариқа қиш ҳам яримлади. Низомжон кечаси цех бошлигининг кабинетида, жилди тўзиб кетган диванда ётарди. Кечалари ухламай радио карнайга қулоқ тутиб, олис фронтда бўлаётган хабарларни эшитарди.

Мана, бугун Янги йил. Одамлар уруш насибаси

— гарибгина дастурхон устида кўп умидлар ваъда қилган қирқ иккинчи йилни кутиб Москва радиосига қулоқ солмоқдалар.

Қишлоқдагилар нима қилишаётган экан? Улар ҳам ҳозир дастурхон атрофида Москвани эшитишаётганмикан? Низомжон утган дам олиш куни этик олгани Маргилон бозорига тушганда қариялар чойхонаси олдидан ўтиб кетаётган Адолатни учратган эди. Адолат Аъзамжоннинг яраси тузалиб, бундан бир ярим ой олдин яна фронтга кетганини айтган эди.

Радиода таниш дикторнинг овози тантанали янграмоқда эди:

«Қўшинларимиз Кавказ фронтида илгари силжиб бориб, қаттиқ жанглардан сўнг Феодосия шаҳрини ҳамда Керчь қалъасини ишғол қилдилар. Калуга немис босқинчиларидан тамомила тозаланди».

Низомжон тўнини апил-тапил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини Янги йил билан табриклаётган эди. Низомжон у ёқдан бу ёққа югуриб радиода эшитган гапларини айтар, уларни ўз қувончига шерик қилмоқчи бўлар эди.

Бу қувонч ҳам узоққа бормади. Дарвоза олдида пўстинга ўралиб ўтирган қоровул чол унга бир қоғоз тутқазди:

— Бир шофёр бериб кетди.

Бу ёзув унга таниш. Асроранинг дастхати. Низомжон хатни кўрди-ю, қувончми, аламми, билиб бўлмайдиган бир ҳис вужудини қамраб олди. Хатни ўқиркан, қўллари қалтираб, кўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гап, тинчликми, болам?

Низомжон гапиролмади. Қўлидаги қоғозни гижимлаб электр лампаси атрофида капалакдек айланётган қор учқунларига тикилганча туриб қолди.

Чол ташвишланиб яна сўради:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?

— Акам...

У гапиролмади. Томогига бир нима тиқилди-ю, энтиктирди. Шу қўйи анча тургач, битта-битта босиб комбинат дарвозасидан чиқиб кетди.

Асрора Аъзамжоннинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар келганини ёзган эди.

Низомжон урушда эри, ўгли ҳалок бўлган аёлларни кўрган. Уларга ич-ичидан куйинарди. Аммо бу

жудолик ўз бошига тушишини, тушган тақдирда қандоқ қилиб чидашини хаёлига келтирмаган экан. Мана энди акаси йўқ!..

Низомжон қандай қилиб тонг оттирганини билмади. Низомжон цех бошлигидан ижозат олиб Олтиариқ йўлига чиқди-ю, ўткинчи машинага қўл кўтарди.

У Чортеракка кун ёйилганда кириб борди. Томтошларни қор босиб ётибди. Изгирин кўз очирмайди. Анҳор бўйидаги мажнунтол бутунлай қорга кўмилиб кетган. Кўприк устидаги қайрагоч новдаларини булдуруқ ураб, танасигача оппоқ қилиб қўйган. Аммо Низомжон бу совуқ, нохуш манзарага парво қилмасди. У уйга, жигарининг мотамига шошарди.

Йўлда одам учрамасди. У маҳалла кўчасига бурилгандагина ора-чора одамлар йўлиқа бошлади. Улар кўпдан бери кўринмай кетган Низомжонга совуққина қараб қолишарди. Баъзиларининг кўзида ачинишми, раҳмдилликми, аллақандай ифода бор эди.

Унинг қадами тезлашди. Муюлишда уйнинг бир тавақали эшиги кўринди.

Аммо у остонага келганда ерни босиб ётган қор устида саноқсиз оёқ излари борлигини сезмаган эди. Ўқдек отилиб ҳовлига кирди. Кирди-ю, ошхона олдида бели боғлиқ опасига кўзи тушди.

— Вой, акангдан айрилиб қолдик! Жигаримдан айрилиб қолдик!

Рисолат югура келиб уни бағрига босди-ю, тўлиб-тўлиб йиглади. Ичкаридан букчайиб қолган дадаси Иноят оқсоқол чиқди. У Низомжонга совуқ бир назар ташлаб, жойидан қимирламай тураверди.

— Қаёқларда тентиб юрибсан? Арслонимдан жудо бўлдим.

Низомжон ҳам карахт бўлиб қолгандек жойидан қимирламасди.

— Акангдан ажралдик. Олис юртда, бегона тупроқда қолди. Ўз қўлинг билан жигарингни қабрга қўймадинг. Бу кунлар дилингга армон бўлиб қолади.

Рисолат унинг елкасидан қўлини олиб дадасига қаради.

— Нима қиласиз, дада, боланинг юрагини эзиб. Ҳар қанча гап бўлса, мана келди. Бафуржа гаплашасиз.

Нихоят, оқсоқол бир сўз демай ичкарига кириб

кетди. Сал утмай уйдан қорининг қуръон тиловат қилгани эшитилди.

Низомжон ҳамма нарсани унутди. Худди шу соат, худди шу дақиқадан бошлаб, узининг болалиги тамом булганини, бирдан катта бўлиб қолганини сезмасди.

Орқа томондан оёқ товушини эшитиб Низомжон беихтиёр ўғирилди.

Остонада сочини ёзиб, белини боғлаган Дилдор турарди. Унинг қовоқлари шишган, уйқусизликдан бўлса керак, ранги оппоқ оқариб кетган эди.

Низомжон беихтиёр орқасига тисарилиб унга йул берди. Дилдор бошини эгиб гуноҳкорона бир вазиятда ёнидан ўтиб кетди.

Қорининг овози тинди, Уйдан кишиларнинг йуталиши эшитилди. Низомжон ичкарига кирди. Деразалари қиров бойлаганидан қоронги бўлиб қолган хонада тўртта чол гўнғир-гўнғир гаплашмоқда эдилар. Иноят оқсоқол пойгаҳда чой қуйиб ўтирибди. Низомжон кириши билан чоллар ўринларидан қўзғалиб қўйишди. Курсиси олиб ташланган сандал чўгига қулини товлаб утирган чол Низомжоннинг дадасини юпатарди:

— Энди, қандоқ қилайлик, Иноят. Пешанага шундоқ битилгандан кейин иложимиз қанча? Уч-тўрт ойгина булса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. Туйини кўриб қолдингиз. Биз шўринг қўрғурларнинг олло таоло олдида шунча гуноҳимиз бор эканмики, доғи ҳасратда ётибмиз. Болагинамни кўрмадим. Болаларимизнинг қабри қайда, жасади қайда, бир оллонинг ўзи билади. Шу бир парча қоғозга қараб аза очиб ўтирибмиз. Эҳ-ҳе, сиз билан мендақалардан қанчаси қон-қора қақшаб ўтирибди.

Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди. Низомжон чолнинг ўгли ҳалок бўлганидан беҳабар эди. Низомжон уни яхши танирди. Урушдан олдин МТСда грузовик ҳайдарди. Жуда чиройли йигит эди. У кирган уй тўлиб кетарди. Самоварда у ўтирган сўрига одам ёпириларди. У билмайдиган Афанди латифаси йўқ эди. Кучада биронта танишни учратиб қолса, машинани тўхтатиб: «Битта янгисини топиб қўйдим, айтиб бераман», деб латифа айтиб кулдириб ўтиб кетарди. Ашулани ҳам яхши айтарди, овози ширали эди. Шундай қувноқ, шундай кўркем йигит ҳам ҳалок бўлибди.

Чоллар фотиҳа уқиб уринларидан туришди. Низомжон дадаси билан уларни останагача кузатиб чиқди. Қайтиб дадаси уни уйга бошлаб кирди-ю, утқизиб тергов қила кетди.

— Қаёқда юрибсан, аҳмоқ? Сенга нима гуноҳ қилган эдик? Қани, айт?

Низом энгашиб тек утираверди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, унинг жавобини кутарди. Углидан жавоб булмагач, яна узи гап бошлади:

— Хуш, шунча тентиб юриб нима орттирдинг? Уст-бошингнинг исқиртлигидан нима орттирганингни кўриб турибман. Қариганимда қўлтигимга кирарсан, рўзгоримнинг бир чеккасидан кўтаришарсан, деган эдим. Э, эсиз, эсиз берган тузим. Сен тенгилар пул топиб рўзгор тебратапти, бола-чақа боқяпти. Қани, айт, энди нима қилмоқчисан?

Шу пайт опаси дастурхон йиққани кирди. Ота-бола ўртасида ўтаётган гапнинг маъносига тушуниб, у ҳам ўтирди.

— Опагинанг айлансин. Биттангнинг доғи ҳасратинг ҳам етар. Нимадан, кимдан дилинг огриганини билмайман. Аканг дадам бечоранинг белини букиб кетди. Энди сен куйдирма. Эс-ҳушингни йиғ. Ёнига кир. Бу уруш ўлгур ҳаммаёқни қийратапти. Дадамнинг ҳам беш кунлиги борми, йўқми, ёнида бул. Акангнинг азаси деб бор буд-шуддан айрилдик. Ётиб еганга тоғ ҳам чидамайди. Узимизнинг колхозда ишла. Дилдор — келин аянг, огироёқли. Ишга ярамай қолган. Эртами-индин кўзи ёрса бир-икки йил колхоз ишини қилолмайди. Дадам ўзингга маълум. Мендан умид қилманглар, болаларимни ўзим эплаб, қўларингга қарамай турганимга шуқур қилинглар. Жон ука, шу ерда қол. Ҳозир бировдан гина қиладиган пайт эмас. Яхши гапдан бошқа ёрдамим йўқ.

Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшитиб утирарди. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак. Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак.

Бироқ, бироқ Дилдор яшаётган уйда туришни у узини-ўзи ҳақоратлаш деб биларди.

Дилдорга ҳам у билан бир жойда туриш осон бўлармикан?

Қанчалик қийин булмасин, Низомжон қишлоқда қолишга, кексайиб қолган дадасига тиргак бўлишга аҳд қилиб қўйди.

— Хуп. Қоламан, опа.

IV

Низомжон Марғилонга тушиб, уйдаги аҳволни тушунтириб, ишдан бушаб келди. Отаси Иноят оқсоқол яна тирикчиликнинг пайига тушиб, эртадан-кечгача қўлига омбур, сим олиб супурги бойлади. Эшакка ортиб ўзи пиёда қор кечиб Марғилонга қатнади. Рисолат ҳамон таъзиянинг расм-руемларини тула-тўқис қиламан, деб рўзгорда борини барбод бермоқда. «Шундай укам тупроқда ётаверадами, ҳеч бўлмаса ўз топгани ўзининг маъракасига ярасин», деб Дилдорнинг бисотидаги борини битталаб бозорга чиқаряпти. Иноят оқсоқол ёшлигидан бир гапини икки қилмаган қизини бунақа харжлардан тиёлмасди. Ойла измини бутунлай унинг қўлига топшириб қўйган эди.

Низомжон Каримдан келган хатни Асрорага олиб борган эди. У билан анча гаплашиб, тушга яқин табиати равшан тортиб уйга келди.

— Дунёда нима гаплар бор, болам? — деб қолди отаси.

Низомжон энтика-энтика гап бошлади:

— Ўтган куни гарбий фронтдаги қўшинларимиз пойтахт яқинидаги Можайск деган шаҳарни озод қилишган эди. Энди Москва области душмандан бутунлай тозаланибди.

Чол бу гапдан оғзини очганича анграйиб қолди.

— Шу билан уруш тамом бўладими?

— Йўқ, дада. Немис ҳали бизнинг еримизда.

Чолнинг юзлари яна бурушиб кетди. У соқолининг учини бармоғига ўраганича тиззасига тикилиб қолди.

Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб, айвон устунига суянганича унинг хўриллатиб овқат ичишига қараб турарди. Оқсоқол ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетгандан кейин кўрпачага ўтириб, укасига тикилди.

— Низомжон, менга қара, укажон, — деди у журъатсизлик билан, — жигар жигарга ёмонлик раво кўрмайди-а?

Низомжон унинг нима демоқчилигини билолмай ҳайрон бўлди. Елкасини қисди.

— Йўқ, аввал шуни менга айт. Жигарнинг жигарга ёмонлик раво кўрганини эшитганмисан?

Низомжон бош чайқади.

— Балли, ука. Мен опангман-а? Мен ҳам сенга имонлик қилмоқчимасман, дадам ҳам шундоқ. Кўп уйладик. Уйлаб-уйлаб бир қарорга келдик. Энди гап сенда қолди. Йўқ десанг, илло-билло юз кўрмас бўлиб кетамиз.

Низомжон опасининг феълини яхши билади. У тутган жойидан кесадиган хотинлардан. Унинг дастидан поччаси дод дерди. Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарарди. Шу феълидан икки марта қўйди-чиқди бўлиб, уйга кучини ортиб келган, беш боласини кўзи қиймаган поччаси ялиниб-ёлвориб яна кучириб олиб кетган эди.

Албатта, у Дилдорга ҳам кўп кўргиликларни солган бўлиши керак. У Дилдор кўчага чиқдимиди, даррон уйга кириб қутисини ковлаб нимаси бор, нимаси йўқлигини билиб оларди. Унга қайнагачилик қилиб уни буюрар, қилган ишидан албатта хато топиб, ковар эди.

Низомжон опасининг гапни узоқдан бошлаб, даромад қилаётганидан бирон кўнгилсиз гап борлигини билиб, юраги шув этиб кетди. Агар шунчаки гап бўлганда у бобиллаб гапириб ташларди. Йўқ, у ялинганча ўхшаб, шартини аввал ўртага ташлаб гап бошлагини. Нима гап экан?

Опаси гапдан олдин жиндек кўз ёши қилиб ҳам олади.

Азъамжонгинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я. Қарчиғайдек укамдан айрилиб утирибман. Менга осон тутма, ука. Сен ҳали шовон, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан. У кетди. Ундан нима қолди? Худди дунёга келмагандек кетди. Суқсурдеккина хотини қолди. Эртами-индин Дилдор албатта кетади. Нисот багални шипириб, уйни шипшийда қилиб кетади. Ёш умрини беваликда хазон қилармиди? Укамдан ҳомиласи бор. Бола дунёга келса кимларнинг қўлига қарайди?

Унинг гаплари Низомжоннинг жигар-бағрини эшиб юборди. Бошини эгганча пиқ-пиқ йигларди у.

Ойдеккина жувон қўлдан чиқиб кетмаса, дейман. Укагинамнинг боласи бировларнинг эшигида қор бўлмаса, дейман.

Низомжон опасининг гапларидан, Дилдорни кетқизма, шу уйда тураверсин, деган маъно англаб:

— Шу уй уники, даъвом йўқ, — деди.

— Йўқ, бошқа гап айтмоқчиман. Шариатда шарм йўқ. Дилдор қўлимиздан чиқиб кетмасин, дейман. Акангнинг боласига ота бўлиб, пешанасини силасанг дейман. Шариат бунга йўл беради. Дадам уламолар билан гаплашиб китоб кўриб келди.

Низомжоннинг танасига электр токи ургандек вужуди зирқираб кетди. Опаси нима деяпти? Акангнинг хотинига — келин аянгга уйлан, деяпти! Бу қандай гап! Бу гапни биров эшитса нима дейди? Унинг, юрт урушда жон олиб, жон бераётган пайтларида бирон хизмати билан шу курашга ҳисса қўшолмай, майда ишлар билан уриниб юргани етмагандек, энди акасининг хотинига уйланиши қолганмиди? Наҳотки, унда виждон бўлмаса, наҳотки, иззат-нафс деган нарса бўлмаса! У опасининг, дадасининг гапига кириб шу ишга рози бўлса, бир умр виждон азобида қолиб кетмайдими? Қандай яшайди? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? Эртаиндин уруш ҳам тўгаб қолади. Омон қолганлар қайтиб келишади. Шунда улар: «Сен нима қилдинг?», деб сўрашса, нима деб жавоб беради? «Келин аямга уйланиб, бурчак-бурчакда тирикчилик қилиб юрдим», дейдими? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Карим сўрайди.

Наҳотки, опаси Дилдорга шунчалик меҳрибончилик қилаётган бўлса? Наҳотки, акасининг ҳали тугилмаган боласига шунча меҳрибонлик қилса? Йўқ, унинг дарди бошқа. Низомжон опасининг дардини билади.

Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўқис-тугал мол билан узатган. Унинг устига дардчил чолнинг беш кунлиги борми, йўқми? Оқ тунука томли ичкари-ташқарили ҳовлига Дилдордан бошқа меросхўр йўқ. Опаси ана шуларни уйлаб, уни укасига раво кўряпти.

Наҳотки, Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?

Низомжоннинг сукутга кетганини опаси ризо аломати деб ўйлади-да, унинг елкасига қоқиб гапирди:

— Хўп дейишингни билардим. Энди гап шу. Дилдорнинг кўнглини ол. Уни бундан бу ёқ келин ая, деб чақирма...

Низомжон шердек букириб ўрнидан туриб кетди. У қалт-қалт титрар, кўзлари қинидан чиқай деб опасига ўқрайиб қарар эди.

— Мени ким деб уйлаяпсиз? Шу гапни нима деб гапирдингиз? Одамгарчиликдан чиққан, деб уйлаяпсизми? Виждонсиз, деб уйлаяпсизми? Ҳазимни осиб қўйсам қутуламанми?! Ҳазимни чавақлаб ташласам қутуламанми?

Унинг бўғиқ, аламли бақиршидан йўлакда турган дадаси ҳассасиз, энгашганича ариқ лабига келди.

— Нима гап? Нимага бақиряпсан, аҳмоқ?

Унинг важоҳатидан қўрқиб кетган опаси қочиб дадасининг орқасига яширинди.

— Мусулмонман дейсиз, дада. Шуми мусулмонлик?!

— Бақирма! Битта-яримта эшитиб қолса нима дейди?

— Акам гурида тик турмайдими? Ҳеч бўлмаса арвоҳ хотира қилинг!

— Арвоҳ хотираси деб шу ишни қиляпмиз. Раҳматлик акангнинг биргина ёдгори ёт-бегоналар қулида хор-зор бўлса, майлими?

— Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди.

Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди. У ота-бола ўртасида нима гап бўлаётганини билолмай эшик олдида тўхтаб қолди. У, Низомжоннинг шунча вақт йўқ булиб кетганига чол уни энди қийин-қистоққа оляпти, деб ўйлади. Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди.

— Болам, сен ишингга қарайвер. Бу узаро гап.

Дилдор эчкини беҳига боглаб, яна чорбоққа юра бошлаган эди, чол унга ўдағайлаб берди:

— Ҳой, эчки беҳининг пўстлогини шилиб ташлайди-ку!

Дилдор чурқ этмай, эчкини ечиб кўчага олиб чиқиб кетди.

— Бола, шуни яхши билиб қўйки, менинг айтганимни қиласан.

Низомжон шу ёшга кириб дадасининг гапини икки қилган бола эмасди. Ҳаммавақт нима деса бош эгиб, хўп, деб келган. Иноят оқсоқол болаларини эмасди. Уларни бирон марта илиқ-иссиқ гап айтиб аркалатмаган. Акаси Аъзамжон гождоқ эди. У дадасининг гапига хўп дерди-ю, кейин ўзи билганча иш тутиб кетаверарди. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўгрилигидан дадасига чап беролмасди. Мана, у умрида биринчи марта ота юзига тик қараяпти.

Унинг ёмон қарашидан Рисолат безовталаниб қолди. Бирон кори ҳол бўлмасин, деб ота-бола уртасига кирди.

— Ҳой бола, жинни бўлма. Хуп, де!

— Йўқ! — у дадасига юзланди. — Дада, уялмайсизми, андиша қилмайсизми? Акамнинг тупроғи ҳали совимай туриб-а?

— Дадангга шунақа дейсанми, ярамас!

Чол унга удагайлаб яқин келди.

— Хуп, десанг, деганинг, бўлмаса...

Юрагининг аллақаерида бир нима узилиб кетгандек Низомжон энтикди. Кўзлари тиниб, олам қопқора зимистонга айлангандек бўлди. Икки тиззасида дармон қолмай оғир калтаклардан шалайим булиб йиқилиб, ўрнидан турганга ўхшарди. Дадаси нима қилмоқчи, оқ қилса-я?! Унда дунёда кими қолади? Нимаси қолади? Энди унинг одам булиб яшашидан нима маъно чиқади? Низомжон кўзларини жавдира-тиб дадасига қаради.

— Дадажон, ўйлаб кўрсангиз-чи? Ўз болангизга шу кунни раво кўрасизми? Бунақада мени тирик-лайн кўмасиз-ку. Акамнинг ўрнига мен ўлиб кетсам бўлмасмиди!

— Кошки эди...

Низомжон ҳўнграб йиглаб юборди.

— Жон дада, ниятингиздан қайтинг. Бари бир мен бунга кўнмайман.

— Шунақами?

— Дурустроқ ўйлаб кўринг...

— Шунақами?

Низомжон изтироб билан қичқирди:

— Ҳа!

— Оқ қилдим, сени! Сендақа болам йўқ! Оқпадарсан! Йўқол бу уйдан!

У, бир муддат дадасининг ўт чақнаётган кўзларига маъюс боқиб турди-да, битта-битта босиб йўлак томонга юрди. У бирдан тўхтаб орқасига ўгирилди. Ёш тўла кўзлари билан туғилган уйига, ҳовлига, болалик йилларида эмаклаб бориб сув ичган ариққа, чумчуқ боласини оламан деб тирмашиб чиққан кекса ўрик шохларига, варрак учирган том бўғотларига тикилганича туриб қолди. Оғилхона олдида занжирланган Олапар унга қараб думини ликиллатар эди. Низомжон бориб унинг бўйнидан қучоқлаб, бошларини, қулоқларини эзгилади. Зийрак ит бир нима сезган

дек, Низомжоннинг эзгилашларига туриб берди. Низомжон унинг буйнидаги занжирини ечиб юборганда ҳам, жойидан қимирламай маъюс қараб ётаверди.

Низомжон уйга кириб онасининг рамкага солинган суратини олиб чиқди-да, кўкрагига босганича ҳеч қайёққа қарамай кўчага югурди.

У қайрагоч тагига етганда девор рахнасидан ошган бўлса керак нимчалари, тирсаклари тупроқ бўлиб кетган Дилдорнинг йўл ўртасида турганини кўрди:

— Нима бўлди?

Низомжон унга ёмон қаради.

— Айт, нима бўлди?

— Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Низомжон йўлини тўсиб турган Дилдорнинг юзига қарамай утиб кетди. У алам билан йиғлаб қолган Дилдорга қайрилиб қарамади. Шамолдек елиб бораркан, қулогида ҳамон «оқпадар», «оқпадар», «оқпадар» сўзи такрорланарди.

У маҳалла кўчасидан чиқиб дала йўлига ўтиши билан қадами секинлашди. Ичидан келган кучли жўрсиниш томогини куйдирди. Бир нима шитирлагандек бўлди. Угирилиб қараса, орқасида бошини эгиб Олапар эргашиб келяпти. У яна унинг буйнидан қучди.

— Сен қол, сен қол. Сен оқпадар эмассан. Қол! Қол!

Ит унинг гапларига тушунмади. Яна эргашаверди. Низомжон ердан кесак олиб унга отди. Тегмади. Ит яна эргашди. Охири у каттакон тошни олди-ю, кучининг борича унга улоқтирди. Ит ангиллаб орқасига қайтди-да, нарироқ бориб ўтириб олди. Низомжон кўздан йўқолгунча орқасидан маъюс тикилганча қолди.

Қишлоқдан узоқлаб кетган Низомжон қўйнидан она суратини олиб тикилди-да, ҳасрат-надомат билан ингради.

— Ая, аяжон!..

ИККИНЧИ БЎЛИМ

I

Ердан қор кетган бўлса ҳам, кўлмак сувларнинг бети эрталабга яқин пиёз пўстидек муз бойларди.

Баҳор баҳор экан. Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишига, одамлар ўққа учишига қарамай бари бир баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб кирарди.

Ҳар якшанба тўн кийиб, этигини мойлатиб Маргилонга тушадиган қишлоқ йигитлари энди олисда — урушда.

Бу томонларга эндигина расм бўлган баланд пошнали туфлилар сандиққа тушган. Кийганда кўзни оладиган қичиқатлас энди қизларнинг кўнглига сиғмайди. Ҳамманинг кўзи фронт йўлида.

Зириллама гузаридаги катта қайрағоч шохига илинган радиокарнай тагига кунига тўрт маҳал одам йиғилади. Одамлар жим. Ҳар ким сукут ичида фронт йўлларидан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан ўз боласини, акасини, укасини қидиради. Шундай сукут билан яна тарқаб кетади.

Мана, тагин баҳор келди. Ҳувиллаб қолган даракт шохларига қушлар чўп ташиб ин қура бошладилар. Зириллама гузари ҳам секин-секин гавжум бўла бошлади. Баҳор одамларни уйдан етаклаб чиққан, офтоб зах уйларнинг деразасидан мўралаб қишдан қолган рутубатни ҳайдамоқда.

Деворлари нураб қолган ҳовлининг кунгай томонидаги айвонда кексагина бир хотин камзулига тутма қадаб ўтирибди. Офтоб қиздирган қора кўрпачада ҳурпайиб ётган мушук унинг қатим тортаётган қўлларига қараб хуриллайди, галтак ипни олиб қочишга пайт пойлайди.

— Қўй, Мош, бу сенга уйинчоқ эмас. Йўқотиб қўйсанг, кейин ипни қаёқдан топаман?

Мушук унинг гапларига тушунгандек, яна хуриллайди.

— Сен улгур гапга тушунаридинг, сенга уйин бўлса.

Хотин ишини битказиб ўрнидан турди. Устун олдига келиб бўй чўзиб куча томонга қаради. Кучадан гупчагига мой тегмаган арава гичиллаб ўтаётган эди.

Эгарда утирган киши букчайиб ниманидир мингиллаб хиргойи қилади. Арава эшик олдига келиб тўхтади. Эгардаги киши арава шотисига оёқ тираб девордан қараб қичқирди:

— Ҳо, Жаннат хола, уйдасиз?

— Кираверинг, Умматали, кираверинг.

Умматали гуп этиб ўзини ерга ташлади-да, ҳовлига кирди.

— Раис юборди, — деди у, у ёқ-бу ёққа аланглаб.

— Аравангизни деворга тўгриланг. Ана, олиб кетаверинг! — Жаннат хола девор тагидаги буғи чиқиб турган гўнг уюмини кўрсатди.

Умматали ташқарига чиқиб аравани тўгрилади-да, қайтиб кириб паншаха билан рахнадан ошириб аравага гўнг ота бошлади. Хотин унга разм солиб туриб ичи эзилиб кетди. Қандоқ юрарди-я! Қишлоқда уни каттадан-кичик «Умматли паратка» дерди. Кийган кийимига гард юқмасди. Чий бахмал нимчасининг кўкрак чўнтагидан соат занжири осилиб турарди. Энди букчайиб қопти. Кийимлари ҳам бир ҳолатда. Азизхони урушга кетди-ю, шу кўйга тушди.

Жаннат хола айвон лабига ўтириб унга тикиларкан, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Ўрнидан туриб олдига келди.

— Азизхондан хат борми, ургулай?

Умматали паншаха дастасига бағрини бериб анча туриб қолди, унга қарамай, бир хўрсиниб олди-да, деди:

— Анча бўлди келмаганига.

Жаннат хола негадир бош қимирлатди.

— Меникидан ҳам хат йўқ. Қандоқ қиламиз, ургулай.

— Икромжондан-чи? — деди Умматали ерга қараб.

— Яқинда хат келган эди. Тинчман, дебдилар.

— Хайрият.

Умматали бошқа гап сўрамади. Ишини битказиб эгарга минди-ю, хайр ҳам демай жўнаб қолди.

Ҳовли жимжит. Мушук ҳамон хуриллайди. Кампир айвонда кафтини иягига тираганича ўтирибди.

Боласи турмай-турмай, якка-ёлгиз арзандаси Турсунбойни шамолни ҳам раво кўрмай авайлаб боқиб катта қилди. Кечалари ухламай, шу ёлгизимнинг умрини узун қил, деб худога нола қилиб чиқарди. Ҳозир қаерларда юрган экан? Дийдорини бир кўриб,

Турсунбойнинг алпдек қоматини бағрига бир босиб ўлса армони қолмасди.

Кампирнинг дилида, тилида кечаю кундуз шу гап.

Аммо Турсунбойдан хат ҳам, хабар ҳам келмади. Дадаси ҳар хатида: «Турсун қалай, армияга чақирилмадимми? Касал-пасал бўлгани йўқми, нега хат ёзмайди?» деб сўради.

Ота унинг армияга кетганидан беҳабар эди.

Турсунбой кетаётган куни онасига қараб турганда кўзларида ёш йилтирагандек бўлган эди. Жаннат хола ҳалигача билмайди — ушанда угли йиғлаганмиди ё пешанасидан томган тер йилтираб шунақа кўринганмиди?

Она кўзи олдида углининг қоп-қора қошлари, чақнаган кўзлари қолди. Йигирма бир йил атрофида парвона бўлиб, айланиб-ўргилиб боққан боласини уруш бағридан юлиб олди. Ҳозир у қаёқларда юрган экан? Очмикан, тўқмикан? Лекин она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўпга келган тўй экан, қандоқ қилай, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, ишқилиб, ёлғизим соғомон келсин!»

Жаннат хола ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан ташқарига қаради.

Дала офтобда яшнарди. Кимдир тўқ-тўқ теша уриб ишқомга поя кесяпти. Катта ернинг охиридаги тош йўлдан юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Кампир автомобиль овозини эшитмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди. Бу товуш негадир унга урушдан аввалги пайтни эслатди. У Турсунбой билан шунақа машинада Маргилонга тушган эди. Эри Икромжон Москвадан келаётганда она-боза уни ўша ерда кутиб олишган.

Кампир кўчага чиқди-ю, беихтиёр гузарга қараб юра бошлади.

Бугун негадир Зириллама жуда гавжум. Идора олдида қора машина турибди. Каллакланган толларга саккиз чоғли от бойланган. Кампир ҳайрон бўлиб самовар сўрасига утирди. Чойхўрлардан бири:

— Ота анча озиб қопти-я, — деди.

— Йўлдошвойга ҳам осон тутиб бўлмайди, — деди унга бир мўсафид. — Бошида юртнинг ташвиши, уйқусининг мазаси йўқдир. Ўзимиз мисол, кичкинагина рўзгор деб не кунларни кўряпмиз.

Кампир уларнинг гапидан Зирилламага Йўлдош Охунбобоев келганини билди. У Охунбобоевни яхши

танирди. Акаси билан бирга катта бўлишган. Икромжон билан бўлса яқин оғайни эди. У ҳар гал Марғилон келганида албатта Икромжонни суриштириб, ўзи Зирилламага келолмаса, албатта олдириб кетиб, бирпас чақчақлашиб, Андижонга ўтиб кетар эди. Зирилламага келган пайтларида Икромжонни чақиртириб утирмай, ўзи тўппа-тўғри эшикни очиб кириб келаварарди. Ўтган йили Жаннат холанинг акаси Содиқжон вафот қилди. Йўлдош ота эшитганмикан?

Идорадан Охунбобоев билан Райимберди тога чиқди. Уларга эргашган раислар сал орқароқда қолишди. Ота Тоғани қўлтиқлаб олиб чойхона томонга юра бошлади. Улар қандайдир зарур гапни қизишиб сўзлашарди. Охунбобоев нимадандир жаҳли чиққандек, Тогага қаттиқ-қаттиқ гапирарди.

Улар сўрига яқинлашаркан, ҳамма ўрнидан турди. Бирдан отанинг кўзи Жаннат холага тушди.

— Ия, ия, синглим, тинчмисан?.. Эшитдим. Икром фронтда экан. Хат борми? Эркатоё қалай, яхши юрибдими?

Уста-уст савол берганидан Жаннат хола нима деб жавоб беришни билмасди.

— Турсунбойингиз ҳам кетди.

— Битта ўзинг қолибсан-да? Содиқ ҳам қазо қилибди... — Охунбобоевнинг кулиб турган юзи бирдан жиддий бўлиб қолди. Икки қошининг ўртасига тугунчак тушди. Кўзлари бир нуқтага тикилганича индамай туриб қолди. Кейин дард-алам билан сўрига келиб ўтирди. — Кўпни кўрган киши эди. Яхши одам эди.

Бошқа гап айтмади. Узатилган пиёлани олиб индамай ўтираверди.

Ким билади, у Содиқжон билан ўтказган йигитлик йилларини эслаётibdими, йўқотган азиз оғайни учун ичидан йиғлаяптими. У шу кўйи анча жим ўтиргандан кейин совиб қолган чойни ҳўплаб, Жаннат холага қаради:

— Якка қолганинг ёмон бўлибди. Улар келгунча Тошкентга олиб кетайми? Бизникида тура турасан.

Жаннат хола бош тебратди.

Охунбобоев ўрнидан кўзгалди.

— Майли, ўзинг биласан. Райим, хабар олиб тур. Зориқтириб қўйма. Икром келганда уятли қилма бизни. Менга гапинг йўқми, синглим?

— Йўқ. Сизни кўриб акамни кўргандек бўлдим.

Йўлдош ота утирганлар билан ҳазиллашиб ўтиб кетди. Улар негадир шаҳар томонга эмас, далага қараб кетишди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Яна уйга қараб йўл олди. У энди негадир ўзини сира ёлғиз қолганга ўхшатмасди. Бу ерда кимидир борга, кимнингдир нафаси димогига тегиб турганга ўхшайверди. Хаёлидан ёмон ўйлар нари кетди.

Ҳувиллаб қолган уйда ёлғиз яшаш қийин. Ҳовли ютаман дейди. Аммо Жаннат хола ёлғизликка кўникиб қолганди.

Кеч кирди. Чироқ ёқиб айвонда яна кундаги ўтириши бошланди. У ёлғиз эмас. Хаёлида эри билан, арзанда боласи Турсунбой билан худди тўғрима-тўғри утиргандек гаплашарди.

Ой чиқди. Яланғоч новдалар орасидан ўтгунча бети тимдалангандек ҳориб-чарчаб терак учига чиқиб олдида, қимирламай туриб қолди.

Қушни ҳовлида хўроз қичқирди. Қаердадир ит улиди. Кимнингдир боласи бигиллаб йиғлади.

Бирдан эшик тагида ит вовиллади. У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчидек жонжаҳди билан вовилларди. Жаннат хола чўчиб кетди. Яна эшик томонга қулоқ солди. Эшик ҳалқасини кимдир қоқарди.

— Ким? — деди Жаннат хола безовталаниб.

— Мен, мен, Жаннат. Оч!

Бу эри Икромжоннинг товуши эди.

Жаннат хола қандай қилиб эшик олдига борганини билмайди, зулфинни тополмай довдиради.

— Очсанг-чи, нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир.

Жаннат хола титраб-қақшаб аранг зулфинни топдида, эшикни ланг очиб юборди.

Ёғоч оёқли Икромжоннинг боши ва елкаларини ой ёритиб турарди.

II

Эрталаб Райимберди тога келди.

У Икромжоннинг бир оёғи йуқлигини куриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо буни унга сездирмади. Қучоқ очиб кўришаркан: «Хайрият, хайрият, тирик кўрдим!» — деди.

Ҳовлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бири кириб, бири чиқиб туришибди. Ҳали нами кўтарилмаган сунага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. Эркаклар шу ерда. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидаги бир даста бинафшани олиб узатди. Тога тўйиб ҳидлади-да, Икромжонга берди.

— Мана, баҳор нишонаси. Ҳидла, согингандирсан.

Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. Шу бинафша баҳона булди-ю гап баҳор, дала, бу йилги қилинадиган ишлар тўғрисида кетди.

— Тога, — деди чой қўйиб ўтирган Умматали Райимбердига қараб, — кеча Ота келган эканлар. Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Ёзёвонга чиқиб келдик. Иш катта буладиган. Бизга Наймандан ер беришяпти.

Найман — чўл тўқайининг уртасида. У томонларда деҳқончилик қилиш осон иш эмас.

— Тўқайда нима қиламиз? Пахта битармиди? Турган-битгани ботқоқ, пашшанинг уяси!..

Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловни силаб илжайди:

— Ҳукумат бир иш қилса билиб қилади. Чўлга чиқамизу, пахта экиб кетаверармидик? У жойларда пахта битишига икки қовун пишиғи бор.

Икромжон гапга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. Райимберди чойни шимириб, пиёла четини енгига артди-да, дастурхонга қўйди.

— Азбаройи колхозчига мадад бўлсин, егулиги шундан чиқсин, деб шундай қиляпмиз. Аввал икки йилгина шоли экамиз. Аммо-лекин, Найманга кўчиш ахтиёрий. Ота айтдиларки, чўлга кўчиб чиққан оилаларга кузга қолмай бошпана қилиб берилади. Ҳар бригадadan икки оила кетса — ўттиз тўрт хўжалик булади. Бинойдек қишлоқ қуриш мумкин. Аммо кузгача чайлада яшаб туришга тўғри келади. Ҳар бир оилага ўн олти сотих томорқа, ўзига шоли экиб олади. Даромад тақсимотида қанчадан тушса, бошқалар қатори яна олади. Менингча, бу ишга кўнмайдиган одам бўлмаса керак. Аммо-лекин, бошқа колхозлар ҳам шундай қиляпти.

Раиснинг бу гапи кўпчилиكنи ўйлантириб қўйди. Чойга фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан турди.

Шу куни келди-кетди бўлиб Икромжон кўчага чиқолмади. У тугилиб ўсган далаларига чиққиси келарди. Фронтда юраркан, бу ерларни тушида ҳам, ўнги-

да ҳам кўз олдидан нари кетказолмаган эди. Сал оёқ узилди дегунча остонага чиқиб дала томонга қаради. Ҳали барг ёзмай сўррайган яланғоч новдалар дала-нинг йироқ-йироқларини тўсолмас, уфққача аниқ кўриниб турар эди.

Кеч кириб, келувчиларнинг оёғи узилиши билан, у кўчага чиқди.

Дала жимжит. Танга ёқадиган эрта баҳор шабада-си гир-гир эсиб, одам кўнглига аллақандай туйгулар солади. Икромжон айланиб юриб анҳор олдидан чиқиб қолганини сезмади. Кеч гира-ширасида сув қўр-гошинга ўхшаб қорайиб оқарди. Икромжон бу анҳор-да неча марталаб чўмилган. Ўгли Турсунбой бир на-фас кўздан йироқ бўлса, уни қидириб шу ердан то-парди. Бола кам-гап, қиладиган ишини бировга айт-масди. Ота-бола жимгина уйга қайтишарди-да, икко-ви икки уйга кириб кетишарди. Эр-хотин супада ўти-риб, ёлғиз болага узоқ умр тилаб ухламай тунни тонгга улашарди.

Турсунбой қаёқларда юрган экан? Кетар олдида Икромжон уни багрига босолмади. Бу кунлар дилига армон бўлиб қолмасин ишқилиб. Икромжон ўз хаё-лидан ўзи қўрқиб кетди.

Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошла-ди: Икромжон фронтда, окопда ётганида ҳам ой шу-нақа бўлиб чиқарди. Ушанда у аллақандай бола хаёлларга берилиб, шу ой Зириллама тепасида қан-дай кўринаётганини ўйларди.

У жимиб қолган далада яраланиб, қонсираб ётар-кан, тепасида дум-думалоқ бўлиб турган ойга қараб, шунақа хаёлларни кўп сурган эди. Ушанда ҳам ой қонга белангандек қип-қизил бўлиб кўринган.

Анҳор суви аввал қизгиш бўлиб, кейин бир қо-райиб олди-да, жилвалари эритилган кумушдек оқа-риб кетди.

Суви секин шилдирамоқда. Ёшлигини, шўх олов болалигини оқизиб кетган шу анҳор кимларнингдир болалигини оқизарди. У гўё; юр, олисларга қараб олиб кетай, деб Икромжонни чақираётганга ўхшарди.

Саратон офтоби танини куйдирган ўт болалар қий-чув, шовқин-сурон билан бу қиргоқларда жавлон уришарди. Бир-бирларига сув сочиб қувлашишарди. Сувдан тез чиққанларнинг танасига лой суртиб қо-чиб уни бошқатдан чўмилишга мажбур қилишарди.

Уларнинг шўхликлари ана ўшанда шу тўлқин-

ларга миниб узоқларга оқиб кетган. Энди улгайиб бири урушда жон олиб, жон беряпти. Бири қандайдир юрт ишини қиляпти. Турсунбой-чи? У ҳам урушда!

Урушнинг нималигини Икромжон яхши билади.

У камгап, ҳаммавақт кимнингдир раҳнамолиги булмаса ўзини эплотмайдиган боласини шерга айланиб кетган сезде. Турсунбой ҳаммадан олдинда, арслондек наъра тортиб ёв устига ташланаётгандек туюлди.

Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг энг зури, энг хушбичими, деб билишади.

Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркам йигит булган эди. У ўзининг шунақалигини билиб кўп бино қўярди. Ўзини сипо тутарди. Қизларга зимдан назар ташлаб, уларнинг қараётганини билиб гердайиброқ писанд қилмайроқ турарди. Унга кийим жуда ярашарди. Ҳозир шинелда қандоқ юрган экан? Ярашгандир.

Отага у савлатли командирлардек бўлиб кўринарди.

Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига қайтди. Хотини ухламай, тиқ этса, эшикка қараб ўтирган эди.

Икромжон ётмади. Эр-хотин чойни майдалаб шу бир-икки йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни гаплашиб ўтиришди.

— Умматалининг Азизхони ҳам кетди дегин? Чуқиб қопти бечора Умматали... Айтмоқчи, Қўчқорнинг ўгли мендан олдин кетган эди, хат-хабар борми ундан?

— Қишда қорахат келган. Аза очишди.

Икром бир нафас жим қолди. Кейин яна сўради:

— Олимдан-чи, Олимдан хабар борми?

— Ярадор бўлган экан, бир ойча туриб кетди.

Икромжон ёғоч оёғини чиқариб қўйган эди, сурилиб бориб айвон устунига тираб қўйган қўлтиқтаёғини тушириб юборди. Уни олиб, тут тагига бориб махорка ўради-да, жойидан қимирламай тек туриб қолди.

Жаннат хола эрининг қўлидаги қоронғида нурли чизик бўлиб қимирлаб турган чўққа қараб ўйланиб қолди. Эри чекмасди, фронтдан чекадиган бўлиб келибди. Унга осон эмас. Бир ёқда оёғи бу аҳволда, боласи урушда. Не-не ниятлари бор эди бечоранинг,

бу йил тўй қилмоқчи эди. Ишқилиб, кўп қатори болагинамнинг ризқи уйдан узилмаган бўлсин. Вой отинг учгур уруш, не-не ёстиқларни кўз ёшдан ҳул қилмаяпсан-а!

Икромжон чекиб бўлган махоркани ерга урди. Ожиз учқунлар атрофга сачраб, сўнди. Кейин Икромжон айвонга келиб бир қўлига тиралиб утирди.

— Менга қара, хотин. Бунақада сиқилиб кетамиз, бир нимадир қилиш керак.

Жаннат хола унинг гапига тушунмади. Нима қилиш керак экан? У эрига кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Тоғанинг гапини эшитдингми?

Тоға, бу — Райимберди. Кўпчилик уни шундай деб атарди. Жаннат хола унинг бояги гапларини эшитмаган эди. Шунинг учун бошини чайқади.

— Колхоз Наймандан ер опти. Яқинда ўттиз тўрт оилани кўчирма қилармиш. Борайлик, хотин. У ерда иш кўп, зора овунсак.

Жаннат нима дейишини билмади. Қандоқ бўларкин? Борса дуруст бўлармикан? У эрига савол назари билан қаради:

— Не ният билан уй қилган эдик. Болам келса қидириб сарсон бўлиб қолмасмикан? Шундоқ жойни ташлаб чўлда, тўқайда нима қиламиз? Яхшироқ уйлаб куринг, дадаси.

— Э, хотин. Иморат, уй кўзга кўринадиган пайтми. Не-не саройларнинг кул бўлганини кўриб келдим. Одамлар ертўлада оч-наҳор яшашяпти. Менга қолса, борганимиз дуруст. Тўғри, чўлда тайёр уй йўқ. Бу ёз чайлада кун кўрамиз. Кузга бориб битта бошпана тиклаб олармиз. Уйинг ҳам тураверади.

Жаннат хола эрининг раъйини қайтаролмай кўнсада, уйни ташлаб кетгиси келмасди. Ҳовлининг ҳар бурчидан, уйнинг ҳар хонасидан Турсунбой кўриниб тургандек. Сандиқни очиб унинг кийимларига куядори сепгиси келмасди. Назарида, боласининг ҳиди кетиб қолаётгандек. Шунинг/учун ҳам кийимларини офтобга ёймай уйнинг ўзида қоқиб, шамоллатиб, яна сандиққа солиб қўярди. Ошхона қурганларида дадасининг дуқи билан Турсунбой деворга узи лой чаплаган эди. Қўлининг изи шундоққина турибди. Жаннат хола уни яқинда кўрди. Шундан бери ҳар гал шу девор олдида келганда: «Қўлгинангдан ургулай», деб шувоққа юзларини суртарди.

Углининг ҳиди келиб турган, деворида боласининг қўл изи қолган уйни ташлаб қаёққа кетади?

— Яхшилаб ўйлаб қаранг. Зирилламадан Тоға иш топиб берар, — деди у ялингансимон.

— Иш ҳар ердан топилади. Қаёққа борсанг, багрини очиб кутиб олади. Ҳали Тоға унайдими, унамайдими. Ишнинг бу томони ҳам бор. Майли, ётайлик энди. Эртага бир маслаҳат чиқиб қолар.

Икромжон ечиниб ўрнига кирди-ю, қаттиқ чарчаган экан, дам утмай хуррак торта бошлади. Аммо Жаннат холанинг уйқуси қочиб кетди. Дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдариларди.

Ой томдан ҳатлаб ўтиб, тут соясини ариқ бўйига олиб бориб қўйди. Ариқда сув қўнгироқ чалиб оқиб ётибди. Беҳи шоҳида мудраётган товуқ қанотини бир патиллатиб, жим бўлди.

Ҳамма нарса — жонли, жонсиз уйқуда. Фақат Жаннат холанинг кўзига уйқу келмайди. У киприк қоқмай ялангоч новдаларнинг енгил шабадада бир-бирига беозор урилишига қулоқ солиб ётибди. Унинг хаёллари жуда олисларда. Йулга кирмай тупроққа қўйган болалари, эрининг бола етаклайдиган кунларини кутиб ўтказган пайтлари, ниҳоят, Икромжон Турсунбойнинг қўлидан етаклаб Зирилламага олиб чиқиб кетгани, боланинг гузардан этаги тўла ширинликлар билан чуғиллаб кириб келгани, ана ўшанда эрининг юзидаги бир чиройли табассум, Турсунбой эртага мактабга боради, деган куни эр-хотин кечаси билан кийим дизмоллаб чиққанлари, ўша оқшом эрининг болани сартарошга олиб чиқиб сочини олдиргани, бола дардан чиққунча мактаб остонасида ўтирганлари, эрининг фронтга кетиши, унинг йўлига кўз тикиб ўтган кечакундузлари, Турсунбойга повестка келганда йиглаганлари, шулар ҳаммаси бир-бир кўз олдидан ўтаверди.

Уз оёғи билан уйдан чиқиб кетиб эри ёғоч оёққа суяниб кириб келди. Уғли нима бўлади? Омонмикан? Бутун қайтармикан? Шу уйларда тўй-томоша бўлармикан? Боласини куёвлик сарпосида кўрармикан?

III

Уруш чақмоғи чақиб, одам улиб, шаҳарлар ёнаётган кунларнинг бирида кимсасиз Найман чулига қариб икки отлиқ борарди.

Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнгигандек йўқ булиб кетади.

Буриларнинг этни жимирлаштирадиган улиши, тўнгизларнинг кўксов йўталидек ёқимсиз товуши, эркемарларнинг мурда нигоҳидек совуқ боқиши, ҳар ер-ҳар ерда қолган илон пўстларининг ожиз йилтираши ва ниҳоят, дўнгликларда ҳайкалдек қотган саҳро султони — чўл бургутларининг: бу менинг масканим, одамга йўл йўқ, дегандек виқорли боқиши бу икки йўловчининг юрагига ваҳм сололмасди.

Олдинги отда Райимберди тоға. У елкасидаги қуштигни қулига олиб олисларга буй чўзиб қараб қўяди. Орқада кўпдан бери сукут ичида алланималарни уйлаб, махорка тутатиб келаётган Икромжонга ҳар замонда бир ўгирилиб қарайди, унинг хаёлини бўлмаслик учун яна отга беозор қамчи тегизиб жимгина кетаверади. Йўл гоҳ қуруқ, гоҳ ботқоқ ора-лаб ўтади. От ҳар ботқоқ кечганда қорнига саргимтир кўлмакнинг муздек суви сачраб тегаётганидан эти дириллайди. Қулоқларини силкитади. Тоға Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айтмоқчи, аммо айтгани юраги дов бермайди. Шу бир гапи унинг бутун вужудини ларзага солиши, ҳатто тақдирини ўша онда ё у ёқли, ё бу ёқли қилиши мумкин. Айтсинми?

Яқинда ҳарбий комиссарликдан одам келиб унга Турсунбойнинг фронтга жўнаётган эшелондан қочганини айтиб, бу томонларга келган-келмаганини суриштирган эди.

Айтса, Икромжоннинг ҳоли нима кечади? Мана шу қочоқ — унинг биттаю битта боласи. У фақат шу боласи учун яшаб юрибди. У шу углини юрт ишига яроқли мард бола бўлганидан фахрланади. Эҳ-ҳе, унинг кўнглида ҳали қанча орзулари бор.

Агар Тоға шу гапни айтса... Йўқ, айтмагани дуруст. Вақти келиб, мавриди келиб узи билиб олар.

Тоға от жилловини дўнгликка бурди. Ёввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қасир-қусур босиб от тепага чиқди. Дўнгда чакмонини елкасига ташлаб утирган одамдек турган ваҳимали бургут беозор қанот силкиб, худди сувда сузаётгандек тик осмонга кўтарилди. У икки отлиқ тепасида бир айланди-ю, қамишзорга санчилгандек шўнғиб кетди.

Улар турган дўнгликдан чўлнинг узоқ-узоқлари кўринарди. Йилнинг бу фаслида чўлнинг ҳамма ёғи

бир тусда бўлади. Қум ҳам, тўқай ҳам, ботқоқ юзида зардоб бўлиб ётган кўлмак ҳам сап-сариқ. Сал кун утмай баҳор жалалари бошланади. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизгалдоқлар гулхани ёнади. Аммо қум малла тўнини ечмай тура беради.

Ҳозир ҳаммаёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга туташишини билиб бўлмасди.

Райимберди тога бу томонга кўп келмаган. Ёшлигида болалар билан мол боққани унча узоқ бормасди. Бўридан, эчкмардан қўрқарди. Кейин колхоз тузилган йиллари бу ёқларга келишга қўли ҳам тегмади, келишга зарурат ҳам йўқ эди. Мана, ҳар иш ўз мавриди билан бўларкан. Энди кетяпти. Бутун бошли бир қишлоқ тузгани кетяпти. Қишлоқ қаерда бўлади, қаерга нима экилади, шу бугун ҳал бўлиши керак.

Соғ оёғини узангига тираб от устида тик туриб чўлга тикилаётган Икромжон унинг хаёлларини бўлгиси келмай, яна эгарга утирди. Халтачасидан махорка олиб ўрай бошлади. Тога ўгирилиб унга маъноли қараб қўйди.

— Икром, илгари келганмисан?

Икромжон махоркасини ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржа жавоб берди.

— Келганман. Кўп келганман. Қумга етмасдан чапга бурилсак, катта яланглик бор. Ан ўша ерда Йўлдошбой акам икки туп тол экканлар. Қуриб қолмаган бўлса, катта тол бўлиб кетгандир. Канал қурганимизда, бир кун юр, деб қолдилар. Унда кунлар исиб, лолақизгалдоқлар қовжираб қолган пайт эди. Икки кун шу чўлнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанмиз. Ўша толни топсак бўлди. Агар бошқа колхозлар биздан олдин келиб танлаб қўймаган бўлса, ўша жой бизники. Ундан ташқари, каналга яқин жой, сув олиб келиш осон бўлади.

Кун ёйилиб, елкани офтоб қиздира бошлади. Узоқ-яқиндан ўрдакларнинг гақ-гуқи эшитилди. Қаердадир бури улиди.

Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташлади-да, кўлмакда қўл ювиб, белбогига арта бошлади.

— Туш, Икром, нонушта қилиб олайлик. Қорнинг ҳам очгандир.

У хуржунни титкилаб тунука чойнак билан кружка олиб ўртага қўйди. Икромжон ҳам эгардан

тушди. Икковлашиб жийда шохидан уч оёқ ясаб чойнакни илишди. Хуржуннинг бир кўзидаги катта шиша баллондаги сувни авайлаб олиб чойнакни сувга тўлдириб, тагига ўт қалаб юборишди.

— Жуда овбоп жойлар, — деди Икромжон. — Урдакнинг кони.

— Балиқни айтмайсанми!

— Ҳа. Балиқ ҳам, қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор. Қум томонларга ўтсанг кийик сероб. Аввал кўчиб олайлик, гўштга қийналмасмиз. Сув сал тахчил бўлар дейман.

Тога ўйлаб утирмай жавоб қилди:

— Ишни каналдан ариқ очиб келишдан бошлаш керак.

Чой қайнади. Икромжон белбогининг учига туғулик чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади. Тога нон ушатаркан, Икромжоннинг ёғоч оёғига қараб бир муддат ниманидир ўйлаб қолди.

— Куп қийналдингми? — деди у аллақандай ачишиш оҳангида.

— Қирт-қирт кесяптиямки, тентак Турсунбойим кўзимга кўринади. Худди мени кимга ташлаб кетясан, деяётганга ўхшайверади. Йўқ, ёлғизимнинг толеига ўлмадим, омон қолдим. Келсам, у ҳам кетибди. Кетар олдида дийдорини кўролмайд қолдим. Ишқилиб, омон қайтсин. Агар худо кўрсатмасин, унга бир нима бўлса, тамом бўламан... — Икромжоннинг овози титради.

Тога унга қараб туриб ич-ичидан ёнарди.

Билмайди, билмайди бечора, Турсунбойнинг қочганини у билмайди. Қидириб юришганини билмайди.

— Ишқилиб, мен бу ёқларда юрганимда болам қайтиб келса уйдан тополмай сарсон бўлиб қолмасинда. Келиб қолса, Тога, узинг Найманга бошлаб келсанда.

Райимберди бош ирғаб қўйди.

Ўрнларидан туришди. Яна туқай, ботқоқ оралаб кетишди. Туқай орасига суқилиб кирган қумликдан ўтишгач, олисда ҳали барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизгимтир ипдек бўлиб кўринди.

— Тол, ўша тол! — деди Икромжон. — Йўлдошбой акам эккан тол.

Тога отга қамчи босди. Улар етиб келган жой олти-етти гектарлардан мўлроқ яланглик эди. Шу

сайхонликнинг ҳар ер-ҳар ерида тўдалашиб қамишлар ушиб ётарди. Икромжон от жиловини эгар қошига омонатгина чулғаб тол тагига келди. Иккала толнинг танаси ҳам йўгонлашиб, шохлари тарвақайлаб кетибди. Тога толнинг бужур танасига шапатилаб уриб қўйди.

— Мана шу ерда қишлоқ бўлади!

Кейин у ёқдан-бу ёққа юриб атрофни томоша қила бошлади. Шу юришида у кўп нарсаларни хаёлидан ўтказарди.

Бу ботқоқларда тирикчилик қилиш осон бўлмас. Чивинига чидашни айтинг. Бошпана тиклаш, ускуна ташиб келтириш. Келишга келиб қўйиб, қочиб кетадиганлар ҳам чиқиб қолар. Қийини шу бир йил. Бир йилда эпақага келтириб олишса марра уларники! Иморат ускунасини қайдан топса экан? Унинг хаёлига уруш бошланиши олдидан девори кўтарилиб, усти ёпилмай қолиб кетган маданият саройи келди. Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч тунука олдириб қўйган.

— Икром, эсингда борми, Новосибирга икки вагон узум, бир вагон анор олиб борганинг?

— Эсимда, эсимда, — деди Икром. — Ушанда роса ёғоч босиб келган эдик.

— Ҳа, балли, ўша ёғочларнинг биттасини ҳам бегона қилмаганман. Сарой қуришга асраб юрган эдим. Уруш тугасин, сарой ҳам булиб кетади. Уша ёғочларни шу ёққа ташитамиз. Нима дейсан? Етмаганига терак кестирамыз. Тунука бору етмайди. Майли, тунука бўлмаса ҳам, ҳозирча қоғоз ёпиб турамыз.

Икковлари ҳам қизишиб кетишди. Қаердан куча очилади, қаерга уй тушади, қаерга контора бўлади, қиерга қудуқ қаздириш керак, у ёқдан-бу ёққа юриб жой танлашарди.

— Пойдеворга семон қуймаса, гишт шўр босиб уқаланиб кетади. Семонга қалайсан, Тога?

Райимберди кулиб қўйди:

— Бу томонидан хотиржам бўлавер. Қувасойдан тапшитамиз. Нима семон кетарди, ўн беш машина келтирсак бемалол етади. Эртагаёқ Абдухалилни Қушсойга жўнатаман. Шартнома қилиб келсин. Майли, ишчиларга нима керак булса биз ҳам юборайлик. Қовун дейишса қовун, узум дейишса узум. Йўқ, дейишмас. Гишт керакмас, семон пойдеворнинг устига пахса урса жуда антиқа чиқади. Аммо-лекин, ҳам-

ма ўз деворини ўзи уради. Бола-чақаси билан уннаса, бўлиб кетади. Бўлди. Иш битди.

Қуёш тепага келган. Қумлик томондан илиқ шабада эсарди.

— Биляпсанми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди. Энди куртаклар уйғонади. Ер уруғ сўрайди. Деҳқоннинг иши энди бошланади. Қани, кетдик.

Тога узангига оёқ қўя туриб яна қайтди.

— Битта ишни чала қилибмиз, шошма!

У кўкрак чўнтагидан дафтар-қалам олиб тиззасига қўйди-да, йўгон-йўгон ҳарфлар билан шундай деб ёзди: «Бу жой Заркент колхозининг Найман участкасидир».

Кейин у Икромжонга қараб, қалай, дегандек илжайди.

— Шундай қилмасак, бошқа колхозлар ҳам бугун-эрта жой қидириб келиб қолишади. Олиб қўйишмасиңда. Охунбобоев отанинг гапларига қараганда, юздан ортиқ колхоз чўлдан жой оларкан. У томони Анжон, бу томони Наманган, Қўқон тараф, хуллас, чўлни доира шаклида ўраб, ўзлаштириб келинавераркан. Бизники шу жой. Тамом!

Хат ёзилган қоғозни тол ковагига суқиб бир қарашда кўринармикан, дегандек орқароққа қайтиб қаради. Қоғоз бемалол кўриниб турибди. Шундан кейингина хотиржам отга миниб орқага қайтишди.

Улар йўлнинг ярмига етмасданоқ, қуёш ботиб кетган, осмони фалакда сузиб юрган увада булутларни қип-қизил чўққа айлантирган эди. Зум ўтмай бу шафақлар ҳам сўнди-ю, бутун олам қора чодирга ўралгандек бўлди-қолди.

— Йўлдан адашмадикми? — сўради Тога.

— Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Болалар қўлидаги шардек қип-қизариб ой аста кўтарила бошлади. Буриларнинг ваҳимали улиши авжига чиқди. Чирилдоқлар темир эговлагандек товуш чиқаради, қамишлар орасидан чиябўриларнинг кўкимтир кўзлари учади, ёнади...

Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб борар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан деди:

— Эсингда бўлсин, ошна. Мана шу товушлар қулогингда турсин. Шу жойларда қамиш ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб қишлоқ қурамиз. Болаларимиз урушда жон олиб, жон беришаётганда биз бекор турганимиз йўқ. Шу эсингда турса бас.

Икковлари ҳамон қамишларни шитирлатиб йўл босишар, ҳали қишлоқ чироқлари кўринмас эди. Олдинда ҳам, орқада ҳам бўриларнинг увиллашию чирildoқларнинг товуши ҳоким эди.

Аммо Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини сезар эди. У фикран ўгли билан гаплашар, гоҳ уни йўқотар, гоҳ оловлар ичидан топиб бағрига босар эди.

IV

Туманли осмонда ой худди дока чодир орқасида ёқилган шамдек шаклини йўқотган. Зириллама гузаридаги биттагина симёгочда электр чироқ ёниб турибди. Движокнинг бир маромда айланмаганидан у ҳам кўз қисаётгандек липиллайди. Четларида тераклар ўсган кўчадан икки отлиқ чиқди. Уларнинг бири Тоға, бири Икромжон. Тоға правление олдида отдан тушди-да, кутиб турган қоровулга отнинг жоловини тутқазиб Икромжон билан хайрлашиб қоронғи йўлка бўйлаб кетди. Икромжон совқотганидан бир пиёлагини аччиқ кўк чойга зор бўлган эди. Шунинг учун ҳам у от жоловини самовар томонга бурди.

Чойхурлар йўқлигидан чойхона барвақт ётган, ичкарида самоварчи тоғорага қайноқ сув қўйиб жўмрагига жез қоплаган чойнакларни, чегалана бериб олапес бўлиб кетган пиёлаларни юваётган эди. Икромжон отни толга бойлаб ичкарига кирмоқчи бўлиб турган эди, сўрида мукка тушиб гужанак бўлиб ўтирган бир одамга кўзи тушиб тўхтади. Унга яқин келди. Икромжон бирон йўловчи бўлса керак, ўткинчи машинани кутиб ухлаб қолган бўлса ажаб эмас, деб ўйлади-да, индамай ичкарига кириб кетди.

— Бахайр, бемаҳалда йўқлаб қопсан, иним, — деди самоварчи чол уни кўриб.

— Битта аччиққина қилиб дамлаб беринг!

— Хўп, хўп, иним! Эндигина дамлаб қўрга тиқиб қўйган эдим.

У оташхонадаги чойнакни олиб, тагини кир соғиқ билан артиб, Икромжоннинг олдига қўйди.

— Совқотибсан, иним. Маълонга тушганмидинг?

— Наймандан келаяпман, отахон. Тоға билан ўшанққа борган эдик.

— Ов қилдингларми? Қашқалдоқ сероб пайт ҳозир.
Чол ўзининг бола пайтларида Найман чўлига кўп
борганини гапириб кетди.

— У пайтларда тўқайга одам киролмасди. Ёввойи
тўнгиз демаган қайнаб ётарди. Ўрдак ов қиламан
деган мерган Найманга борсин. Маълонда комбинат
энди қурилаётган пайтлар эди. Ўрис техниклар вала-
сапит миниб елкасида қўштиғ билан Наймандан тўн-
гиз уриб келишарди. Билмадим, ҳозир Найман қан-
доқ бўлиб кетган экан. Тўқайда ун қадам олдинроқ
юрган отличнинг боши кўринмай кетарди.

Икромжон чой ҳўплар экан, ташқаридаги сўрида
утирган киши эсига тушди. Биронта ногирон фронто-
вик бўлмасин, тагин.

У пиёлани наматга қўйиб, ташқарига чиқди.

Туман сал тарқаб, гира-шира ойдин бўлиб қолган
эди. Нотаниш киши энди икки тиззасини қучоқлаб
қоронгиликка сокин тикилганича қимирламай ўти-
рарди.

— Ҳа, меҳмон, йўл бўлсин? — деди Икромжон
унга яқин келиб.

Нотаниш киши бошини кўтариб унга қаради: ёш-
гина йигит.

Бу — Низомжон эди.

— Маргилондан келаётган эдим. Анжон томонга
машина бўлиб қолармикан, деб кутиб утирибман.

Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон
уни совқотган гумон қилиб ичкарига таклиф қилди.

— Бемаҳалда бу ерда ўтирма. Ичкарига кир, ука.
Бирон пиёла чой ич!

Низомжон итоаткорлик билан ўрнидан туриб ён-
бошидаги тугунчасини кўтариб унга эргашиди. Ик-
ромжон ёругда боланинг башарасига қараб қўрқиб
кетди. Боланинг юзлари саргайган, ўзи титрарди.

— Бола, безгак тутганга ухшайди сени.

Икромжон унинг пешанасига қўлини қўйиб кўр-
ди.

— Иситманг баланд-ку. — Унга қайноқ чой тутди.
Ич, ич бунини! Анжонда киминг бор?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Қаерликсан?

— Чортерақданман. Тарихим узоқ, амаки. Бошим
оққан томонга кетяпман. Акамнинг таъзиясидан кел-
япман. Ундан — қорахат келган.

Икромжон унинг бу гапларидан ҳеч нарса тушун-

мади. Шу аҳволда, иситма жазава қилиб турган пайтда қаёққа боради? Қўнадиган бошпанаси бўлмаса.

— Аҳволинг чатоқ, бола. Қани, тур бўлмаса. Сени уйга олиб кетмасам, бирон дардга чалиниб қоласан.

Низомжоннинг кўпдан бери энди илиқ сўз эшитиши эди. Қайга борса оёғининг тагидан бирон фалокат чиқиб туради. Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждон изтироблари олдида савдойидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз уйинидан гаранг бўлиб қоларди. Уз уйига сигмаган, жигарлари бағридан жой тополмаган Низомжон бу нотаниш кишининг уйига сигармикан?

У минг хил хаёллар билан кичкинагина тугунчадан иборат бисотини қўлтиқлаб Икромжоннинг орқасидан ташқарига чиқди. Низомжонни чинакамига безгак тутган эди. У қоронгида нотаниш киши орқасидан бораркан, икки тиззасида мадор қолмаганидан юраётганга эмас, судралаётганга ўхшарди.

...Улар бир тавақали эшик олдида тўхташди. Икромжон қамчи дастаси билан эшикни беозор тақиллата бошлади. Хотин кишининг «Хув!...» деган товуши эшитилди.

— Келдик, ука, — деди Икромжон от эгаридан хуржунни оларкан.

Эшик очилди.

— Қаёқда қолиб кетдингиз, хавотир олиб ўлдим.

— Меҳмон бошлаб келдим, хотин.

Икромжон шундай деди-ю, жиловдан тортиб, отни йўлакдан бошлаб кирди.

— Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй.

Айвонда чироқ ёниб турганидан Низомжон хотиннинг юзини аниқ кўрди. У элликка етмаган бўлса-да, юзларини ажин босган эди.

— Қани, юраверинг болам, юраверинг.

Олдига брезент чодир тутилган айвон четида сандал бор эди. Хотин илдам чиқиб янги якандоз ёзди-да, Низомжонни юқорига ундади. Низомжон пойгаҳга омонатгина утирди. Ҳали қоронгида Низомжон сезмаган экан, Икромжон айвонга чиқаётганда бир оёғи ёғоч эканини кўрди. Урушда бўлганини пайқади.

— Кампир, аччиққина хўрда қилиб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. Кўряпсанми, аъзойи бадани қақшаб кетяпти.

Кампир Низомжонга бир назар ташлаб шошиб ошхона томонга кетди. Икромжон сандал кўрпасини кўтариб бош суқди-да, оловни очиб қўйди.

— Бола, сен унақа ийманиб утирма. Мана бу ёққа ўтиб жойлашиб утир. Ҳозир безгак кўп. Қўявер, ташвиш қилма. Давоси осон. Аччиқ хўрдадан ичиб, битта терласанг, зора тузалиб қолсанг.

Сандал иссиғи баданига утиши билан Низомжоннинг кўзи илинаверди. То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди.

— Уйғотмай қўя қол. Эрталаб иситиб берарсан. Бола кўп уринган кўринади.

— Ким ўзи, бу бола, дадаси? — деди Жаннат хола секингина.

— Бир бандайи мўминнинг боласи-да, қим буларди. Бечора кўп уринганга ўхшайди. Бошидан кўп савдолар ўтган кўринади.

— Ҳали уни танимайсизми?

— Гузардаги самовар сўрасида гарибгина бўлиб ўтирган экан. Кўриб юрагим эзилиб кетди. Ётимга ўхшайди. Акасининг таъзиясидан келаётган экан.

Икромжон куни билан тўқай кезиб қаттиқ чарчаган эди. Овқат ичиб туриб ҳам икки марта эснаб олди.

— Жой қилиб бера қол, хотин, ётай.

Жаннат хола оёқ томонини сандалга тўгрилаб унга жой солиб берди. Низомжоннинг бошини кўтариб ёстиқ қўйди. Устига кўрпа ташлади. У боланинг бошига ёстиқ қўяётганда юраги жиз этиб кетди. Назарида, Турсунбойи келгану, чарчаб сандал четида ётиб қолган...

Худди аёзда ҳовлида қолган челак бетидаги муздек ой кўкда танҳо, гарибгина сузаётган кечада Жаннат холани хаёл аллақаяёқларга судраб кетди.

Ўз боласининг нафаси, ҳиди келиб турган бу бегона бола бошида ўтириб ёлғизи Турсунбойини ўйларди.

Турсунбойга қизамиқ чиққанда эр-хотин кечалари унинг бошида ана шундай тонг оттиришарди. Ёлғиз ўгил Турсунбойни ер-кўкка ишонишмасди. У салгина иситма чиқазса, эр-хотиннинг рангида қон қолмас, еган-ичганлари ичларига тушмас эди. Турсунбой қизамиқ чиққанда уларни кўп қийнаган эди. Эрка ўсган болани парҳезда тутиш жуда қийин бўлган. У туфайли эр-хотин кўп уришишарди. Дадаси койиса,

онаси уни пуфпуфлаб овутар, онаси койиса, дадаси бола қолиб онасига ёпишар эди.

Турсунбой соғлом ўсди. Уларнинг толеига у ҳар қандай дардни ҳам енгил ўтказарди. То кўкйўтал бўлгунча Икромжон далама-дала кезиб кўкқарга овлади. Она, болам ҳали хом, шу кўкйўталдан ҳам омон-эсон ўтиб олса эди, деб ташвиш тортарди. Турсунбой бир-икки кун йўталиш билан бу дардни ҳам ўтказди. Кўкқарганинг пати ҳам даркор бўлмай қолди.

Пешанадаги биттаю-битта болани эр-хотин ана шундай ташвиш, ана шундай меҳрибончилик билан катта қилишди. Уруш бўлмаганда аллақачоноқ уйлантириб қўйишарди. Мана, шамолни ҳам раво кўрмаган ёлғизлари урушда. Ўқлар портлаган, ҳар дақиқа ўлим таҳдид қилиб турган фронтда ҳоли нима кечди экан?

Жаннат хола бегона, нотоб бола тепасида ўтириб ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайноқ ёшлари ажинли юзларини куйдирарди.

Низомжон ингради. Жаннат холанинг ҳуши ўзига келди. Беихтиёр пешанасига ориқ панжаларини қўйди. Ҳали ҳам куйиб-ёняпти.

Низомжон алаҳлай бошлади.

— Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! Касофат Дилдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг. Ака, ана Дилдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опамни уришиб қўйинг. Айтинг, Дилдор кўнмасин! Дилдор. Дилдор... Оқпадар! Ким оқпадар? Кет, кет, Олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармасан!.. Қайт! Йўлимни тўсма, Дилдор...

Жаннат хола унинг гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Дарров ўрнидан туриб сочиқни ҳўллаб пешанасига босди. Низомжон яна нималардир деб жим бўлди. Ингради.

У ҳар инграганда Жаннат холанинг юраги эзилар, кўзига Турсунбой бўлиб кўриниб кетар эди. Турсунбой қонга беланиб бегона кишининг уйида ётибди. Нотаниш хотин унинг бошида ўтириб ярасига малҳам қўяяпти.

Оналар шундай бўлади. Улар учун боланинг бегонаси бўлмайди. Бола зотики бор, она кўнглини эритади. Оналар боласини чертган кишини, «қўлинг сингур», деб қаргайди.

Бола ҳатто кексайиб неча-неча боланинг отаси,

бобоси бўлганда ҳам боши ёстиққа етгундек бўлса, тани сал оргигудек бўлса даставвал, «она» деб чақиради. Аллақачон қабрга қўйилиб, тупроғи совуган онасини чақиради.

Низомжон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларкан, «ая, аяжон!» деб ингради.

Жаннат хола, беихтиёр:

— Энагинанг айлансин, бутам, сенга нима бўлди?— деб юборганини сезмади.

V

Низомжон кўзини очганда айвонда ҳеч ким йўқ эди. Брезент чодир орқасида кимдир тўқ-тўқ қилиб ўтин ёрарди.

У қаерда ётганини, бу ерга қандай келиб қолганини билмади. Сандал четида кўзини очмай уйғоқ ётганича шу яқин кунларда кўрган-кечирганларини унутиб, аввалгидек ўз уйимдаман, деб ўйлаган эди. Кўзини очса, бегона уйда экан. Дарҳол, танини зирқиратган, юрагини бурда-бурда қилган кечмишини эслади. Тушига уйи, дадаси, акаси, Дилдор кирибди.

Аъзамжон ҳовлида ўрикка суяниб, маъюс турганмиш. Дадаси билан опаси унинг юзига қарашолмасмиш. Дилдор дераза олдида пиқ-пиқ йигляпти. Онаси кўча эшигида туриб остонадан ўтишга унамай Аъзамжонни чақиряпти.

— Юр, юр, болам, кетайлик, кеч бўлиб қолди.

У ота билан ака ўртасида нима қилишини билмай турган Низомжонга ташвишли бир қараб қўйди.

— Энди сенга жабр бўлади, болам, ўз йўлингни ўзинг топ, кетимиздан борма!

Низомжон марҳум онаси ва акасининг юзларини шундоққина кўрди. Ўзгармаган, аммо негадир икковининг ҳам бўйи жуда узун бўлиб кетганмиш.

Низомжон хомуш ўтириб онасини эслаб кетди. Назарида онаси ҳозир ошхонада ўтин ёряпти. Нега ўзи ўтин ёради? Ўтинни ҳамиша Низомжон ёриб берардику? Шу пайт кўйлагини липпа урган Жаннат хола хокандозда лангиллаб турган чўғ олиб келди.

— Вой, кўзингни очибсан-ку, болам. Ҳозир сандални бозиллатиб бераман. — У олов солаётиб, сандал ичидан гўнгиллаб гапирарди. — Кечаси жуда кўрқитвординг, иситманг баланд эди. Касалинг без-

гак, болам. Мен ҳам бу ўлгурнинг дардини кўп тортганман. Амакинг, гузарга чиқиб кетди, ҳозир дори олиб келади.

Амаки, ким бўлди? Низомжон у одамни кўрмаган, эшитмаган-ку!

Кеча Икромжон уни самовар сўрисида гужанак бўлиб ўтирганда олиб келганини эслаёлмайди. Маргилондан Зирилламагача узоқ йўлни иситма аралаш пиёда босиб келганидан қаттиқ чарчаган, кечадан бери туз тотимагани ҳам ўз кучини кўрсатган эди. Ушанда Низомжон ўзини билмасди.

Ҳозир у шу ўтиришда ўйлаб ўйига етолмади. Бу меҳрибон кишиларнинг кимлигини биллолмади.

— Кечаси хўрда-мастава пишгунча ухлаб қолдинг. Ушани иситяпман, серқалампир қилиб ичиб олсанг, терлаб тузалиб қоласан. Безгакнинг давоси шу, болам. Нега амакинг ҳаяллаб қолди-я. Бу аптектдан тополмаган бўлса наригисига кетдимикан?!

Жаннат хола тоқчадан коса олиб, бир оздан кейин мастава кўтариб келди.

— Мурчини кўпроқ сешиб қўйибман, майли, фойда қилади.

Низомжон ийманиб косани қўлидан олди. Кампир, бола тортинмасин, деб ўзи ташқарига чиқиб кетди. Низомжон қошиқ солиб маставани хўр-хўр ичаркан, тишига қумга ўхшаш бир нима тегиб гичирларди. У, гуручида майда тош кўпроқ экан, деб ўйлади. Шунга қарамай хўрдани тагигача ичди.

Низомжоннинг хабари йўқ, бу оддий хўрда эмас эди. Жаннат хола қорақўнгизни оташкуракда куйдириб кукунини мурчга аралаштириб сепган. Буни Низомжонга билдирмаган эди.

Низомжон бирдан лоҳас бўлиб яна ёстиққа бош қўйди. Бадани гўё куйиб кетаётгандек бўлди. Бу одамларга ортиқча ташвиш бўлди-ку. Энди кўрмагани шу қолдимми?

Кўзи илиниб уйқуга кетди. Жаннат хола унинг устига Икромжоннинг тўнини ёпиб ёстигини тузатди. Низомжон ғарқ терга пишган, чаккаларидан маржон-маржон тер қўйяпти.

Эрталаб шошганидан ёгоч оёгини киймай, қўлтиқтаёғи билан чиқиб кетган Икромжон чап томонига зарб билан ташлаб ариқдан ҳатлаб ўтди. Ҳали нами кетмаган ерга қўлтиқтаёқнинг учи ботиб эшикдан то айвонгача чуқур излар қолдирди.

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди Жаннат хола пичирлаб.

— Иситмаси қайтдимикан?

Жаннат хола эрининг ташвишли кўзларига қаради.

— Хотиржам бўлинг, ҳозир дори қилдим. Энди тузалади.

Икромжон шолча устида эмаклаб бориб Низомжоннинг пешанасидан ушлади. Лабини тишлаганича анча вақтгача бир қўлига тиралиб туриб қолди.

— Бировнинг арзандаси, ишқилиб, шифо топиб кетсин-да, хотин.

Эр-хотин айвон лабида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Биладан, — деди Икромжон, — сен бошқа нарсани уйлаяпсан. Ҳанақа бола, бирон нобоп одам эмасмикин, деб гумонсираяпсан.

Жаннат хола яна индамади.

— Ёмон йулга кирган бола бўлса ҳам одамга ўхшаб гапирсанг, одамга ўхшаб муомала қилсанг, ёмонлигини қилмайди. Зада бўлган одам ёмонлик қилади. Биласанми, фронтда кўрганларимни айтсам оғзинг очилиб қолади. Немиснинг қўлида қолиб кетган юртлардаги хотинлар нималар қилишяётганини сен билмайсан, хотин. Қуршовда қолиб кетган аскарларимизни, сен кимсан, миллатинг қанақа, кимнинг боласисан, деб сўрамай уйларига яширишяпти. Улимдан, дордан қўрқмай эски қўргонларга яширинган аскар болаларимизга овқат ташиб беришяпти. Ўқ-дори ташиб беришяпти. Ярадорларни ертўлаларига яшириб парвариш қилишяпти. Ана шунақа, хотин. Бошига мушкул тушган кишиларнинг қўлидан тутиш керак. Бу боланинг ҳам бошида оғир мушқули бор. Кейинчалик билиб олармиз, билишимиз ҳам шарт эмасдир. Бир кун ўзи ҳам айтиб қолар.

Эшик қаттиқ тақиллаб Икромжоннинг гапи бўлинди.

Жаннат хола шошиб йўлакка югурди. Бир оздан кейин кўчадан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. Албатта боринглар. Жамики аъзоларнинг бориши мажбурмиш.

Жаннат хола қайтиб келди.

— Эшитдингизми? Тинчликмикин?

— Тинчлик, хотин. Найманга кўчадиганлар маса-

ласи бўлса керак. Кейин, фронтдан колхозимизга хат бор, дейишади, шуни ўқиб беришса керак. Ҳай, майли, Тога йўқлатган экан, идорага бир чиқиб келай, боланинг иситмаси тушмаса, менга хабар қил, доктор чақириш керак бўлиб қолар. Сенинг туркана дорингдан бир иш чиқадими, йўқми. Бу доринг бир таваккал гап.

Икромжон тахмон четига тираб қўйилган ёғоч оёгини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Сал ўтмай эшикдан Умматалининг хотини уч бурчак хат билан кўзойнакни қўшиб ушлаганича кирди.

— Азизхонгинамдан хат олдим.

Жаннат хола кўз қири билан сандал четида ётган Низомжонни кўрсатди.

Умматалининг хотини шошиб-пишиб шивирлади:

— Хат келди, хат келди, айланай!

Жаннат хола сўрининг шолча ёзилмаган тахтасига кўрпача ёзиб уни ўтқизди.

— Нималар депти Азизхон? Ишқилиб, омон-эсон бўлсин. Болагинангизга қасд қилган паст бўлсин, Тутихон. Умматалигина ҳам кутавериб адойи тамом бўлди. Яқинда кўрган эдим, озиб чўп бўлиб кетибди. Шундоқ ринд, шундоқ, паратка одам гўнг ташияпти. Уқинг, ўқинг, Азизхонгинанинг хатини.

Тутихон кўзойнагини тақиб хатни қўлига олди.

Азизхон хатда улар хизмат қилаётган қисм уч ойдан ортиқ қуршовда қолиб кетгани, қуршовдан чиқиш учун кўп жанглар бўлганини ёзарди.

Тутихон хатни ўқишдан кўра кўпроқ йигларди. Олис йўл босган бу уч бурчак хат унга боласининг нафасини, бўйини олиб келган эди. Шу уринган, сарғайиб кетган гижим қогоздан ўгли кўриниб турарди. Тутихон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.

Икки хижронзада хотиннинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Тутихон кўз ёшларини артиб, Жаннат холага таскин бера бошлади.

— Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. Мана, мени айтди, дерсиз.

— Айтганингиз келсин, ёлгизгинамни тўйини кўриб ўлсам деган ниятим бор. Оҳ, ўша кунларни кўрармиканман.

— Кўрасиз, кўрасиз, ўргилай. Ҳали неварачеварилар орасида қолиб кетасиз.

Уларнинг ҳар иккови ҳам индамай қолишди. Ту-

тихон Азизхонини, Жаннат хола Турсунбойини уйлаб кетган эди. Бу жимликни Тўтихон бузди:

- Эшитдингизми, айланай, районимиздан армияга кетган бир бола қочиб келганмиш.

— Хабарим йўқ. Ким экан?

— Билмадим. Кимлигини айтишмади. Шунақасидан худо асрасин. Ота-онасиниям, бутун қишлоғиниям шарманда қилади-я. Умматалингиз кеча шу гапни топиб келди. Умматалингизнинг гапига қараганда, қочганларни отишга ҳукм қилармиш. Ҳа, номард бола! Ота-онангнинг юзини ерга қаратиб қўйдинг-а!

VI

Урушдан олдин Тога соқолини олдирмай, иш кийими билан келганларни клубга киритмасди. Мабодо шунақалардан биронтаси кириб қолгудек бўлса, кўпчилик ўртасида уялтириб чиқариб юборарди. Энди Тоганинг ўзи соқол-мўйлови ўсган, тирсақлари қирилиб кетган миср тўнда ўтирибди.

Залдагилар тўппа-тўғри даладан келишгани учун лой бўлиб кетган этик, тақир қулоқчин, телпақларда ўтиришарди.

Зал жимжит. Тога ҳалигача мажлисни очмай, ён соатини дам-бадам олиб чироққа солиб қарар, кимнидир кутмоқда эди.

Эшикдан лейтенант формасини кийган йигит кирди, ҳамма ўгирилиб унга қараб олди. Лейтенант саҳнага қараб юрди. У Тоганинг олдига келиб ўтираркан, узр сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, нимадир деди. Тога ўрнидан туриб залга қаради:

— Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин! Икромжон, сен ҳам чиқ!

Икромжон олди қаторни айланиб саҳнага чиқди. Умматали залда йўқ экан, кимдир уни ташқаридан чақириб келди. У ҳам чиқиб президиум столининг четига омонатгина ўтирди. Тоба яна ўрнидан турди.

— Ўртоқлар, мажлисимизни бошлашдан олдин район ҳарбий комиссарлигимизнинг ходими лейтенант ўртоқ Исмоилов фронт аҳволларидан гапириб беришларини сўраймиз.

Лейтенант ўрнидан туриб шинелини ечди-да, ўтирган стулининг сўянчиғига ташлаб қўйиб, қоғозга ўроглиқ бир нарсани кўтариб минбарга чиқди.

У сўзини Ғарбий-Шимолий фронт қўшинлари Стара-Русса районида душманнинг ўн олтинчи армиясини қуршаб олганидан бошлади. Ҳамма жим бўлиб қолди. Нотиқ совет жангчиларининг Смоленск области шаҳарларини озод қилишда кўрсатган мислсиз қаҳрамонликлари ҳақида гапирар экан, тингловчилар нафасларини ичларига ютиб тек қотиб туришарди. Лейтенант энди Ленинград fronti тўғрисида гапирарди. У қуршовда қолган азамат шаҳар аҳолисининг аҳволи, уларнинг энг даҳшатли кунларда ҳам жонажон шаҳар учун жон олиб, жон бериб курашаётганларини батафсил айтиб берарди.

— Қуршовда қолган шаҳар аҳлининг болалари Ўзбекистонга келтирилди. Ўзбек халқи Ленинград учун озиқ-овқат эшелони юборди.

Лейтенант фронтнинг бошқа участкаларидаги аҳвол ҳақида ҳам гапира бошлади.

— Керчь ярим ороли атрофида ҳам шиддатли жанглар бормоқда. Бу жангларда бошқа қардош халқлар қатори ўзбек халқининг фарзандлари ҳам жасурлик намуналарини кўрсатмоқдалар.

Лейтенант фронтда ном чиқарган бир неча қаҳрамон ўзбек жангчиларининг номини санаб ўтди. У сўзининг охирида шундай деди:

— Бу азамат жангчилар орасида сизнинг колхозингиздан кетган йигитлар ҳам кўп. Улардан бири — Азизхон Умматалиев.

Ҳамма бараварига Умматалига қаради. Умматалининг ўзи бу қутилмаган гапдан эсанкираб ўрнидан туриб кетди. Чапак устига чапак. Одамларга қўшилиб Умматалининг ўзи ҳам чапак чаларди. Лейтенант қўлини кўтариб шовқинни босди.

— Калугани озод қилишда кўрсатган мардлиги, жасурати учун Азизхон Умматалиевга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий унвон берилди. У Ленин ордени ҳамда «Олтин Юлдуз» медали билан мукофотланди. — Лейтенант минбардан тушиб Умматалининг олдига келди-да: — Шундай қаҳрамон ўгил ўстиртганингиз учун раҳмат! — деб уни қучоқлади.

Бир неча киши саҳнага чиқиб Умматалини ўраб олди. Улар Умматалини бирма-бир ўпиб, қучоқлашишгандан кейин, Тога уларни ҳайдагандек қилиб саҳнадан тушириб юборди. Лейтенант яна минбарга чиқди.

— Ўртоқлар, колхозимизнинг кекса аъзоси, Ва-

тан урушининг қатнашчиси Икромжон Усмонов Москва остоналаридаги жангларда кўрсатган мардлиги учун «Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланган эди. У ярадор бўлиб қайтиб келгани сабабли, қисм унга мукофотни топширолмаган. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга мукофот топширишни.

Икромжон мукофотланганидан беҳабар эди. Ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. Лейтенант қизил қутичадан орденни олиб унга томон кела бошлади. Икромжон бўлса саҳна ўртасида тўхтаб, менгамикан, адашайтгани йўқмикин, дегандек иккиланиб турарди. Лейтенант келиб унинг кўкрагига орденни тақиб қўйди.

Залда яна ғовур-ғувур, тўполон, қарсақ бўлиб кетди.

Икромжоннинг кўзларидан ёш думалади. Шу қисқагина муддат ичида болалигидан то шу кунгача кўрган-кечирганлари кўз олдидан ўтди. Уруш кўчаларида қолиб кетган бир оёғи яна ўрнига битгандек, тўкилган қонлари яна томирларига қайтиб келгандек бўлди. Мана, дўстлари, болалик ўртоқлари, бирга кетмон чопишган жўралари унга қараб чапак чалишяпти.

Зал сал тинчигандан кейин Тоға Умматали билан Икромжонни табриклаб, сўзни баҳорги ишларга бурди:

— Биродарлар, далага қўш чиқаришдан олдин қиладиган ишларимиз бор. Ёзёвоннинг Найманидан ер олдик. Шунга ўттиз хўжалик кўчирма қилишимиз керак. Ўз ихтиёри билан ёзилганлар эллик тўрт хўжаликка етди. Шунча хўжаликни бу йил юборолмаймиз. Колхоз иши орқага сурилмаслиги керак. Экишни вақтида бошламасак, кейинги кўрадиган роҳатларимиз татимай қолади. Мен правление билан келишиб йигирма тўрт хўжаликни рўйхатдан учирдим. Индинга Найманга юриш бошлаймиз. Ҳозирча бола-чақани олиб кетиш шарт эмас. Эркакларнинг ўзлари боришади. Ётар-турфр жойни эплаштирганимиздан кейин бола-чақани олиб кетамиз. Шу масала юзасидан сўрайдиган гапларинг бўлса, сўранглар.

Орқа қатордан ўрта яшар киши қўл кўтарди.

— Найман тўқайига бу йил шоли экилади, деган гап булган эди. Шу гап рост бўлса, омборда уруглик борми? Томорқага экадиган аъзолар уругликни қаёқдан олишади? Шунини тушунтириб бер, Тоға!

— Бу жуда тўғри савол, — деди Тоға. — Ер туқай, ботқоқ бўлгани сабабли бу йилча унга пахта экиб бўлмайди. Шоли экамиз. Ўртоқ Охунбобоев келганларида шундай деганлар. Ҳар бир аъзога қирқ сотихдан ер берилади. Уруғлик шоли то ҳосил олгунча аъзоларга қарз берилади. Бундан ташқари, аъзолар меҳнат кунларига ҳам шоли оладилар. Правленеда утириб хомчўт қилиб кўрдик. Томорқасидан олган ҳосилдан ташқари, меҳнат кунига олган шолининг чораги қарзга бемалол етаркан. Томорқадан олинган ҳосил учун ҳеч қандай қишлоқ хўжалиги солиги тўланмайди. Яна қандай саволлар бор?

Боласининг чопонини бошига ёпиниб олган хотин утирган ерида сўради:

— Найманга кўчганларнинг бу ердаги уй-жойи нима бўлади?

— Ўзида тураверади. Ҳеч ким тегмайди. Хоҳласа сотиб кетиши ҳам мумкин. Колхоз ҳақини тўлаб олади. Агар бошқа саволларинг бўлмаса мажлисни ёпамиз.

Эшик олдида турган қорасоқол киши гап ташлади:

— Битта гап чала қолди, Тоға. Икки-уч кундан бери қишлоқда дув-дув гап юрибди. Районимиздан бир одам армиядан қочиб келганмиш. Мана, военкомат укамиз шу ердалар, айтсинлар, ким экан ўша қочган ярамас?

Тоқғанинг қошлари чимирилиб кетди. У ҳеч кимдан бунақа савол кутмаган эди. Нима қилишини билмай, анча вақтгача жим туриб қолди. Бутун зал гуё битта қулоққа айланиб унинг оғзига қараб турарди.

— Бунақа гап йўқ! — деди Тоға қатъий.

Тоға шундай деди-ю, қизариб кетди...

* * *

Бахтиёр одам ҳаммани ўзига ухшатади. Икромжон ҳозир шундай кайфиятда эди. Ёр-биродарлари олдида юзи ёруг бўлди. Ватан учун қилган хизматлари олий мукофот билан тақдирланди. У бу мукофотини уз қишлоғида, бирга меҳнат қилган, бирга тер тўккан жўралари олдида кўкрагига тақди. Ҳозир унинг кўзига бошқалар ҳам худди шундай бахтиёр,

шундай шод туюларди. Ҳали мажлисда қандайдир ярамас бир бола тўғрисида гап бўлди. У ярамас бола армиядан қочган. Қишлогини, ота-онасини хижолатга қўйган. Негадир Икромжон бунга унча парво қилмади. Бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқ. У тақдирланган, зое кетмаган меҳнатларининг гашти билан маст эди.

Клубдан чиққан кишилар тўда-тўда бўлиб симёғоч тагида гаплашиб туришибди. Хотин-халаж аллақачон тарқаб кетган. Тога ҳарбий комиссарликдан келган лейтенант билан пачоги чиққан қора «эмка» машина олдида ниманидир шивир-шивир гаплашиб турибди.

Икромжон уларнинг гапига халал бермаслик учун ёнларидан тез ўтиб кетди. У ҳозир самоварга кириб битта чой ичмоқчи. Клуб ичи дим бўлиб кетгандан терлаб, чанқаган эди. Шолча ёзилмаган яйдоқ сўрида чой ичиб ўтирганлар олдидан ўтиб ичкарига кираётган эди, галати бир гап эшитиб тўхтади. Дераза тарафга қараб ўтирган йигит нимадир деяпти. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. Йигит унинг ишорасига тушунмади, гапини давом эттираверди:

— ...Дунёнинг ишлари қизиқ экан-да, лекинига Тога маладес, айтмади. Айтганда Икром пўст ташлаворарди. Биттаю-битта боласи қочоқ бўлиб ўтирса-я. Вой, менинг болам шунақа қилса, шартта калласини узиб ташлардим...

Йигит гапини тўхтатмаганидан диққати ошиб кетган ҳамсуҳбати жаҳл билан:

— Э, қўйсанг-чи, қанақа бефаҳм одамсан, — деб ўрнидан туриб кетди.

Шундагина йигит ўгирилиб орқасига қаради-да, Икромжонни кўриб қизариб кетди, жуда катта гуноҳ қилиб қўйганини билиб бошини эгиб ўтираверди.

Икромжон гаранг бўлиб қолган эди. Елкасида оғир юк бордек машаққат билан унинг олдига келди.

— Нима дединг? Айт, айтавер!

Йигит гап тополмай унинг юзига қараб анграйганча тураверди.

— Сенга айтяпман, — деди Икромжон бақириб. — Айт, нима дединг, айт!

Икромжон унинг ёқасидан бугиб олди. Бирпасда уларнинг атрофини одам ўради. Бу можаро устига етиб келган Тога йигитнинг тирсагидан тортиб Икромжоннинг қўлидан бўшатди-да, уни койиди.

Икромжон жавдираб Тоғага қаради:

— Ростми, Райим... бу қанақа гап?

Тоға унга жуда ҳам босиқ жавоб қилди.

— Рост гап, дўстим, рост гап.

Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди қолди. Тоға атрофни ўраганларга жаҳл билан қаради. Унинг бу қарашидан нима демоқчилигини англаган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Биргина Умматали Икромжоннинг елкасидан омонат ушлаб турарди.

Тоға Умматалига қаради.

— Сиз бориб кампирни суйинтиринг, Умматали.

Умматали иккиланиб турди-да, оғир-оғир қадам босиб нари кетди.

— Бўлди, ошнам, — деди Тоға титроқ товушда. — Шунақа бўлишини билганимдан айтмаган эдим-да. Қандоқ қиласан, чидайсан, чидайсан-да, огайни!.. — Тоға шундан бошқа гап тополмади.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади. Мушти қаттиқ бир нимага тегиб огриди. Энгашиб кўкрагидаги орденни кўрди. У орден олганини унутиб қўйган эди. Жонҳолатда орденини кўксидан юлиб олди.

— Ол, олиб қўй, Тоға. Тақишга ҳаққим йўқ.

— Жинни бўлма!

— Ҳа, шундай. Бош кўтариб қишлоқда юришга ҳам ҳаққим йўқ. Одамларнинг юзига қандай қарайман?

Нима деган одам бўлдим энди? И-их! Қани энди, у ярамас шу топда олдимда бўлса, тилка-тилка қилсам. Бўғиб ўлдирсам.

— Юр, юр, Икром, бас энди, кетайлик.

Тоға унинг тирсагидан ушлаб йўл бошлади. Икромжон бир силкиниб ундан тирсагини бушатди.

— Қўявер, узим кетаман.

— Бирга кетайлик, унақа қилма, ошна.

— Йўқ, ўзим кетаман.

Икромжон дадил юриб қоронғи кўчага кириб кетди. У эшигига етганда тўхтади. «Хотинимга нима дейман?» деган ўй бошидан ялт этиб ўтди-ю, у ёқ-бу ёғини тузатди. Қаддини ростлаб остонадан ҳатлади.

Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиришарди. Жаннат хола сандал устида турган суратни қўлига олиб Низомжонга кўрсатар, ўғлининг болаликдаги шўхликларини кулиб, йиғлаб гапирар эди.

Икромжон айвон лабига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. У ўтирганда қизил қутичани ёнига қўйган эди. Низомжон бунинг нималигини биларди. Ҳамқишлоғи Асрора орден олганда кўрганди. Жаннат хола эрини чарчаган билиб секин сўради:

— Майлисинглар узоқ чўзилди чоғи. Чарчабсиз. Меҳмон бола ҳам, худога шукур, тузалиб қолди. Айтдим-ку, менинг дорим дарров тузатади деб. Унга Турсунбойгинамнинг суратини кўрсатаётган эдим.

Икромжон ундан кўзини яширди.

— Болагинам, шундоқ эрка эди, шундоқ эрка эди, то мактабга боргунча ҳам дадасининг елкасидан тушмади. Опичиб гузарга олиб чиқардилар, опичиб магазинга олиб кирардилар.

Икромжон гайритабиий интилиш билан бир оёқлаб ўрнидан туриб кетди.

— Бас қил! Овозингни учир!

Жаннат хола қўрқиб кетди. У ўттиз йил бирга яшаб эридан биринчи марта бу хил гап эшитиши эди.

— Бунақа ўғлим йўқ! Бефарзанд одамман!

— Вой, нега унақа дейсиз! Тавба денг! Сизга нима бўлди? Сизга нима бўлди?

Жаннат хола нима бўлганини билолмай, деворга суянганича даг-даг титраб турарди.

Икромжон бир оёқлаб узоқ туролмади. Гандирак-лаб айвон олдига териб қўйилган гиштга ёнбоши билан йиқилди. Низомжон сапчиб туриб унинг олдига келди-да, азод кўтариб кўрпачага ётқизди. У беҳуш эди.

Жаннат хола нима гаплигини билмай деворга суяниб ранги қум-қум оқариб турарди.

VII

Зириллама қишлоғи бу тонг уч воқеанинг шоҳи-ди бўлиб уйғонди: Азизхоҳ — Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Турсунбой — қочоқ, ўттиз хўжалик — Найманга кўчади.

Ҳамманинг оғзида шу гап. Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмиши шунча хафа қилган эди.

Эрта билан далага кетиш олдидан Умматалининг уйига уни муборакбод қилгани ҳамқишлоқлар турнақатор бўлиб оқиб келишарди.

Икромжоннинг уйдан икки ҳовли наридаги бу уйда тўй.

Тога ҳам шу ерда. Тут тагидаги сўрида созанда-лар, ҳофизлар ўтиришибди. Олма шохига оёғидан осилган қўйнинг терисини қассоб шилиб олмоқда. Ерүчоқдан гўзапоянинг алангаси гуриллаб кўтарилади. Тутти хола ҳали у уйга киради, ҳали бу уйга киради. Кирган-чиққанларга: «Қуллуқ, айланай! Қуллуқ, ўргилай!» деб яна ошхонага утиб кетади.

Супада республика газетасининг Фаргона мухбири тиззасига дафтарчасини қўйиб Умматалини гапга солмоқда.

Умматали кўзларини юмиб Азизхоннинг болалигини кўраётгандек секин-секин гапирмоқда. Мухбир тез-тез ёзиб турибди.

Ташқаридан машина овози келди. Ҳамма гурр этиб кўча эшигига қаради. Эшик олдида обкомнинг мойланавериб тошбақа нусхасига кириб қолган эски «эмка»си турарди. Ундан бўйнига аппарат осган «фото Пенсон», гилоф кийдирилган танбурини кўтариб Маъмуржон ҳофиз тушди.

Тога уларни эшик олдида кутиб олди.

Кўпчилик ўрнидан туриб уларга сўридан жой кўрсатди. Маъмуржон ҳофиз созандалар тўдасига қўшилди.

Шу пайт почтальон кириб одамлар орасидан Тогани топиб телеграмма узатди.

Тога телеграмма қатини шошиб очиб ўқий бошлади. Ҳамма унга қараб турарди.

— Умматали, сени ўртоқ Охунбобоев табриклаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўқи!

Умматали ундан қогозни оларкан, қўллари қалтирарди.

Пенсон пайтдан фойдаланиб унинг ҳар бир ҳаратини чиқ-чиқ суратга олиб турарди.

Ҳофизлар қўшиқ бошлашди. Одамлар жимгина бош эгиб тинглашарди. Қўшиқнинг авжини ширали овоз билан Маъмуржон ҳофиз якка айтарди:

Ур, деганда номард қочур,
Мард қолур майдон ичинда...

Бу қўшиқ, ҳаммадан ҳам Умматалининг юрагини элиб юборди. Унинг кўзига ҳовлисидан чиқолмай га-рибгина бўлиб ўтирган Икромжон кўриниб кетди.

Чунки қўшиқ худди шу қишлоқдан чиққан бугунги тўй ва бугунги хижолатлик ҳақидадек эди. Мард майдонда қолди, номард қочди. Бу Азизхон, бу Турсунбой.

Ҳофизларнинг овози Икромжонлар уйигача эшитилмоқда. Икромжон ўша ўзи доим ўтирадиган айвон лабида қўлтиқтаёғини тиззасига қайиқ эшказиб ўхшатиб қўйиб олганича, ёғоч оёғига белини кутариб суйкалаётган мушукнинг шикоятли миёвлашига лоқайд қараб ўтирибди.

Низомжон супа олдида тик турибди. У сал дармонга кирса бу яхши, меҳрибон одамларга мингдан минг раҳмат айтиб яна боши оққан томонга қараб кетмоқчи эди. У кетишини уйлаганда хотирига дарров ГЭС қурилиши келарди. Қурилиш одамга зор. У борса жон деб қабул қилишади. Балки Низомжон бахтини ўша ердан топар. Аммо бу икки аламзоди, яккаю-ягона боласи етказган аламдан букчайиб қолган қарияларни ташлаб қаёққа боради? Уларнинг ёнида бўлиши, ҳамдард бўлиши керак. Бегонага уйдан жой берган, хаста жонига жонини пайванд қилган кишиларни шу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан бўлмас, деб ўйларди у.

Ҳофизлар ҳамон қўшиқни баландлатишарди. Улар ишқ, вафо, мардлик ҳақида куйлашарди. Кучидан Умматалининг уйига қараб оқаётган кишиларнинг гаплари, оёқ товушлари эшитилиб турибди.

Икромжоннинг назарида, улар унинг эшиги олдидадан ўтаётганларида нечундир овозларини пасайтиб гаплашаётгандек туюларди. Ҳатто бу ердан оёқ учида юриб ўтишаётгандек.

Йигирма бир йил сурган энг эзгу ўйлари, ҳар соатини бахт тилаб ўтказган кунлари шу кеча туги гандай. Икромжон адои тамом бўлган эди. У бир кечадаёқ қариб қолганга ўхшарди.

Бу кеча у кўз юммади. Турсунбойнинг болалик йилларидан тортиб ўзи фронтга кетаётганида станцияда қўлларини силкиб қараб қолганича ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

У боласини мард бўлади, деб ўйларди. Юзимни ерга қаратади, деб ҳеч ўйламаган эди.

Мана, ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остонасидан ҳатлаб кучага чиқолмай қолди. Нега, нима учун?

Сен учун, сен учун, ярамас бола! Сен жувонмард!

ни болалигинда акаларинг қатори дард олиб кетса бўлмасмиди! Сени опичлаб кутарган отангинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қилади, қандоқ қилади? Энди қандоқ яшайди? Сен жувонмаргни яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёгини ташлаб келди! Лахта-лахта қон ютди. Музлар устида эмаклаб душманнинг ёқасидан бўгди! Сен жувонмарг туғилган кунингдан бошлаб нимаики қилган бўлса ҳаммаси сен учун, сени одам қилиш учун уринди. Ҳар бир томчи пешана тери сен жувонмаргинг бахтинг бўлармикан деб қилинди. Мана, меҳнатларининг мукофоти!

Икромжон ич-ичидан, овозини чиқармай йигларди. Йигларди-ю, бу бедаво дарддан қутулиш иложини ҳам қидириб кўрарди.

Сен жувонмаргнинг догингни нима билан ювади? Қани, оёқлари бутун бўлса-ю, шамолдек учиб уруш буронларига кирса, фашист уясига олов бўлиб отилса, газандаларнинг кекирдагидан тишлаб, миясини мажақлаб хумордан чиқса. Афсус, бундай қилолмайди. Энди у йигитлик қайда, энди у оёқлар қайда! Кексайганида тириклай гўрга тиқдинг-а! Гўрга тиқдинг-а! Эвоҳ, эвоҳ, бевафо дунё, биргина бошига шунча тош отасанми?

Унинг кўзлари ҳовли юзини маъносиз кезарди. Бирдан ошхона деворига тикилганича тўхтаб қолди.

Унда Турсунбойнинг лой чаплаганидаги беш панжасининг изи қолган эди. Жаннат хола кунига неча марта бу бармоқ изларини табаррук нарсадек қўллари билан сийпаб кўзларига, юзларига суртарди.

Икромжон шаҳд ўрнидан туриб ўша ерга борди. Бармоқ изларига узоқ тикилиб турди. Кейин бурилиб тандир тагида ётган кетмонни олди-ю, деворни гурсиллатиб чопа бошлади. Жаннат хола уқдек отилиб келиб унинг қўлларига ёпишди:

— Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..

— Тегма менга, тегма менга! Бу уйда унинг изига ҳам ўрин йўқ. Изларини қириб ташлайман! Сидириб ташлайман!..

У силтаганда Жаннат хола ярим метр жойга отилиб бориб ўтириб қолди. Бирпасда девор ўпирилиб ошхонанинг ичи кўринди. Икромжон кетмонни четга отиб жойига бориб ўтирди.

Низомжон нималар бўлаётганига тушунолмай, ҳамон супа олдида гаранг турарди.

Икромжоннинг алами босилмасди. У энди нима қилишини билмай, айвон тоқчаларига кўз югуртира бошлади. Бирдан сандал устида турган Турсунбойнинг суратига кўзи тушди. Яна сапчиб туриб суратни қўлига олди. Ойна солинган рамка ичидан қора қош, юзлари худди моҳир ҳайкалтарош бор санъатини ишга солиб ясаган ҳайкалига ўхшаш жуда ҳам кўркем Турсунбой кулимсираб турарди. Икромжон суратни юзларига суртиб ҳўнг-ҳўнг йиглади. Ойнада унинг кўз ёшлари думалаб рамка четида ҳалқоб бўлиб турди-да, пилдираб пастга оқиб кетди. Унинг майин табассуми Икромжонни эрмак қилаётганга ўхшарди. Суратни юз томони билан ёғоч оёгининг тиззасига бир урди. Ойна чил-чил бўлиб кетди. Жаннат хола додлаб келиб унинг қўлидан суратни тортиб олди. У тортаётганда шиша синиги Икромжоннинг қўлини қонатиб юборган эди. Аламига чидаёлмай пешанасига шатиллатиб ураверди. Қонли панжалар юзини ҳам қонга белаб, қизартириб юборган эди. Жаннат хола суратни олиб, даг-даг титраб турарди. Охири Икромжон чарчаб сандал курсисига ўтириб қолди.

Жаннат хола суратни кўксидан олиб тикилди.

Ота қони Турсунбойнинг бетларига ҳам сачраган эди. У синган, парча-парча бўлиб кетган ойна орасидан ҳамон илжайиб қараб турарди. Унинг бу қараши вайрон бўлган, қонга беланган уйнинг синиқ деразасидан мўралаб эрмак қилаётганга ўхшарди.

Ҳарна қилганда ҳам она — она. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! Боласининг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам унга унчалик билинмайди. Она ҳамма нарсани унутса унутадики, боласини унутолмайди. Ўз боласини ўлиmidан, бахтсизлигидан қувонган она ҳали дунёга келмаган, келмайди ҳам.

Эшик тарақлаб очилиб сочлари тўзгиб нимчасининг устидан белларигача осилиб тушган бир қиз кирди. У узоқ жойдан югуриб келганидан бўлса керак, нафасини ростлаёлмай ҳансирарди. Қиз ариқдан ҳатлаб ўтиб тўхтади. Аввал сандал устида юзини панжалари орасига олиб ўтирган Икромжонга, супа олдида тик турган Низомжонга, деворга ҳапишиб суратга тикилиб қолган Жаннат холага қараб нима қилишини билмай қолди. Кейин ухлаб ётган одамларни уйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқ учида юриб Жаннат холанинг олдига борди.

Бу Турсунбойнинг севгилиси — Зебихон эди.

Бу хунук хабарни эшитганда қиз бутун борлигини унутган, эсанкираб нима қилишини билмай тонг отгунча юриб чиққан эди. Эрталаб у бекитиб қўйган жойдан Турсунбойнинг бир ярим ой бурун ёзган хатини олиб далага чиқиб кетди-да, сой бўйига тушиб йиглай-йиглай яна ўқиб чиқди.

Бу хатда Турсунбой самимий юрак дардларини изҳор этган эди. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. Бу хат Зебихонга анҳор бўйларида теракларнинг аллақандай сирли шитирлашларига қулоқ солиб жимгина кечирган ойдин кечаларни эслатди. Ушанда ой худди оқ қоғоздан доира қилиб қирқилгандек кўринарди. Саратон куйдирган кунларда анҳор ёқалаб қамишлар орасидан оқимга қарши қирғоқ бўйлаб кетганларида Турсунбой уни биринчи марта бағрига босиб ўпган. «Севаман, сендан бошқага қайрилиб қарамайман!» деган эди. У армияга жўнаб кетаркан, Зеби билан яна шу кўмкўк қамишлар орасида учрашган эди. Эҳтимол, ҳозир шундай туюляптими, негадир ўшанда Турсунбойнинг кўзлари бежо эди. Илгариги қайноқ сўзлар ўрнига совуқ жуда совуқ гаплар айтар эди. Кўзлари илгаригидек чақнамаган эди ўшанда. У Зебихоннинг билагини ушлаганда илгаригидек қўллари қайноқ эмасди. Худди гассол қўлидек совуқ эди. Ушанда Турсунбой бир гапни қайта-қайта такрорлаган эди:

— Келаман, қайтиб келаман. Мени кут, Зеби. Сен учун қайтиб келаман.

Зебихон ўшанда бу гапларнинг маъносига тушунмаган экан. Зеби унинг бу гапларини, голиб бўлиб қайтиб келади, деб англаган экан. Турсунбойнинг ўшандаёқ армияга журъатсизлик билан кетаётганини, юрт учун жонбозлик қилгани кетаётган эмаслигини сезмаган экан.

Зебихон энди бу гапларнинг чин маъносини чақди. Турсунбой ўзининг қўрқоқлигини севги ниқобига яширмоқчи. Қўрқоқликдан эмас, Зебихоннинг висолига етишмоқ учун қайтиши керак эмиш. Йўқ, у қочоқ! Бу хил номардлар севги қадрига етмайди. Ўз ота-онасини, юртини севмаган одам муҳаббат ҳисладини ардоқлай олармиди?

Зебихон бу уйга, номард бола туққан онага, хоин бола устирган отага аламли сўзлар айтгани келган эди.

Ҳозир у уз ёгига ўзи қовурилиб ётган бу бахтсиз, боласи туфайли шармандаи шармисор бўлган оиланинг изтиробларини кўриб шаштидан қайтди. Бир сўз демай орқасига бурилди-да, эшикка қараб юра бошлади.

У остонага етганда тўхтади. Чўнтагидан букланган қогоз олиб бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. Бу Турсунбойнинг хати эди.

Шамол қогоз бурдаларини ҳовли томонга супуриб кетди.

VIII

Райимберди тоға Умматалининг уйида ҳофизларнинг хонишига қулоқ солиб тиззасига уриб тебраниб ўтирарди. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда фарёд қилаётган оҳанглар уруш оловларини, тинч-осуда кунларни кўз олдида гавдалантирарди.

Райимберди тоғанинг ҳам ўгли урушнинг бошидаёқ фронтга кетган.

Ўгли Тошкентда университетнинг иккинчи курсида ўқирди. Ноябрьнинг бошларида ундан кетдим, деган хат келди-ю, икки ой ўтиб, жангга кирапман, деган иккинчи хатни олди. Тоға ўглидан, яраландим, госпиталда даволаняпман, деган мазмунда охириги хатни қишда олган эди. Сал кун ўтмай, ҳарбий комиссарликдан, ўглингиз Ватан учун жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хат олди. Тоға ўз ёгига ўзи қовурилди. Озиб, чўп бўлиб кетди. Аммо бу сирни хотинига билдирмади. Хотини, хат-хабар келмай қолди-я, деб безовта бўла бошлаши билан у бировга ўгли номидан хат ёздириб эски конвертга соларди-да, келиб ўқиб берарди. Қишдан бери аҳвол шу.

Ҳозир у куй мақомига тебраниб ўтираркан, ичидан эзилиб ўглини уйларди. Болагинасининг бир сиқим тупроги қаерларда қолиб кетди экан?..

Урушдан олдин тикдирган шевиот костюми, янгигина тахтакачдан чиққан дуппинини кийиб олган Умматали келиб унинг қулоғига шивирлади:

— Обкомдан айтишибди, биринчи секретарнинг ўзига телефон қилармишсиз.

Тоға ўрнидан турди. Қўлини кўксига қўйиб, ашула пайтида туриб кетаётганига созандалардан узр сўради-

да, ҳеч қаёққа қарамай чиқиб кетди. У Икромжоннинг уйи олдидан утиб кетаётганда эшикка келиб қулоқ солди. Жимжит. Нима бўлди? Бирдан унинг юрагини ваҳм босди, остона ҳатлаб ичкарига кирди.

Бу пайт Низомжон ошхонада ўчоққа ўт қалаб, нимадир пишираётган эди. Икромжон ҳали ҳам сандал устида бир қўлини пешанасига тираганча ўтирибди; Жаннат хола супада бир тиззасига бошини қўйиб, девор тагида дон талашаётган мусичаларга хомуш тикилиб қолган эди. У Тогани кўриб бошини кўтарди-да, орқасига йигилиб қолган этакларини тушириб ўрнидан турди.

Тога ўн бир йилдирки колхозга раис. У кўп тўйларга бошчилик қилган. Кўп азаларда олдинга тушиб тобут кўтарган. Қанчадан-қанча етимларнинг бошини силаб овутган. Адашганларни йўлга солган.

Аммо Икромжонни овутишга у ожизлик қиларди. Уни нима деб юпатади? Одамзоднинг бисотида бу дардни енгиллатадиган гап борми?

Икромжоннинг ягона таянчи, ягона умиди шу бола эди. Энди у йўқ. Мабодо у дардга чалиниб ўлганда, унда юпатиш учун бирон сўз топилиб қолиши мумкин эди. Бу ярамас бола ўз отасини шармандаликка ташлаб кетди. У бир умр бу боғдан қутулолмайди. Шунинг учун ҳам Тога гаранг эди.

Жаннат хола унга салом бериб, эрига қаради.

— Дадаси, туринг, Тога келдилар.

Икромжон бошини кўтариб уни кўрди-ю, машаққат билан ўрнидан турди. У чарчаганидан, уйқусизлигидан дармонсиз эди. Аммо ўзини тутди. Ҳовлига тушиб Тоганинг истиқболига чиқди.

Тога унинг кечадан бери ухламаганини, ўша мудқиш хабарни эшитгандан бери шу аҳволда телба бўлиб юрганини сизди-да, бошқа бирон нарсага алаҳитмоқчи бўлди.

— Юр, сенда гапим бор, — деди, ўзи эшикка қараб юрди. Аммо унга нима демоқчи, қаёққа олиб бормоқчи — буни ҳали билмасди.

Икромжон ариқда бетини ювиб қийигига арта-арта унга итоаткорлик билан эргашди.

Кучага чиқишди. Ҳаво тоза. Осмонда қиттак ҳам бунут кўринмайди. Пахса девор ковагида бақа қурилган эди.

Тога олдинда, Икромжон кейинда бир-бири билан сўзлашмай катта кучага етишди. Тога тўхтади.

— Эртага Найманга одамларни узинг олиб кетсан!

Икромжон дарров жавоб бермади. У ўйларди. Боргани дуруст бўлармикан? Ё қишлоқдан бошини олиб кетсинми? Қаяққа боради? Қаяққа бормасин, бари бир, бу алам уни тинч қўймайди. Найманга боргани маъқул бўлар. Ҳар қалай, одамларнинг кўзидан, таънасидан узоқроқ бўлади-ку.

— Майли, Тоға, сен бир нарсани билиб айтаётган дирсан. Менга ёмонликни раво кўрмайсан-ку. Хўп.

Икковлари бошлашиб идорага киришди. Тоға стол тортмасидан рўхатни олиб унга узатди.

— Борадиганлар шулар.

У шундай деди-ю, трубкани олиб коммутатордан Фаргонага улашни сўради. То Фаргона жавоб бергунча Икромжонга қанча одам бориши, ишни аввал нимадан бошлашини тушунтирди.

— Ишни новвойхонадан бошлайсан. Ҳар куни қишлоқдан нон ташишга арава топиб беролмайман. Иккитагина машинанинг бошқа ишлари кўп. Қурилиш бригадасидан ўн беш кишини олдинроқ олиб кетасан. Ошхона, новвойхона, чойхона қурасизлар. Ўттизта палатка-чодир топтириб қўйдим. Уни ҳам ола кетасизлар. Хотинлар ҳозир боришмайди. Бордон тўқишга беш киши ажратдим, бобойлардан. Озиқ-овқат масаласи ҳам ҳал бўлган... — Телефон жиринглаб, Тоғанинг гапи огзида қолди. У шошиб трубкани олди. — Мен, салом. Раҳмат, яхши. Ҳа, энди хурсанд бўлмаймизми? Колхозимиздан герой чиқади-ю, биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Ҳа, албатта. Қачон? Э, отанинг ўзлари ўтказадиларми? Хўп, хўп. Албатта бораман. Ҳа, бораман. Ким келади, дейсиз? Бугунми? Бўпти... Бўпти. Кутиб оламиз. Идорадан жилмай тураман. Албатта шундай қиламиз, хотиржам бўлинг! — Тоға трубкани жойига қўйиб Икромжонга қаради. — Рўхат билан танишиб чиқдингми? Қалай, бўладими? Ҳаммасини олиб кетарсан-а? Ё еқмайдиганлари ҳам борми?

Икромжоннинг одам танлайдиган ҳоли йўқ эди. Узимдан бошқа шумшук одам атрофда йўқ, деб ўйларди.

— Агар рўхат маъқул бўлган бўлса, кечқурун Абдухалилнинг олдига борасан. Топшириқ олган. Ҳамма нарсани тахт қилиб. Аравалар ҳам эрталаб идора олдида бўлади. Кетадиганлар ҳозир далада.

Ишдан қайтганларида уйларига бориб эртага кетишларини билдириб қўй. Идиш-товоқ, бир сидра кийимдан бошқа нарса олишмасин. — Тога уйланиб туриб қолди. У ниманидир унутгандек бармоғи билан столни чертиб ўтирарди. — Рўйхатга қўштиғи борлардан ҳам қўшганман. Ов қилишларинг мумкин. Ўзинг ҳам берданкангни ола кет. Хафа бўлмасанг, сенга битта иш буюрмоқчиман.

— Буюр, Тога. Нима хизмат?

— Бизнинг эшикка айтиб ўтиб кетсанг, меҳмон келармиш, тайёрлик кўриб қўйсин. Гап шу. Боравер, ошнам. Тўхта, кетадиганлар билан гаплашиб бўлганингдан кейин, қай маҳал бўлса ҳам мени топиб учраш.

Икромжон идорадан чиқиб тўппа-тўғри Тоганинг уйига қараб кетди. Тога унга шунча кўп иш топширган эдики, бошига тушган ташвишни ҳам унутаёзди. Унинг фикри зикри Найман чулида бўлиб қолди. Ишни нимадан бошлаш керак? Олдин тўқайга ўт қўйишданми, зовур қазишданми? Палатка қурган билан зах ерда ётиб бўлармикан? Айтганча, Тога, қариялардан беш кишини бордон тўқишга қўшиб бераман, деди. Тога тадбирли одам. Ҳар болага ақли етади. Олисни кўрадиган одам бу Тога!

Икромжон раиснинг уйига меҳмон келишини тайинлагач, тўппа-тўғри колхоз саройига кирди. Омборчи Абдухалил қаёққадир чиқиб кетган экан, уни кутиб, сарой ичида айланиб юрди. Бундан уч-тўрт кун олдин Тога билан Найманга боришганда, у маданият саройига атаб Сибирдан олиб келган ёғочларни тилдирмай асраб қўйганини айтган эди. Шу гап эсинг келиб Икромжон темир-терсак уйиб ташланган майдонга ўтди. Ҳақиқатдан ҳам ўша ёғочлар қандай тахлаб қўйилган бўлса ушандай турибди. Икромжон бу ёғочлардан қанча тахта тилдириш мумкинлигини чималаб кўрди. Борадиган хўжаликларга қуриладигани уйлардан ортиб қолади. Йўғ-э, тахта бўлади-ю, ортиб қоладими? Кўприк, отхона, молхонага ҳам керак бўлади. Гап ҳали Тоганинг бу ёғочларнинг ҳаммасини беришида қолган. Беради. Бермаганга қўймайди Икромжон.

Отларнинг еми нима бўлади? Тога бу маслада ҳеч нани айтмади-ку. Ҳали уйга борганда эслатиш керак. Ёрдан гивёҳ қиеқ чўзиб чиққунча етадиган ем олиб кетишмаса бўлмайди.

У саройни айланиб келса, Абдухалил омборни эн-

ди очаётган экан. У омборга бошлаб кириб эртага чўлга олиб кетиладиган нарсаларни кўрсатди.

— Тандир йўқ. Узингиз топинг, харажатини бухгалтерия тулайди. Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ. Олмачой бераман. Бошқа ҳамма нарса бор. Хотиржам бўлинг. Эртага ҳаммасини аравага ортамузу кетаверасизлар.

Икромжон унинг олдидан анча кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Энди кетадиган аъзоларни огоҳлантириш керак. Тайёр бўлиб туришсин.

Анча кеч кириб, салқин шабада этни жунжита бошлаган эди. Икромжон самоварга кириб битта чой ичдида, қўлидаги рўйхатга қараб кетадиганларнинг уйларига жўнади.

То ишини битказиб қайтгунча қоронғи тушиб қолган эди. Рўйхатдагиларнинг биронтаси ҳам «йўқ» демади. Бунинг сабаби бор эди. У ким билан гаплашмасин, бечора алаҳсиб қопти. Тога ишга шўнгитиб қўйибди, йўқ, десак кўнгли ранжийди, деб «хўп» деяверишган эди.

У ишларнинг яхши юришганидан табиати равшан тортиб Тоганинг уйига келди.

Катта уйда нотаниш бир киши столга қўлда ясалган харитани ёзиб Тогага нималарнидир кўрсатарди. Икромжон ичкарига киришга истиҳола қилиб, деразани чертди. Тоганинг ўзи эшикни очди.

— Келдингми, кир, киравер!

— Йўқ, шеттан қайта қолай.

— Жинни бўлдингми, киравер:

Тога уни қўярда-қўймай ичкарига бошлади. Меҳмон унга угирилиб қаради. Икромжон у билан саломлашиб бир чеккага ўтирди. Меҳмон Икромжон кириб узилиб қолган сўзини давом эттирди. Унинг гапларидан Охунбобоев ҳозир Фарғонада эканини, бир-икки кундан кейин Ёзёвон масаласида катта йигин бўлиши кераклигини англади. Тога Икромжонга чой қўйиб узатдида, эшикка чиқиб кетиб анча ҳаяллаб қолди. Меҳмон Икромжонга қаради.

— Узлари ҳам шу колхоздан бўладиларми?

— Шундоқ, — деди Икромжон.

— Сизларга қойилман. Колхозларингдан қаҳрамон чиқди. Бутун республикага доврўқларинг кетди. Эртага газетани кўрасизлар, ҳаммаси сизларга бағишланиб чиқади. Қизиқ, бири қаҳрамон, бири қоқоқ.

Икромжоннинг юраги шув этиб кетди. Уни кимдир гўё электр токи билан ургандек бўлди. Тили ташга келмай, нималардир деб гўлдиради. Кейин қилириб кетди.

Икромжон қандай қилиб эшикка чиқиб қолганини билмайди. Ош олиб кираётган Тоғага урилиб кетди. Угирилиб унга бир қаради-ю, ўқдек отилиб кўчага югурди.

Атроф қоронги. Осмонда на ой, на юлдуз бор.

Назарида, бу қора кеча бир умр оқармайдигандек бўди.

IX

Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин, эр киши сифатида хотини олдида ўзини дадил тутиши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслиги керак. Бу қийин. Аммо иложи қанча?

Икромжон эшикдан чеҳрасини очиб кирди. Жаннат хола кечадан бери супурги тегмай ивирсиб кетган уйни йигиштираётган эди. Эрининг авзойини кўриб кўнгли сал таскин топгандек бўлди-да, айвон лабига келиб, якандозни қоқди.

— Кеч ҳаддида нима қиласан уй супуриб, — деди Икромжон унинг кўзларига қарашга ботинолмай. — Бу ишларингни қўй, хотин. Ўтир, ишдан гаплашайлик. Тайёрмисан? Эртага Найманга кетамиз.

Жаннат хола эрининг ёнига келиб ўтирди-да, ҳардамхаёллик билан жавоб берди:

— Қандоқ бўларкин? Дурустроқ ўйлаб кўрдингизми?

— Дурустроқми, дурустроқмасми, ишқилиб, ушанқча кетсак ёмон бўлмайди. Мени айтди дерсан. Шу иш менга маъқул тушиб турибди. Энди кўнглингга келмасину, гапнинг сирасини айтиб қўйганим дуруст. — Икромжон гапининг давомини ўйлаб бир муддат жим қолди. Кейин Жаннат холанинг кўзига тик қаради. — Урушда ҳар нима бўлади. Биров ўққа учтади, биров яримжон — майиб бўлиб қайтади. Тўрт-сералик муаллим ошнам бор эди-ку, танийсан, оти Ёшнинг, ушанинг ўғлидан қорахат келганда бечора Ёшгаб-сиқтаб аза очган эди. Йўқ, яқинда ўглининг ўшидан хат кепти. Кўрдингми, урушда шунақа чал-

кашликлар бўлиб туради. Ажаб эмаски, Турсунбой масаласи ҳам шундоқ бўлиб чиқса.

Жаннат холанинг кўзлари чақнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. Ялт этиб эрига қаради.

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, илойим.

— Энди, гапнинг бу ёғини эшит. Ростми, ёлгонми, шу гап бўлиб турганда эл олдида бош кўтариб юришга қийналяпмиз. Найманга кетсак, шу таъналардан сал узоқроқ турармиканмиз, дейман-да.

— Майли, — деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

— Бу ёққа кел, бола. Ўз тапвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан?

Низомжон ўрнидан турди. Секин келиб бошини эгиб жавоб берди:

— Тузингизни ичдим. Ҳеч ким қилмаган меҳрибончиликларни қилдинглар.

— Бу гапларни қўй. Нима қилмоқчисан, шуни айт.

Низомжоннинг овози титради. У қаттиқ ҳаяжонга тушганидан гапини йўқотиб, турган жойида оғирлигини гоҳ ўнг оёғига, гоҳ сўл оёғига ташлаб энтикарди.

— Ўтир, ўтириб гапиравер, болам.

Низомжон улар қаторига қўшилиб айвон лабига ўтирди.

— Кимлигимни айтиб берай, кетиб қолсам, у ким эди, нима қилиб юрган эди, деб ўйлаб юрманглар. Менинг ҳам бошимда сизларникича бўлмаса ҳам анчагина кўргиликлар бор. Уйимдан қочиб келяпман.

У бошидан ўтган воқеаларни ипга чизгандек бирма-бир гапира бошлади. Дилдорни севгани борми, унга акасини уйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапирди.

Унинг саргузаштларини кампир ҳаяжон билан тингларди. Икромжонга бу воқеалар қанчалик таъсир қилмасин юзида, кўзида ортиқча ажабланиш сезилмасди. Низомжон опаси ва дадасининг Дилдорга, ўз келин аясига уйлантириш ниятида уни қийинқистоққа олганларини айтганда Икромжон ягона тиззасига шапатилаб уриб ўрнидан туриб кетди.

— Оқ қилдими, а? Даданг оқ қилдими, а? Ё тавба бу қандоқ шармандалик! Нима учун бундай қилади? Ё яхши келинни қўлдан чиқариб юборгиси келмаганми?

— Гап унда эмас, амаки. Дадам билан опам Дилдорнинг мулкига эга чиқишмоқчи.

— Эҳа, гап ҳали бу ёқда дегин. Хуш, энди нима қилмоқчисан?

Низом пешанасини уқалаб, бирпас жим турди-да, жавоб берди:

— ГЭС қурилишига борсам дейман. У ерда одамга зор бўлиб туришибди, деб эшитдим.

— Тўгри, бизнинг Зирилламамиздан ҳам йигирма одам кетган. Ўша ёққа борсанг ёмон бўлмайди. Буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак. Менга қара, биз билан Найманга кета қолмайсанми? Яхши йигит экансан, ёлғизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса, шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан.

Жаннат хола гапга қўшилди:

— Шунақа қила қол. Амакинглар билан булсанг бир-бирларингга далда бўласизлар. Иссиқ-совугингдан ҳам хабар олиб турадиганлар бор бу жойда. Шу маъқул гап, болам.

Низомжон ўйлаб қараса, дарҳақиқат, бу жўялик гап экан. Ҳар қалай, бу одамлар билан анча сирдош бўлди. Биров, шу ерда қол, деб қўйнини, кўнглини очиб турса-ю, у қаёққа кетади? Бормаган, кўрмаган олис жойда ҳали нима гапу нима сўз. Ундан ташқари, ўзидек дили шикаст бу оилани ташлаб кетиши ҳам инсофдан эмас.

— Хуш, амаки, қоламан. Сизлар сабаб бўлиб зора йўлимни топиб кетсам. Илло, юзларингизни ерга қаратмайман.

Икромжон унга қараб илжайди.

— Ҳалитдан тўн бичма, бола. Бирга тургандан кейин аччиқ-тиззиқ гаплар бўлмай иложи йўқ. Уришамиз, сўкишамиз, ярашамиз. Ҳаммаси ҳам бўлади. Иш бор жойда жанжал ҳам бўлиб туради. Одамлар ҳозир жуда асабий бўлиб кетишган. Уларга иккита гап кўплик қилади, битта гап камлик қилади. Чидамай чорамиз йўқ. Сенга ҳам маслаҳат шу. — Икромжон Жаннат холага қаради. — Овқат-повқатинг борми, опкелсангчи, ўлдирдинг-ку сириб.

Жаннат хола ўрнидан туриб ошхонага кетди. Чироқ ёқиб, учоққа ўт қалади. Ошхона эшигидан бош чиқазиб деди:

— Шавла қилган эдим, совиб қопти. Ҳозир истиб бераман, жиндек сабр қилиб туринг, дадаси.

Икромжон ариқдан қўл ювди-да, яккаю-ягона оёгини сандалга тиқиб утириб олди. Низомжон қайноғи ўлган самоварни силкиб оташхонада кул босиб қолган чўғни алангалатиб юборди. Зум утмай самовар сурнай чалаётгандек нола қилиб жигиллади. Жаннат хола товоққа шавла сузиб келди.

Бу оиланинг икки кундан бери энди дастурхон атрофига йиғилиши эди.

Икромжонга чарчоқ билинди. Сандал иссиғи баданига ўтиб кўзи илина бошлади. У овқатдан кейин икки пиёла чойни қайноқ-қайноқ ҳўплади-да, мудраб кетди. Орқасидаги ёстиқни ёнига тортиб бирпасда ухлади қолди. Жаннат хола Низомжонга ҳам урин солиб берди-да, чироқни ўчириб ичкари уйга кириб кетди.

Аmmo Низомжоннинг кўзига уйқу келмасди. Хаёли уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа судраб кетаверди.

У уз тақдирини уйларди. Ўлмаса, дардга чалиниб қолмаса, бу саховатли кишиларга бир яхшилик қилсин, шундай яхшилик қилсинки, бу ногирон — хаста киши дилига ўчмас алам солган боласининг доғини унутсин. Унга боласидан афзал яхшиликлар қилади. Ҳеч ким унга хиннинг отаси деб таъна қилмасин. Унга отиладиган таъна тошларига Низомжон куксини тутиб беради. Шунда у, ўғлим бор экан, у мана, дея олсин.

Низомжон бошига келган бу ўйдан руҳланиб кетди. Бошини болишдан секин кўтариб Икромжон ётган томонга қаради. Кеча қоронғи бўлганидан у кўринмасди. Фақат пиш-пиш нафас олаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Низомжон яна болишга бош қўйди. Эсига қишлоғи, уйи, дадаси келди. Улар нима қилишаётган экан. Уни эслашаётганмикан? Дилдор кетиб қолмадимикан?

Бирга катта бўлган ўртоқлари бир-бир кўз олдидан ўтарди. Ўқиган мактаби, охирги имтиҳон, уруш бошланган кундаги қишлоқдагиларнинг ҳаяжонли кўзлари, дадасининг ўша куниёқ магазиндан икки қоп шакар, беш қоп ун, олтмиш литр пахта мойи олиб келгани, опаси омонат кассага қўйган ҳамма пулларини қайтариб олгани, ҳаммаси, ҳаммаси хаёлига келди. Айниқса, ўша куни Каримжон деган ўр-

тоғи уйга келганда чой дамлаб патнисда иккита нон олиб чиқиб олдиға қўйганда, дадаси уни четга чақириб, юзига икки тарсаки уриб патнисдаги нонни қайтариб уйга олиб кириб кетгани сира эсидан чиқмайди. «Энди очарчилик бўлади. Ошхонада қаттиқ нон бор, икки бурда олиб чиқиб қўй!» деган эди дадаси. Ушанда Низомжон хўрлиги келиб кўз ёшини оқизмай йиғлаган. Бу ҳангомани кўриб турган Каримжон секингина кулиб қўя қолган эди.

Дўсти Каримжон фронтда. Низомжон уни Асрора билан ҳарбий комиссарликда грузовойга чиқиб жўнаб кетгунча кузатиб қолган. Ундан Низомжон олти марта хат олди. Бошқа ўртоқлари қаёқда? Ҳаммаси фронтда. Битта Низомжон қилар ишининг тайини бўлмай тентиб юрибди. Йўқ, энди у тентимайди. Фронтга бориб душман билан олишишга ярамаса ҳам шу ерда, меҳнат фронтида жанг қилади. Ўртоқлари қайтиб келишганда улар олдида ерга қарагулик бўлмайди. Ишлайди. Бор кучи билан ишлайди. Роҳатидан кечади, уйқусидан кечади. Ишлайди, ишлайди...

Низомжон ана шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

... Аяси бошини силайди. «Ўкинма, болам, йўлингни топиб юр!» дейди. Аллақайдан Дилдор найдо бўлади, унга қараб жиртак чалаётгандек илжайди. Низомжон тикилиб қараса бу илжайётган Дилдор эмас, бугун эрталаб кўрган қиз... У мотоцикл ушлаб турибди...

Ниманингдир пат-патлаганидан уйғониб кетди.

Ариқ бўйида бўйинини чўзиб турган хўроз икки қанотини силкиб, бирдан қичқириб юборди. Низомжон бошини кутариб ҳовлида ивирсиб юрган Жаннат солага қаради. Унинг онаси ҳам шунақа барвақт туриб ҳовли супурарди. Низомжон тушида онасини кўрди. Унинг болалик хотирасида қолган узук-юлуқ қиёфаси равшанлашиб кўз олдида намоён бўлди. Низомжон сапчиб ўрнидан турди-ю, уйга кириб тугунчакдан онасининг суратини олиб дераза олдиға келди. Алам, хўрлик, изтироб билан унга тикилди.

Низомжонлар оиласи жуда ночор яшарди. Иноят оқсоқол рўзгорни, оила аъзоларини худди қисимлаб ушлаб тургандек сира панжасини ёзиб эркин қўйиб юбормасди. Биргина Низомжон узини эркинроқ тутарди, холос. У шўхлик қилган, сўзига кирмаган кезларда дадаси тутақиб кетарди. Хотинига удабайларди:

— Болани расво қиялсан. Кўрарсан, бунинг бола эмас, бало бўлади!..

Марҳум онаси ҳар жиҳатдан дадасига муте эди. Унинг бир гапини икки қилишга қўрқарди. Низом-жоннинг онаси рангсизгина, юзларига жуда эрта ажин тушиб, қадди букилган хотин эди. У эрининг феълини яхши билгандан аччиқ гапларни эшитганда ҳам чидаб тураверарди. Оқсоқол кўчадан келиб омборхонага калит солиб овқатга масаллиқ олиб бермагунча, айвон лабида маъюс ўтираверарди. Оқсоқолнинг измисиз бу рўзгорда ўчоққа ўт ёқилмасди. У доимо эшак миниб, қишлоқма-қишлоқ чорбозорчилик қиларди. Ҳеч қачон бировникида ётиб қолган эмас. Қаерда бўлса ҳам уйга етиб келарди.

Оқсоқол фақат ҳовлидаги аштархон гилос билан оқ ўрик пишиб тугамагунча уйдан кўчага чиқмасди. Уларни териб, саватга битталаб жойлаб, ириган-чириганларини уйдагиларга қолдириб бозорга олиб кетарди.

Лекин рўзгорда ҳар қандай қийинчилик пайтида ҳам уларнинг қозони қайнаб турарди. Омборхонада ҳамиша бир-икки ойга етадиган масаллиқ бўларди. У доимо бир гапни такрорлашни яхши кўрарди:

— Озиқлик от ҳоримас. Нафсини тийган узоққа боради. Тома-тома кўл бўлур, бугун бир бурда тежа-санг, эртага нонинг икки бурда бўлади.

Оқсоқолнинг деярли ҳар куни омборхонадан шиша банкада мош ё нўхат ўлчаб, бераётганда айтадиган гапи хотинининг жон-жонидан ўтиб кетарди. Ҳатто бир куни чидамай нолиб ҳам қолди:

— Э, тежалмай ўлсин. Дунёга одам икки марта келадими? Эшиқдан биров кирса юрагим ўйнаб кетадиган бўпти, одамларга ўхшаб бировнинг олдига иккита нон қўёлмасам. Бу қанақа тирикчилик бўлди. Бошқалар бинойидек тўкин-сочин яшашапти. Э, ош авлиёю нон пайгамбар бўлмаёй қуриб кетсин.

Оқсоқол ўшанда хотинининг гапига жавоб тополмай ўшқирган эди.

— Ҳой, аҳмоқ хотин, ҳой, нодон хотин, азизларга тил тегизма! Бу кунингни ҳам кўп кўриб қўймасин!..

Маҳаллада тўй ё аза бўлса ўша куни уларнинг уйида қозон осилмасди. Оқсоқол маърака ўтгунча қозоннинг тепасидан кетмасди, болалардан уйга бир-икки товоқ ош чиқарарди. Ўзи қайтишда қийиғига ушатилган бурда нонларни тугиб келарди.

Низомжон ана шу оилада, ҳамиша таранг рўзгор ичида ўсган.

Шу топда у суратга қараб ўтириб, мунис, ҳамма-вақт кўзида ҳаётдан нолиш сезилиб турган онасини эслаб кетди. Онаси камдан-кам куларди. Кулганда ҳам ичида куларди. Баъзан у Низомжонни етаклаб тоғалариникига олиб борарди. Низомжон ўша ёқларга борганда сира уйига қайтиб келгиси келмасди.

Мана ҳозир она суратига тикиларкан, унинг юзидаги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинлар, ҳеч қачон кулмаган қисиқ лаблар, ҳасрат тула кўзлар Низомжонга: «Болагинам, менсиз ҳолинг не кечаётган экан, йўлингни топгунингча бағримда тутолмадим. Қайда бўлсанг омон бўл. Ёмонга ёндашма!», деяётгандек.

Осмон худди янгигина оҳак суртилган девордек секин-секин оқариб келарди. Кўкка бўй чўзган ялангоч теракларнинг учи бирдан худди ўтда қиздирилган симдек қип-қизил бўлиб кетди.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. Атласдек товланган осмон, бегубор ҳаво Низомжон кўк-сидаги оғир, ҳазин ўйларни тарқатиб юборгандек бўлди.

X

Зебихон у қадар чиройли эмасди. Аммо унинг икки кўзи... Бу кўзлар қараганни куйдирарди. Зирилламалик йигит борки, унинг эшиги олдидан тегажаклик қилмасдан ўтолмасди:

Сурма қўймай мунча ҳам, жано қародир кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодир кўзларинг.
Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ.
Ошноларга гараз ноошнодур кўзларинг...

Зебихон супада бу қўшиқларни эшитиб ётарди. Онаси унинг тепасига келиб бир ёстиқ бўлиб тўзиб ютган сочларини йиғиштириб унга меҳр билан тикиларди-да, ҳамиша бир гапни айтарди:

— Сен ўлгур, ноз қилавермай биттасини танласанг бўларди. Поччангни биласан-ку, гап кўтармайди.

Зебихон поччасининг феълини жуда яхши биларди. У опаси айтгандек тажанг одам эмас, жуда му-

лойим. Опаси унга тегиб икки болалик бўлди ҳамки, уларнинг орасида биронта совуқ гап утганини билмайди. Жаҳли чиқиб турганда ҳам гапига матал қўшиб гапирарди. Опаси бир куни ўртоғи эрга тегаётганида тўйга кетиб ярим кечасигача қолиб кетди. Аксига олиб Зебихон ҳам мажлисда эди, келса поччаси қўлига ҳали йўлга кирмаган болани кўтариб олиб ҳовлида алла айтиб юрибди. Эркак кишига алла айтиш шунақаям ярашмас эканки, Зебихон ҳиринглаб кулиб юборди. Катта ўгли тўрт яшар Омонжон дадасининг этагидан ушлаб эргашиб юрибди. У дод дейди, чақалоқ чириллаб йиглайди, поччаси дўриллаб алла айтади.

— Нима гап, тинчликми, почча?

Поччаси индамади. Бир оздан кейин тўнғиллади:

— Эгачим овга чиқди, кетидан говга чиқди. Қилган ишини қаранг, болаларга овқат-повқат қилмай кетаверибди. Қозонга ўт қалай десам, манави қўлимдан тушмайди. Буниси этагимга ёпишиб олди. Жонимдан тўйиб кетдим.

Зебихон дарров овқат пишириб, жианларига едирди. Болалар очиққанларидан йиглашаётган экан. Тўйиб дарров ухлаб қолишди. Опаси икки хўроз чақирганда келди.

— Қавқда қолиб кетдинг, опа, поччам бечора қийналиб кетибди-ку?

Опаси бўйнидан марваридини, қулоқларидан исиргаларини ола туриб ҳиринглаб кулди.

— Қуявер, бола боқишнинг қанақалигини бир биلىб қўйсин.

Поччаси ётган ерида тўнғиллади. Уйқуси жуда пишиб турган экан, айтган матали унча келишмади:

— Бир доно одам, кичкинагина, озгингина хотинга уйланибди. Одамлар нега кичкина хотинга уйландинг, деб сўрашганда, жанжалнинг кичикроғи дуруст, деган экан.

Бу гандан ҳайрон бўлиб қолишди. Зебихоннинг опаси унчалик кичик эмас, тўлагина, лўппигина жувон эди.

— Бу нима деганингиз? — деди кулиб.

Поччаси гапини ёпиштиролмаганидан ўнгайсизлашиб, кўзини юмиб ёлгондан хуррак тортган эди.

Поччаси Туланбой мўйлов эски китобларни куп ўқиган. Шунинг учун ҳам икки гапнинг бирига ё байт, ё бўлмаса ибратли бир ҳикоят қистириб ўтмаса

кўнгли жойига тушмайди. Қайнатаси ўлганда кўп яхшиликлар қилган. Унинг бу яхшиликлари Зебихоннинг дилида турибди. Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмай отадек қанотига олди. Баъзан Зебихон йўқ пайтлари эр-хотин пичирлаб гаплашиб, тенги чиқса Зебихонни бирон йигитга беришни маслаҳатлашишарди.

— Зебихон ёмон эмас, эсли-хушли чиқди. Қиз бола нозик нарса, тенги чиқса текин бер, дегандек, вақтида эгасига топширсак, ёмон бўлмасди.

Хотини бу меҳрибон, ҳамяятли эрининг одамгарчилигидан кўз ёши ҳам қилиб оларди.

— Бу замоннинг қизларига бир нима деб булар миди? Ўзи топмаса, биз топганни назарга илмайди.

Аммо Зебихон ўзига муносиб йигит изларди. Оёғи тагида уралашаётганларини писанд қилмас, йўлини тўсиб, йиғлаб дардини айтадиганларни эламас эди. У мағрур, уни оёқ учида кўрсатадиган, кўркига бино қўйган Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, унинг кўзини очиб қўймоқчи эди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунақа бўлади. Улар суйкалганга эмас, ўзини олиб қочганга қарашади. Турсунбой ана шунақалардан эди.

У чиройли, қомати қуйиб қўйгандек паҳлавон йигит. Бирон марта соқоли ўсиб юрганини ҳеч ким кўрмаган. Кийимлари ҳамиша тоза. Этиги ойнадек йилтираб туради. Ўзи бўлса қизлар олдидан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. Ҳатто у ўртоқларига мақтаниб, фалон қизни бир лақиллатаман кўриб қўясанлар, дерди-да, гаров бойлашиб, қизлар билан бирон жойга ваъдалашарди. Кейин у ваъдалашган жойга бормаи огайниларини томоша қилгани юборарди. Сочини майда ўриб, ясаниб келган бечора қиз уни кута-кута қайтиб кетарди. Турсунбойнинг ўртоқлари уни эрмак қилиб орқасидан қараб қолишарди. Турсунбой шунақа гаровларда неча марта ўртоқларини араққа туширган.

Зебихон мана шу Турсунбойнинг ишқида куярди. Турсунбой бўлса унга қайрилиб ҳам қарамасди.

Қиз бола шайтон бўлади. Агар у астойдил қасд қилса ҳар қандай эркакнинг ҳам юрагини ёндира олади. Бир тасодиф рўй берди-ю, Турсунбой ўқ еган каптардек типирчилаб қолди.

Байрам кунлари Заркент гузари жуда гавжум бўлади. Катта клубда область театри ҳар хил томоша-

лар қўяди. Гажак қўйган келинчаклар, гижим рўмол ураган қизлар фотография олдида уралашиб қолишади. Фанер будка олдида йигитлар кружка четидан кўпик пуфлаб пиво ичишади. Мороженоехона болаларнинг қий-чувига тўлиб кетади.

Зебихон иккинчи май куни Яккатутдаги ўртоғиникидан зиёфатдан келаётган эди. Этагининг икки ёнида печак очилган сорочка кўйлагини елкасига ташлаб олган Турсунбойнинг пиво ичиб турганини кўриб кўчанинг нариги бетига ўтиб кетмоқчи бўлди. Турсунбой қизил этигининг қўнжини болдирига бурма қилиб тушириб, галифе шими устидан жез тўқасига юрак тасвири туширилган энлик камар тақиб олган эди.

У ўртоқларига Зебихонни кўрсатиб нимадир деди. Ширакайф йигитлар ялт этиб унга қарашди. Кейин улар ўртасида қандайдир тортишув бошланди. Турсунбой икки бармоғини оғзига тиқиб ҳуштак чалди. Зебихон нима гап деб орқасига қараган эди, Турсунбой уни имлаб чақирди. Қиз писанд қилмай кетверди. Жаҳли чиққан Турсунбой яна ҳуштак чалди:

— Ҳой, менга қара деяпман!

Қиз тўхтади.

— Нима дейсан?

— Баққа кел!

— Мен итманми, нега ҳуштак чалиб чақирасан? Ишинг бўлса ўзинг кел!

Турсунбой, «Оббо!» деганича унга қараб юрди. Йигитлар Турсунбойни эрмак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Уларнинг бири:

«Ўла, ўл ўсалнинг қадоғи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади.

Турсунбой икки қулоғигача қизариб Зебихоннинг олдига келди.

— Шарманда қилдинг-ку, кела қолсанг эт-бетинг камайиб қолармиди?

Зебихон унга газаб билан қаради. Турсунбой оёқ устида аранг турар, ҳар гандираклаганида елкасидаги гижим бўлиб кетган кўйлаги ерга тушиб кетарди. Уни оламан деб икки марта ўтириб ҳам қолди.

— Мени ўртоқларим олдида шарманда қилдинг.

— Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши? Сен фақат ўзингни ўйлайсан. Бир пуллик манфаатинг учун бошқа одамнинг обрўсини оёқ остига олиб тепкилашдан ҳам тоймайсан. Билиб турибман. Огайниларинг

билан гаров байлашиб мени чақирдинг. Уялмайсанми? Виждонинг борми ўзи?

Қўлида кружкаси билан уларга яқинлашаётган йигит лабини ялаб қичқирди.

— Яша, қизча, бопладинг. Гушнани яримтага туширдинг.

Турсунбой ўртогига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Зебихон Турсунбойга ачинибми, газабланибми, бир қаради-да, индамай йўлига кетаверди. Турсунбой қўлларини муштлаб орқасидан қараб тургач, кейин қўл силтаб, қизнинг орқасидан кетди.

Зебихон Турсунбойнинг бу қилигидан ниҳоятда газабланган эди. Хўрлиги келиб, ўпкасини тутолмади. Кузларидан ёш думалайверди, думалайверди... Зирилламага шу вазоҳатда кириб боришдан истиҳола қилиб, йўл четидаги терак тагига келиб ўтирди. У ҳозир Турсунбой яқинига келса, юмдалаб ташлашга, озгига келган сўзлар билан қаргашга тайёр эди.

Қизарган қовоқларини этагига артиб ўрнидан турмоқчи эди, яқин келиб қолган Турсунбойни кўриб яна ўтирди.

— Сен ярамас, қараб тургин, дадангга айтиб бермасам!..

Турсунбой қилгиликларини кўпинча дадасидан яширарди. Зебихоннинг гапи уни бир оз саросимага солиб қўйди.

— Жинни бўлдингми! Ҳазилни ҳам билмайсан-а. Ҳазиллашдим.

— Ҳазил шунақа бўладими? Мени шарманда қилиб, арақ ютмоқчи бўлдингми? Ма, ма пул. Пул керакми сенга? — Зебихон рўмолчасига тугилган пулни унга иргитди. — Уяти йўқ, номард!

— Огзингга қараб гапир. Калтак емагин, тагин.

— Қани, ур. Ур, мард бўлсанг!

Турсунбой унга яқин келолмади. Тишини гичирлатиб тураверди. Зебихон ўрнидан турди-да, этакларини қоқиб уни масхара қилаётгандек жўрттага минг турланиб кўчанинг ўртасидан жунаб қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўпара келолмайдиган бўлиб қолди. Қиз олдидан чиқиб қолган пайтларда Турсунбой бир нимани баҳона қилиб бурилиб кетади ё бўлмаса лавлагидек қип-қизариб тураверади.

Турсунбой ҳаммавақт хоҳишига етган, нимани хоҳласа ўшанга эришган бола эди. Зебихон биринчи

булиб унинг юзига тик қаради. Биринчи булиб унинг таъзирини бериб қўйди.

Турсунбой ундан ўч олишга интиларди. Баъзан эса инсофга келиб, астойдил узр сўрамоқчи бўларди. Лекин ўч ҳам ололмади, узр ҳам сўролмади. Орага учинчи бир савдо суқилди.

У Зебихонни яхши кўриб қолди. У бу қизнинг нимасини яхши кўриб қолганини узи ҳам билмасди. Ким билади, у Зебихоннинг Марғилон суратхонаси деворидаги, соат таққан қўлини иягига тираб тушган суратини кўрганидами, ҳаваскорлар тўғараги «Тоҳир ва Зухра»дан парча қўйганда Зухра бўлиб чиққанини кўрганидами, қачон, қандай қилиб яхши кўриб қолганини билмайди. Дарҳақиқат, Зебихоннинг сурати жуда яхши чиққан эди.

Турсунбой ўшанда суратга маҳлиё бўлиб қараб қолган, фақат: «Анавини қара-я, ўзимизнинг тўпори Зебими шу? Юзига тузукроқ қарамаган эканман-да. Вой, мунақаси бўлмайди!.. Тавба-е! Ростдан Зебими...» — дея олган эди.

Ҳаваскорлар театрининг томошаси бўладиган кунни Турсунбой клубга писанд қилмай кирган эди. Зебихон шунақаям қилиқлар қилдики, Турсунбой ангайиб қолди. Зеби «Отмагай тонг»ни жуда оларкан. Тоға: «Вой пучуг-эй», деб юборганини Турсунбой ўз қулоғи билан эшитди. Ашула тамом бўлгандан кейин клуб ичи чапакдан ларзага келди. Томоша томошалигида қолиб ўша ашулани яна айттиришди. Парда ёпилганда Туланбой саҳнага чиқиб, тушунтирди:

— Уртоқлар, спектаклда ашула икки марта айтилмайди, шунга риоя қилинглар!

Турсунбой луқма ташлади:

— Катта театрларда шунақа бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. Сендақа режисорни қара-ю!..

Спектакль тамом бўлгандан кейин жанжал чиқди.

— Бу ёғини ҳам кўрсатсин.

Туланбой яна саҳнага чиқди.

— Уртоқлар, давомини икки ойдан кейин кўрсатамиз. Бу томошадан бир парча, холос.

Ёшлар қий-чув кўтаришди.

— Чоракта томошага одам йиғиб утирибсанми?

Одамлар Зебихоннинг санъатига қойил қолиб, томошадан кўнгиллари тўлмай тарқашди. Ана шундан

кейин Туланбой, астойдил киришиб пьесани ҳаммасини кўрсатиш ниятида кунора ҳаваскорлар билан шуғуллана бошлади. Аммо уруш бошланиб, бу ишлар қолиб кетди. Ҳаваскорлар фронтга кетди. Тоҳир ролида чиқадиган, Қора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбойнинг қулоғидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди. Кўзини очса қашқар болдоқ таққан сурати, кўзини юмса ашуласи уни нотинч қилаверди. У жуда кўп гаранг бўлиб юргач, қизнинг йўлини тўсиб, гўлдираб муҳаббат изҳор қилди.

Зебихон ариқ бўйида толга ўрашиб чиққан чирмовуқнинг карнай гулидан биттасини узиб кўкрагига, настга қаратиб тақиб олди-да:

— Тушундингми? — деди:

Турсунбой тушунди. Тушунди-ю, юраги уртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб пишқириб хўрсинди.

Аёл қалби тош бўлса ҳам аллақасери пахтадан юмшоқ, ипакдан майин бўлади. Айтилган гап ўша жойга бориб тегса бекор кетмайди. Турсунбойнинг шу қалбаки хўрсиниши Зебихон кўксигадаги ўша ҳар нарсани кечира олувчи, ҳар қандай дарддан ўша ларзага тушувчи жойга бориб қадалган эди. Зебихон унга ён берди. Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгар урилмаган, жилов солинмаган асов жийрондек шаталоқ отиб юрган бўз боланинг бош эгиб титраб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшатди. У беихтиёр унинг қўлларидан ушлади. Турсунбой унинг қўлларини олиб қизиб турган бетларига ишқади.

Турсунбой ҳарбий хизматга кетар олдида улар охириги марта қирга чиқишди. Ўшанда уларнинг юлдузлари порлаб турарди. Турсунбой қовжираб қолган ариққа чалқанча ётиб осмонга тикилди. Юлдузлар милт-милт қилиб имлашади. Йигитнинг кўзларида шундай йилтираётганини Зебихон сезмасди. Ўкковлари ҳам ўз юлдузларига тикилиб нималарнидир ўйлашарди...

— Ўша ерларда ҳам шу юлдуз кўринаркин? — деди Зебихон.

— Кўринади. Ҳамма жойдан кўринади, — деди Турсунбой йигламсираб.

Турсунбойнинг дард билан, алам билан гапираётганини Зебихон сезиб қолди. Бошидан қучоқлаб кўк-

рагига босди. Турсунбой йигларди. Зебихон унинг сочларини силади.

Ўша кеча Зебихон ухлаёлмади. Кенг супада тўлганиб чиқди. У опасининг қимматбаҳо безакларини тақиб, юзларига билинар-билинемас қизил суртиб, атиргга чўмилгандек бўлиб Турсунбойнинг олдидан утгани, унга доимо бепарво қарайдиган Турсунбой кетидан анграйиб қараб қолганини эслади. Турсунбой олисга, қон тўкилаётган, бомбалар портлаётган жойга кетди, деб ўйлаган эди Зебихон. Аммо Турсунбой қочибди. Фронтга етмаёқ йигитлар жон олиб, жон бераётган жойларга қадами етмаёқ қочибди.

Бу шум хабар Зебихонни тамоман эсанкиратиб қўйди. Аввалига нималар бўлаётганини билолмай гангиб юрди. Кейин бу даҳшатни одамлар кўзида, муомаласида кўриб бирдан юраги ўйнаб кетди.

Шу кунлар «Азизхон қаҳрамон бўлди» деган хабар келган эди. Бир қишлоқнинг икки боласидан бир кунда икки хил хабар келди. Бири қаҳрамон, бири қочоқ!

Зебихон тўлганиб-тўлганиб йиглади. Охири бу номард, аҳдини бузган йигитни қалбидан сидириб ташлашга аҳд қилди.

Бу Зебихон ўйлаганча осон иш эмасди. Уларнинг бирга кечирган, аҳд-паймон қилган онларига гувоҳ юлдузлар ҳамон порлаб туришибди. Улар кечган кунларни эсга солиб, бири Турсунбой бўлиб, бири Зебихон бўлиб ҳар кеча ҳали барг ёзмаган новдалар орасидан қарашмоқда.

Адирлар-чи! Уларнинг илк севгисига гувоҳ бўлган қирларни қўпориб ташлаб бўлмайди-ку! Овоз етмас осмонда ҳамон милдираб турган юлдузларни узиб олиб ўнгирларга улоқтиролмайсан-ку! Уларни кўк юзидан сидириб ташлаб бўлмайди-ку!

Зебихон қалбида тўлиб-тошган аламларни кимга тўкишини, лаҳча чўг бўлиб ёнаётган ўтти кимга сочишини билмасди.

Зебихон ўйлаб-ўйлаб, Турсунбойни эслатадиган кучалардан, сой бўйларидан нари кетишга аҳд қилди.

У Тога кўнса Найманга кетади. Шу ниятда ўрнидан туриб бир варақ қоғозни олдига қўйиб қаламни тишлаганча ўйланиб қолди.

Икромжон эрталаб шамолнинг гувиллашидан уйғониб кетди. Апил-тапил кийиниб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушди. Ҳамон шамол новдаларни бир-бирига айқаш-уйқаш қилиб, ҳовли юзидаги қоғоз парчаларини у ёқдан-бу ёққа учириб юрарди.

Кунботар томондан қўргошиндек қоп-қора булут шу томонга судралиб келмоқда. Икромжонни ташвиш босди. Ахир бугун одамлар чўлга кетишади. Туқайдан, ботқоқлардан бусиз ҳам ўтиш қийин, ёмғир қўйиб берса отларга жабр бўлмасмикан? Жала қўйиб турса очиқ далада қандай қилиб бошпана кўриб бўлади? Агар ҳаво шу хилда айниб турса эртага жўнашсамикан?

Низомжон ҳам турди. У Икромжоннинг нимадан ташвишланаётганини сезгани учун индамай бориб савоарга ўт ташлади.

— Менга қара, жиян, — деди Икромжон унинг олдига келиб. — Ҳар аҳтимолга қарши кўч-кўронларни тўғрилаб турунглар, мен бир гузарга чиқиб келаман. Агар ўзим келолмасам арава юбораман. Правление олдига чиқаверинглар.

Тоға, хотин-халаж турар жой битганда боради, ҳозирча ўзинглар кетаверинглар, деган эди. Аммо Икромжон хотини ёлғиз ташлаб кетгани кўнгли бўлмади. Олиб кетишга қарор қилди. Агар хотини ҳувиллаб ётган уйда бир ўзи қолса ич-этини еб қўяди.

Икромжон осмонга қарай-қарай кўчага чиқиб кетди. Жаннат хола сигирни чорбоғга арқонлаётган эди. Челақда сут кўтариб кирди.

— Амакинг қани? — деди у челақни ошхона остонасига қўя туриб.

— Тайинлаб, идорага чиқиб кетдилар, кўчларни тайёрлаб турармишмиз.

— Эшиқни қулфлаб кетаверарканми?

— Унисини айтмадилар.

Жаннат хола Найманга кетамиз, деган гапни эшитганда, бунчалик бўлар, деб уйламаган эди. Бу гапнинг бутун даҳшати шу топда билинди. У шу уйга келин бўлиб ёр-ёр билан кириб келган. Шу уйда неча бола кўриб, нечасини тупроққа берган. Бу уй унинг энг бахтиёр, энг азобли кунларига гуноҳ. Эҳ-ҳе, бу уй деворлари орасида унинг қанча-

қанча умри ўтган. Шу уйда йиглаган, шу уйда кулган...

Энди бу уйни ташлаб тўқайга кетяпти.

Жаннат хола бирдан бўшашиб ўтириб қолди. Ранги ўзгарди. Юраги эзилиб, бирпасда хаёли аллақаяёқларга учди.

Куп хотинларда жиндек молпарастилик, латтага учлик булади. Бу хислатдан Жаннат хола ҳам холи эмасди. У, угил уйлантираман, келин тушираман, деб қачонлардан бери мол йигади. Эрига билдириб-билдирмай, магазинга қандай яхши мато келса уйга ташиб келаверарди. Ҳали Икромжон кўрмаган бисотлари ҳам бор эди Жаннат холанинг.

У туй қилсам бировдан сўрарлик бўлмасин, деб чинни асбобларни ҳам етарли қилиб қўйган эди. Келиннинг эн кийимликлари тахт. Ҳатто бўлгуси келин нечанчи туфли кийишини билмаса ҳам, пошнаси баланд туфлилардан ҳам уч-тўрттасини олиб қўйган. Булардан ташқари, бир сандиқ тўла Турсунбойнинг кийимлари.

Ҳамма оналар шу. Боласининг камолини кўргунча, келин туширгунча шунақа тиниб-тинчишмайди.

Кунботардан кўтарилган булутни шамол ҳайдаб келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади. Жаннат хола сутни кўтариб айвонга қочди. Самовар париллаб қайнарди. Низомжон карнайини олиб ташлаб самоварни айвоннинг пойғаҳиға келтириб қўйди, тутаётган чаласини оташкурак билан олиб ариқдаги бўтана сувга ботирди.

— Менга қара, болам, — деди Жаннат хола Низомжонга ҳасратли боқиб. — Шу ёгингарчиликда кетмоқчимисизлар?

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Ия, сиз кетмайсизми, ая?

Жаннат хола бош тебратди:

— Йўқ, болам. Аввал биронта бошпана тиклаб олинглар, кейин мени олиб кетарсизлар. Манави ерга ўтир, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Яхшилаб эшитиб, қулогингга қўйиб ол. Амакиннинг кўнгли яримта. Ёнидан жилма, ҳозир ўзи еру кўкка сигмай юрибди.

Ажаб! Икромжон юрса ҳам, турса ҳам, бирон ҳаракати билан хотинининг вайрон бўлган кўнглига озор бериб қўймасликка уринади. Ичи йиглаб тур-

ганда ҳам унга кулиб қарайди. Ҳзини кенг қўйиб унга далда беради.

Хотини-чи? У ҳам шу!

Эр-хотин ичдагини ташига чиқазмай бир-бирини алдарди. Гуё уларнинг оиласида ҳеч гап бўлмагандек. Гуё Турсунбой уларнинг дилини оғритмагандек.

Икромжон хотинини ёлғиз қолдиришга, хотини бўлса уни ёлғиз юборишга кўнгли бўлмасди. Уларнинг шу кунлардаги муомаласи худди бир-биридан айбини яшираётган қудаларга ўхшаб кетарди.

Шамол кучайгандан кучайиб, булутни суриб кетди. Булут четлари худди ёнаётган қоғоз четига ўхшарди. Шу зар булутлар орасидан кўк шишадек бўлиб осмон кўринди.

Мўриларда жон сақлаган мусичалар кукулаб тарновларга қўниб олишди. Бегубор, жуда ҳам бегубор шабада эсди. Бу шабадалар қанотида қирларда унган писта магиздек оч яшил гиёҳларнинг тароватли ҳидини олиб кетди. Ивиган серраҳна деворлардан буғ кўтарилла бошлади. Вирпасда ҳаммаёқ яшнаб кетди.

Жаннат хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ичди-да, уй йиғиштиришга тушди. У тахмондан кўрна, якандоз олиб, сандиқ остига тахлаб қўйган янгигина шолчани тортиб айвонга олиб чиқди. Икки кишига етарли анжомни бир жойга тўплагандан кейин, Низомжонга буларни шолчага ўрашни буюрди. Кейин ўзи ошхонадан қумғон, декча олиб чиқди. Яна нима эсимдан чиқди экан, деб ўйлаб тургандан кейин, унутган нарсаси эсига тушиб, яна ошхонага кириб кетди. Саватда нон, туз, қошиқ, чой олиб чиқди.

— Булди. Яна бирон нарсадан камчилик бўлса қишлоққа одам тушиб турар, албатта, тайинлаб юборинглар. Ҳаммасини юбораман.

Девор раҳнасидан эгарда ўтирган Икромжоннинг боши кўринди. У эгардан гуп этиб ўзини ерга ташлади-ю, ҳовлига кирди.

— Тайёрмисизлар? Қани жиян, юкларни аравага олиб чиқавер!

— Дадаси, мен боролмайдиган бўлиб қолдим.

Икромжон хотинига қаради.

— Нега айнаб қолдинг, хотин? Юравер, Тогага айтдим, майли, деди.

— Кейинроқ борарман. Ҳозир борсам сизларга ташвиш бўлишдан бошқа фойдам тегмайди. Бораве-

ринглар, мендан хавотир олманг, менга жин ҳам тегмайди.

Икромжон чаккасини қашиб, нима қилишини билмай туриб қолди.

Бирга кетгани дуруст эди. Елгиз уйда нима қилади? Уйлайвериб адоий тамом бўлади-ку.

— Ҳой, хотин, юравер, жиннилик қилма.

Жаннат хола қатъий жавоб қилди.

— Кетаверинг, дадаси. Мени йиглайди, ўзини-ўзи еб қўяди, деб ўйламанг, хотиржам кетаверинг. Бир бошпана тикланг. Бу уйни биронтага топшириб, рўзгорни саранжом қилиб кейин бораман.

— Э, — деди Икромжон, — эси йўқ, хотин-эй, шу пайтда рўзгорни ўйлаб утирибсанми, ҳеч ким тегмайди! Жонинг саломат бўлса, ҳаммаси топилиб кетади.

Икромжон у деса, бу деди, хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди.

Юкларни аравага ортиб Икромжон энди узангига оёқ қўяман деб турган эди. Жаннат хола эшикка қулф уриб унинг олдига келди.

— Шошманг, ҳеч бўлмаса гузаргача кузатиб қўяй.

Икромжон эгарга минмади. От жиловидан етаклаб йўл бошлади. Эр-хотин олдинда жимгина кетиш-япти. Низомжон бўлса арава орқасида уларга хомуш қараб борарди.

Икромжон аравани чойхона олдидаги устига куч ортилган аравалар қаторига олиб бориб тўхтатди.

Тога келганларни алоҳида рўйхатга ёзиб турарди.

Икромжон қишлоқда шунча одам борлигини билмас экан. У ҳамма фронтга кетгану қишлоқда ҳеч ким қолмаган, деб юрарди. Ҳозир кўчанинг икки бетига тизилиб турган, самовар сўрисини тўлдириб ўтирган кишиларни кўриб ҳайрон бўлди. Бутун қишлоқ чўлга кетаётганларни кузатишга чиққан эди. Бундан ташқари, кеча қоровул хонадонларнинг эшигини қоқиб эрталаб ҳамманинг идора олдига тўпланишини айтган эди.

Тога охирги арава келиб тўхтагач, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин у кеча областдан келган мухбир йигит билан чиқди. Улардан кейин ҳали ҳам уша янги костюми, янги этигини кийиб юрган Умматали чиқиб атрофдан кимнидир қидира бошлади. Қидирган кишини топди шекилли, қўли билан

имлаб чақирди. Тўти хола тўдадан чиқиб олдига келди.

Уларнинг ҳар бир ҳаракатини Икромжон қимирламай кузатиб турарди.

Кимдир уни туртгандек бўлди. Угирилиб қараган эди, ёнидаги бола идора томонни кўрсатди.

— Сизни раис тоғам чақиряптилар.

Икромжоннинг икки кўзи Умматалида бўлганидан раис чақираётганини кўрмай қолган эди. Тез-тез юриб унинг олдига борди.

— Қалай, тайёрмисизлар? Тайёр бўлсанг, ҳозир жунайсизлар. Сен манави ерда тур!

Тоға қўлини кўтариб гала-говурни босди.

Ҳамманинг кўзи унда. Тоға баланд овоз билан гап бошлади.

— Ҳурматли уртоқлар! Бугун биз шу соатдан бошлаб областда биринчи бўлиб Найман чўлига юриш бошлаймиз. Ўзларингизга маълум, уриш кетяпти. Юртни тўйдириш, кийинтириш, урушдаги болаларимизни толиқтирмай вақтида озиқ-овқат билан таъминлаб туриш бизнинг зиммамизга тушган. Шунинг учун галаба кунларини тезроқ яқинлаштириш ниятида партиямизнинг бекор ётган чўлларни ўзлаштириб, уни ҳосил беришга мажбур қилинг, деган чақирғига, лаббай, деб жавоб бердик. Мана бугун йўлга чиқяпмиз. Биринчи ҳосилимизни фронтга, азамат ўғилларимизга атаймиз. Розимисизлар?

Оломон гувиллаб унинг гапини маъқуллади. Тоға қўлини кўтарган эди, халойиқ яна жим бўлиб қолди.

— Правлениеда келишиб, колхозимизнинг илгор кишилари номидан Совет иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ҳамқишлоғимиз Азизхон Умматалиевга хат йўллашга қарор қилдик. Рухсат этсанлар шу хатни ўқиб берсак.

Тоға қўлтиқлаб турган қизил папкадан икки-уч нарақ қоғозни эҳтиётлаб олиб сал олдинроққа чиқди. Аввал халққа бир қараб олгандан кейин, шошилмай ўқий бошлади:

— «Азиз фарзандимиз, жигаргўшамиз Азизхон! Сенинг севишли Ватанимизни ёвуз душмандан ҳимоя қилиш учун фронтда кўрсатган қаҳрамонлигингни эшитиб бошимиз кўкка етди. Дилларимиз қувончга тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қилаётган азаматлар сафида эканлигингдан фахрланамиз. Ҳамиша мана шундай мард бўл! Биз ҳамқишлоқларинг душ-

манни Берлингача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчиб ташлашингни истаймиз. Чекинма! Душман галаларига шердек ташлан! Уни янч! Хонавайрон бўлган оилаларнинг, етим қолган болаларнинг қасосини ол! Оналарнинг кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўлган кошоналарнинг гулханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзига ханжар қадалган жигарбандларимиз эсингда турсин! Шуларнинг ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинимиз!..» — Тоға хатнинг шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларини артиб олди.

Халқ сукут ичида уни тингларди. Икромжон эса бошини қуйи эгиб одамларга қараёлмай титраб турарди. Тоға ўқишда давом этди:

— «...Сенга шу хатни йўллаётган пайтимизда бутун қишлоқ халқи бир ерга тўпландик. Фронтдаги болаларимизни зориқтирмаслик учун янги ер очиб, экин майдонларини кенгайтиришга қасамёд қилдик. Биз бу ерда меҳнат фронтини очяпмиз. Чул билан олишмоқчимиз. Тўқай билан олишмоқчимиз. Шу хат ўқиляётганда меҳнат фронтимизнинг гвардиячилари жангга отланиб, шайланиб туришибди. Сенга бутун қишлоқ аҳли сиҳат-саломатлик, жангда галаба тилайди!» — Тоға хатни ўқиб бўлиб яна дастрўмолини олди-да, пешана терларини артди. — Кимда-ким шу хатни маъқулласа келиб имзосини чексин.

Биринчи бўлиб Умматали, ундан кейин Тути хола имзо чекди. Ана шундан кейин бирин-кетин одамлар келиб имзо чекавердилар. Кўпчилик Икромжонни зимдан кузатиб турарди.

Икромжон келиб, иккиланмай қаламни қўлига олди-ю, энгашиб қўл қўйди. Шундан кейин у дадил юриб арава олдига борди, ажиб бир чаққонлик билан эгарга миниб олди.

Тоға хатни папкасига солгандан кейин аравалар тахтми, дегандек, атрофга аланглаб олди.

— Оқ йўл! Оқ йўл, сизларга, яхшилар!

Аравалар жойидан қўзғалишди. Икромжон отга бир-икки аччиқ қамчи босиб, олдинга ўтиб кетди. Жаннат хола пилдираб унга етиб олишга ҳаракат қиларди.

Карвон одамлар тўдасидан чиқиб, тош йўл бўйлаб кета бошлади. Низомжон аравадаги юклар устида ўтириб орқада қоляётган одамларга қараб қўл силки-тарди. Зебихон тўртинчи арава билан ёнма-ён келар-

ди. У эгарда қийшиқ ўтириб олган поччасига нималардир деб гапирарди.

Тош йўлда гилдиракнинг қалдирашидан унинг нима деяётганини Низомжон эшитолмасди.

Жаннат хола то тўп қайрағоч тагигача эргашиб келди-да, охири у ҳам қўлини силкитиб орқада қолиб кетди.

Низомжон унинг қораси кўринмай кетгунча юраги эзилиб қараб борарди.

Икромжоннинг қовоғи солиқ. Орқасига қарамайди. От ёлларининг силкинишига қараб ўй ўйлаб кетади.

Унинг нима учун тажанг бўлаётганини Низомжон билади.

УЧИНЧИ БУЛИМ

I

Найман тўқайлари ёнарди.

Қуриб-қовжираб қолган қамишларни олов бир чеккадан ямлаб боради. Пага-пага қурумларни шамол олис-олисларга қувиб кетмоқда. Тўнғизларнинг бесаранжом хур-хури, ўрдак ва қашқалдоқларнинг гақ-гуқи оламни тутган.

Икромжон баланд дўнг тепасида қўлтиқтаёғига тиралиб ўтнинг тўқай ичкарасига ўрмалашини кузатмоқда.

Ҳаво салқин. Изгирин жонни ачитади. Аммо шамол аланга тафтини Икромжон турган дўнггача олиб кетмоқда. Гоҳ қоп-қора тутун булутлари орасида кўринмай кетади. Шунда у худди булут ўраган қояга ўхшаб аранг кўзга ташланиб қолади.

Аравадан чиқарилган отлар тутун аччигидан безовта бўлиб, бошларини ўқтин-ўқтин силкитиб қўйишди.

Низомжон бола бўлиб бунақа катта ёнгинни кўрмиган эди. У буралиб кўтарилаётган тутунларга жимгина тикилмоқда. Тутун буралаётган жойдан озиб, шуларни осилиб қолган бир бури отилиб чиқиб қум тирафга қочди. Аммо сал нарироққа бориб яна орқасига қайтди. Тутун орасига кириб кетди.

Низомжон унинг узини ўтга уришидан ажабланиб турган эди, милтиқни ўқлаётган Икромжон ўзича гапирди:

— Модасини чақиряпти.

Икромжоннинг гапи рост чиқди. Сал ўтмай ўша аланга орасидан бояги бўри эмчаклари осилган модасини эргаштириб чиқди. Икромжон мўлжалга олиб ўқ узди. Уқ еган бўри оқсоқланиб уч оёқлаб югурганича тепалик орқасига ўтиб кетди.

Модаси эса ёнгида қолиб ёнбоши куйган экан, қумга етмай йиқилди. Туролмай уч-тўрт метр судралиб борди. Кейин, қимирламай қолди.

Шамол кучайиб оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигида қамишларни ямлаб борарди. Аммо чўл шамолидек телба шамол бўлмайди. Ҳозиргина олд тарафдан эсаётган шабада салдан кейин орқа тарафдан эсади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Низомжон, ўтнинг бу хил ёниши бўлса бирон ҳафта ичи ўчмаса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ шамол олдиндан эса бошлади-да, ўтни орқага пуркади. Ун беш минутларда аланга сўнди қўйди.

Икки қўлини белига тираб турган Тўланбой:

— Икромжон қўштиғни болага беринг, — деди. — Бўрини қувсин. Оёғи яраланган, узоқ кетолмайди.

Икромжон милтиқни Низомжонга узатаркан, таъкидлади:

— Ўқни исроф қилма! Эҳтиёт бўл!

Низомжон милтиқни олди-ю, қумликка қараб чопди. У тўхтаб, оёқ остида ётган бўрини милтиқ қўндоғи билан ағдарди. Бўри сап-сариқ кўзлари бақрайганча ўлиб қолган эди. Низомжон тепага қараб чопди. Тўланбой рост айтган экан, яраланган бўри олдинги чап оёғини кўтарганча савагич уюми олдида унга ёмон тикилиб турарди. Низомжон умрида бўрига дуч келмаган эди. Қўрқиб кетди. Тўхтади-ю, қимирламай қолди. Бўри унга томон уч оёқлаб келаверди. Низомжон нима қилишини билмасди. Оз бўлмаса милтиқни ташлаб юборай деди. Шундагина у қўлида милтиқ борлигини билиб қолди. Шошиб мўлжалга олди-да, кетма-кет иккала тепкини босди. Уқ товуши тинганда савагичнинг қуриган қиёқлари тўзиб кетганини кўрди. Тутун тарқади. Қонга беланган бўри қумда безовта думалаб, охири бир-икки марта оёқ силтади-да жим бўлди.

Низомжон бўрининг ўлган-ўлмаганини билолмай

бир оз қараб турди. Бури бошқа қимирламади. Шундан кейингина яқинига бориб тепиб кўрди.

Низомжон иккала бўрини оёгидан судраб келганда қатор палаткалар олдида уч-тўрт киши бордон туқиб ўтирарди. Низомжон бўриларни улар олдига, ташлаб кетмонини олди-да, ўчоқ қовлашга тушиб кетди. Икромжон ҳам, Туланбой ҳам Низомжонга бир сўз дейишмади. Фақат бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Кимсасиз чўл бир кундаёқ гавжум бўлиб қолган эди. Қўшалоқ тол тагида икки киши ерга қозиқ қоқиб сўри ясамоқда. Оқ тунукадан ясалган бакни еручоққа ўрнатиб, атрофига лой чаплашмоқда. Бир чол бочкадан резинка ичак билан керосин сўриб, тошфонарларга қуймоқда.

Низомжон ўзининг қобиллиги билан бу ердагиларга дарров маъқул бўла қолди. Ундан ҳеч ким қаердан келганини, бу ерда нима қилиб юрганини суриштирмади. Эҳтимол, Икромжоннинг қариндоши деб ўйлашган бўлса керак. Ҳар қалай, Низомжон уларга тез эл бўлиб кетди.

Бугун кун қамиш куйдириш, ўчоқ қуриш билан утди. Кеч кириб, қоронғилик бошланганда ҳамма жам бўлиб, катта чодир ичида, тошфонарь ёругида чойхўрлик қилиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди.

Чой ичиб ўтирган одамларнинг дилида қандайдир оғир ўйлар бор эди. Аммо ҳеч ким огиз очиб урушдан гапирмасди. Уларнинг нима учун шундай қилдиётганларини Низомжон сезиб ўтирарди. Агар урушдан, урушга кетган болалардан гап очилса Икромжоннинг дили огришини ўйлаб, гапни бошқа ёққа чалгитишяпти.

Туланбой амаки ҳаммадан кўп гапирарди:

— Бола маладес, бўрини қойил қилди. Айниқса, модаси тирик қолса сал кунда ҳамма ёқни бўри бостирворарди. Қўявер, бола, Тогадан мукофот олиб бераман.

Низомжон индамади.

— Эртага Зирилламадан арава келмаса, ишимиз тухтаб қолади, — деди Туланбой анча жим ўтиргандан кейин. — Тога тўртта темир плуг юбормоқчи эди.

— Трактор-чи? — деди Низомжон гапга аралашиб.

Туланбой уни эрмак қилди.

— Вой боласи тушмагур, бу ботқоқда пардек енгил одам юролмайдю, огирлиги неча тонна келадиган тракторга йул бўлсин! Ботиб қолади, жиян, ботиб қолади. — У Икромжонга ўгирилди. — Аравалар бугун етиб боришса, эртага қайтиб келишлари мумкин. Кеч кетишди. Ишқилиб, бирон жойда ботиб қолишган бўлмасин.

— Йўг-е, — деб унга эътироз билдирди Икромжон, — келган йўлимиздан кетишса бемалол етиб олишади. Курдинг-ку, йул ёмон эмасди. Эндиги гап бизда қолди. Майнинг етиларига бориб уруг сочиш керак. Ушангача мана шу куйган тўқайда шудгор очиб тахт қилиб қўйишимиз керак. Қилолаизми, шуни?

Унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирган Туланбой жавоб берди:

— Уриниб кўрамиз, оқсоқол. Агар трактор келолсаку кўп ишларни эплаштирардик-а, иложи йўқ-да. Тога ваъдасида туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса ишимиз чатоқ бўлади. Сизот суви-га ишониб бўлмайди.

— Тога қаттиқ ваъда қилган, — деди Икромжон. — Сув ҳайдаб келишдан ташвиш қилма. У ёгини раис эплаштиради. Ундан ташқари, ер қотиши билан битта тракторни ҳам бизга юборади. Чигитдан қутулиши билан юборади. Яна ер очамиз. Қовун эктирмақчи Тога.

Шу гапдан кейин ҳамма хотиржам бўлиб, эртанги ишнинг маслаҳати бошланди. Ким қаердан иш бошлайди, ким қурилишда бўлади — ҳаммасига режа тузилди. Катта қурилишлар кейин бўлади. Ҳозир ошхона, ёнига битта чоғроқ тандир қурилади. Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юклаётган эди, у рози бўлмади.

— Йўқ дема, бола. Битта эшак бераман, фермадан сут ташийдиган иккита бидон ола келганмиз. Қўш-бидонлаб ташийверасан.

Низомжон унга ёлворгандек қаради:

— Мени энг огир қўйинг, илтимос қиламан. Эл қатори ишлаб тер тўкай. Мени кичкина, нимжон деманг. Ўзларинг қатори кўраверинглар. Далада усганман. Кетмонда суягим қотган. Бир ишлай.

Икромжон билан Туланбой бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳеч қанақа шартим йуқ. Ишлаб у-бу орттириш ниетим ҳам йуқ, менга ҳеч нарса керакмас. Бошпана булса, қорним туқ, устим бут булса бас. Нимаики ишлаб топсам колхозга. Меҳнат ҳақи ҳам керакмас! — Низомжон кўп гапирмоқчи эди, ўпкаси тўлиб, гапи томогидан чиқмай, ҳиқиллаб қолди. У энтикиб гапини тамом қилди. — Чап қўлинг чўлтоқ экан, деб урушга олишмади. Уйимга сиғмадим. Эрта-индин оғайниларим урушдан қайтиб келишади. Шуларнинг кўзига қандоқ қарайман. Нима қилдинг, қайси кошакда могор босиб ётган эдинг, дейишса нима дейман? Эшакда сув ташиб, тирикчилик қилиб юрдим, дейманми? Йуқ, туқай буздим, бола-чақаларингга овқат топиб бердим, уларни боқдим, дейдиган иш қилмоқчиман. Жон акалар, мени аямасдан ишга ташлайверинглар.

У шундай ялиниб гапирардики, раъйини қайтаришнинг сира иложи қолмаган эди.

— Хуп, — деди Икромжон. — Айтганинг була қолсин.

Олди одамларни уйқу босиб, кафтларига эснай бошлаган эдилар. Қариялар дастурхонга фотиҳа уқишгач, ҳамма ўрнидан турди.

Низомжон билан Икромжон палаткадан чиқишганда қумлик томондан аллақандай илиқ шамол соётган эди. Икромжон олачалпоқ булутлар орасига дам кириб, дам чиқиб сузаётган ойга ички бир изтироб билан тикилиб турди-да, ух тортиб палаткасига қираб кетди. Низомжон индамай эргашди. Палаткага кирган Икромжон фонарь ёқди-да, боя Низомжон туншган қамишлар устига кўрпасини ёзди.

— Жойингни сол, болам, ётайлик энди.

Негадир унинг овози титрарди.

— Амаки, ётаверинг, уйқум келмаяпти. Бир оз ойдинда юраман.

— Ҳа, майли, ўзинг биласан. Эртага иш зўр булади, ёта қолганинг маъқул эди.

У шундай деб, ёғоч оёғининг тасмаларини бушатиб кўрпага кираркан, яна оғир ух тортди. Низомжон унинг аҳвол-руҳиясини сезиб турганидан фонарь шидигини пасайтириб, ташқарига чиқиб кета қолди.

Икромжоннинг юраги куярди. Ота ўз боласини минг марта оқ қилганда ҳам юрагининг бир чеккасида шу болага атаб ардоқлаган, унинг камолини кўришга асраган меҳрининг зарралари ётади. Бу зарралар вақти-

вақти билан аланга олиб, яна сўнади. Ҳозир Икромжон йигирма бир йил қалбидан нари кеткизмаган, ҳар бир дақиқаси катта умидлар ваъда қилган ниятлари билан кейинги бир ҳафта орасида боласини олисларга олиб кетган, порлоқ ниятларини куйдириб жизғанак қилган ҳодисалар орасида ўртанарди.

Икромжонни бир нарса кўпроқ қийнади.

Нега шундай бўлди? Нега унинг боласи қўрқоқ чиқди?

У ўйлаб-ўйлаб, ўйига етолмасди.

Емай едирди, киймай кийдирди...

Икромжоннинг бирдан кўзлари очилиб кетди.

Ҳа, ҳа, ҳамма гап ана шунда. Қўлини совуқ сувга урдирмади. Огир иш қилдирмади. Йиғлаганда қўшилишиб йиғлади. Калишини ҳам ювиб қўярди. Касал пайтида ҳам уни тойлоқдек қилиб опичиб юрарди. Бетини ювганда ўзи сув қўйиб турарди...

Икромжон пешанасига шатиллатиб бир туширди.

— Жазангни, торт, жазангни торт, Икром. Уни ўзинг шу кўйга солдинг. Энди минг йиғла, бефойда. Сенга бу жазо кам!

Икромжон ўглининг шу кўйга тушишини сира ўзидан кўрмаган эди. Энди бунга иқрор бўлди. Иқрор бўлди-ю, аламига чидолмай инграб юборди.

Шундай изтироблар гирдобида қолган кишини ҳеч нарса билан юпатиб бўлмайди. Бундай пайтларда уни ўзидан бошқа овута олмайди. Икромжон шунинг учун ҳам ўзини ўтга-чўққа уриб, ўтли хаёллар ёлқинидан чиқишга интиларди.

Мана, Низомжон, куйиб кулга айланган тўқайда танҳо кезиб, умидлар саробга етаклаган шу киши тўгрисида ўйламоқда. Ҳувиллаб қолган чўл гўё Икромжоннинг қалбига чўккандек. Бўш, унинг хаёлларидек, унинг истакларидек бўш чўл ойдинда ўликсимон сокин ётибди.

Шу ҳувиллаб ётган сокин чўлни уйғотиш учун билак шимарган кишилар зора Икромжоннинг ҳам юрагига қўл солиб унда янги умидлар-уйғота олишса, зора Икромжон чўл билан баравар яшнаб кетса. Низомжон унинг қўлтигига тирак бўлади. Юрагидан изтиробли ўйларни қувиб чиқаради. Атрофга умид билан, одамларга очиқ юз билан қарайдиган бўлгунча ёнидан жилмайди.

Юлдузлар милтираб турган чўл кечасида Низомжон дилига ана шундай беғубор ниятни тугиб қўйди.

Олисдан дераза пардасини шамол силкитгандек галати овоз келди. Низомжон қулоқ тутди. Бу овоз бора-бора кудунги кетмаган атлас куйлак этагининг елпинишига ўхшаб эшитилаверади. Низомжон уфққа қаради. Олисдан бир гала ўрдак учиб келаётган эди. Ўрдаклар галаси палаткалар тепасига келиб, гақиллаб айлана бошлади.

Низомжон уларнинг тинимсиз айланиши сабабига тушунолмади. Ўрдаклар ўтган йили ташлаб кетган инларини олис юртлардан излаб келишган эди. Улар тарк этган туқайнинг бир чети энди йўқ эди. Ўрдаклар карвони пастлаб учиб қорайиб ётган ер устида яна бир айланди-ю, гақиллаб қумлик четида сокин шовуллаган қамишлар устига шўнгиб кетди.

Низомжон қайтиб келганда Икромжон қўлини бошига қўйиб палатка тепасидаги тўйнуқдан тушиб турган нурга тикилганча киприк қоқмай ётарди. Низомжон фонарь пилигини баландлатганда унинг ижинли юзларидан кўз ёшлари думалаётганини кўриб дарров пиликни пастлатди. Фонарь икки-уч марта липиллаб ўчди.

У ечиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди. Кўтарди-ю, нима дейишини билмай тирсагига тиралганича анча туриб қолди. Низомжон бирон гап айтиб унга жуда-жуда таскин бергиси келарди. Аммо нима дейди? Қандай гап айтса Икромжон амакининг кўнгли таскин топаркин? Низомжон шунча ўйлаб арзигулик гап тополмади, ниҳоят:

— Мени ўғлим дейсизми? — деди.

Икромжон индамади.

Сал утмай қоронгида Низомжоннинг ҳам пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

II

Область ижроия комитетининг мажлислар залида чўлдан ер олган колхоз раҳбарлари иштирокида кенгаш бўлаётган эди. Республика Олий Советининг раиси Йўлдош Охунбобоев Ёзёвон чўлларининг истиқболи тўғрисида гапирмоқда. У яқин йигирма беш йил ичида чўл бутунлай узлаштирилиб, Ўрта Осиёнинг йирик пахта базасига айланиши, ҳозир колхоз-

лар айрим участка тартибида қуриқ очаётган ерлар вақти келиб алоҳида колхоз, совхоз бўлиб ажралиб чиқиши, уруш тугаши билан Катта Фаргона канали кенгайтирилиб бутун чўл бўйлаб айланиб ўтишини содда, деҳқончасига тушунтирарди.

— Ёлғиз канал суви билан чекланиб қолмаймиз. Мингдан ортиқ артезиан қудуқлари қазиймиз. Ҳар бир қудуқдан икки тегирмон сув отилиб чиқади. Ҳар бир звенонинг ўз артезиан қудуги бўлади. Ҳозир геологларимиз чўлда разведка ишлари олиб боришяпти. Ёзёвон Фаргона водийсининг марказига айланиши керак. Шу кунларда Наманган, Қўқон, Шаҳрихон, Чимён, Тошлоқ тарафдан чўлга ҳужум бошланди. Бир умр қақраб ётган чўлдан олган биринчи ҳосилни фронтчи болаларимизга совга қиламиз... Иттифоқдошларимизнинг имиллашларини кутиб ўтирмай иккинчи фронтни Ёзёвондан очамиз. Эндиги гап ўзларингда қолди. Бир ёқадан бош чиқаринглар. Фронт тарафлардан яхши хабарлар келиб турибди. Немиснинг кавушига қурт тушиб, чиқиб келган тарафга қараб тирақайлаб қочяпти. Галаба кунини Ёзёвон гуручидан ош дамлаб кутиб оламиз. Кимда-ким, фашистга шу ердан туриб ўқ узаман деса, кимда-ким душман қўлида қолган шаҳарларимизни озод қиламан деса Ёзёвонга чиқсин!

Охунбобоев шундай гапирардики, у минбарда эмас, бир пиёла чой устида гаплашиб утирганга ўхшарди. У ўзидан катталарни сизлаб, ўзи тенгиларни сенлаб, кичикларни болам-бутамлаб гапирарди. У гапининг охирида залда утирганларга бирма-бир қараб олди. Гуё шу утирганлар орасидан кимнидир қидираётганга ўхшарди.

— Канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирган Дўсмаат полвон қани?

Пастда кимдир жавоб берди:

— Фронтда ҳалок бўлди!

Охунбобоев овоз чиққан жойга тикилиб қолди. Қўлидаги қалами қоғоз устига тушиб думалаб кетдида, стол қиргогига келиб тўхтади.

— Омон полвон шу ердами? — деди у яна бошини кўтариб.

Ўрта қаторда утирган қора соқол, яғриндор киши урнидан турди:

— Шу ердаман, Ота.

— Омонмисан, полвон. Мажлисга соқолингни ол-

дириб келмабсан-да. Сенга неча марта айтганман, соқолни олдириб юр, деб.

Залда қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Омон полвон қўпол гавдасини тебратиб туриб ўзи ҳам кулиб шорди.

— Ота, энди шу пайтда танбеҳни қўйинг. Пуримлик кўнгилга сигадами.

— Урушдан олдин ҳам шунақа эдинг. — Охунбобоев говурни босиб ўрнидан турди-да, саҳна четига келиб кула-кула гап бошлади: — Полвон билан ёшимиз тенг. Болалигида ҳам шунақа бепарвороқ эди...

Полвон ҳам ўрнидан туриб саҳна яқинига келиб, қўлини кўксига қўйди-да, ялинди:

— Жон биродар, бу ёгини айтмай қўя қол.

— Йўқ, айтаман. Шу денг, Омонни уйлантираётган эдик. Тўй куни ҳам соқолни олдирмаган экан. Райим икковимиз чимилдиқ олдига ўтказиб, роса шитиб соқолини олганмиз. Келиннинг олдига икки дунжига шўр пахта ёпиштириб кирган. Тўгрими, Райимберди?

Саҳна четида утирган Тоға кулиб бош қимирлатди.

— Тўппонча полвон борми?

— Бор, — деб паканагина, серҳаракат, кўк кўз йигит ўрнидан турди.

— Бу ёққа кел! — деди Охунбобоев.

Тўппонча полвон пилдираб Омон полвоннинг олдига келди.

Охунбобоев унга бир зум завқ билан, ҳавас билан тикилиб тургандан кейин пастга тушиб, ҳар икки полвонни олдинма-кетин қучоқлади.

— Ёзёвонга икковинг командирлик қиласан. Икковинг чўл маршаллари буласан. Қани, розимисизлар?

— Розимиз, Ота. Сен буюр, биз нима десанг тийёрмиз.

Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди.

— Балли, азаматлар! Чўл жilовини қўлларингга бердик.

Кўм-кўк кўзларини уйнатиб турган Тўппонча полвон мийгида кулиб қўйди:

— Бир гап айтсам майлими? Хафа булмайсизми, Ота?

— Айт, айт, Тўппонча.

— Тавба, сира катталарга ухшамайсиз-а. Шундоқ одам узимизга ўхшаб жунгина гаплашасиз-а. Раис-полкомимиз билан гаплашиш учун энг камида бир ҳафта овора бўламиз. Аризани почтадан юборамиз.

Охунбобоевнинг чеҳраси жиддийлашди:

— Шунақа дегин?

У яна саҳнага чиқиб жойига ўтирди. Райимберди зирилламаликларнинг чўлга биринчи бўлиб юриш бошлаганларини гапирди. Ота жимгина ўтириб, унинг гапларига қулоқ солди. Райимберди гапини тугатиб энди ўтираётган эди, Охунбобоев тўхтади.

— То кунлар исиб, ёгингарчиликлар ўтиб кетгунча хотинлар чиқмасин дейилган эди. Нега хотинларни чўлга олиб чиқдинг?

Тога нима дейишини билмай туриб қолди.

— Қандоқ қилай, Ота? Ўзлари келишяпти. Ўтира-верайми?

— Шошма! — деди Охунбобоев. — Иш шунақасига кучган бўлса, бу ёгини тўғрила. Иморатларни тезлат. Бир ойдан кейин хабар оламан. Агар энг камида йигирмата уй битмаган бўлса, хафа бўлиб қоласан.

Область партия комитетининг секретари чўлдан ер олган колхозларга, колхозчиларга бериладиган ёрдам ҳақида гапиргач, кенгаш тугади.

Охунбобоев залдан чиқишда Тогани қўлтиқлаб олди. Кучада кета туриб ундан ҳол-аҳвол, қишлоқдаги қарияларнинг тирикчилигини сўради. Тога ҳаммасини битта-битта гапириб берди.

— Ҳаммаси жойида, ошнам. Хотиржам бўл.

— Икром кепти, деб эшитдим. Қалай, тинчми?

— Тинч, тинч.

Тога шундай деди-ю, кўзини яширолмай жавдиряди.

— Бир гап борми?

— Йўқ, ўзим...

— Айтавер. Яширма!

Тога ноилож гап бошлади:

— Икром бир оёқсиз бўлиб келган. Бу ҳам етмагандек, ўгли...

— Нима? Ҳалок бўлганми?

— Ҳалок бўлса кошки эди. Армиядан қочган. Икром бошини кўтаролмай қолди. Одамларнинг юзига қараёлмаяпти. Найманга чиқариб юбордим. Зора дарди енгиллашса.

Охунбобоев нима дейишини билмай тўхтаб қолди.

Уни кузатиб чиққанлар сал нарида унинг изтироб билан уҳ тортганини куриб туришарди.

— Ёмон бупти, — деди у анчадан кейин. — Жаннатнинг аҳволи қандай?

— Телбага ўхшаб қолган.

— Боласи фронтдан қочибдими-я?

— Назаримда, фронтдан эмас, йўлда поезддан тушиб қолган бўлса керак.

Тоға қийнала-қийнала сўради:

— Ўз болам бўлса орага тушмасдим. Болам тупроқда ётибди. Шу Икром учун, урушда оёгини йўқотиб келган большевик ўртоғим ҳурмати орага тушмоқчиман. Авф қилиб бўлмайдими? Дадаси ўз қули билан олиб бориб топширса. Орага тушинг. Урушга бориб, қони билан оқласин. Орага тушинг!

Охунбобоев яна жим қолди.

— Қийин, қийин, дўстим. Халқ бор. Халқ билади. Уни халқ суд қилади. Аммо... — Охунбобоев яна уйлашиб қолди. — Икром адоёи томом бўлади. Бутун борлигини, умрини Совет ҳукуматига бағишлаган киши шу бола туфайли ерпарчин бўлади. Майли, келсин! Икром келсин! Бир маслаҳат чиқиб қолар. Э, аттанг...

Тоға у билан хайрлашиб отда Зирилламага қараб кетди. Шу куниёқ Найманга бормоқчи, Икромни тошиб у билан ўгли тўғрисида гаплашмоқчи бўлди.

У йўл-йўлакай уйлаб борарди. Бу гапларни Отага айтиб тўғри қилдими? Юрт иши билан банд, усиз ҳам бошида қанчадан-қанча ташвиши бор одамга бу гапни айтгани дуруст чиқдимикан? Эҳ, ярамас бола, қиммани хижолат қилдинг. Ўз боласи бўлганида илтимос қилиб ўтирармиди? Баҳридан ўтарди-қўярди. Ни қилсинки, бир бегубор, тоза юрак дўстининг аршидаси. Шунча ёшга кириб биринчи марта ёмоннинг ёнини оляпти! Тоғани ҳам қийнаб ташладинг, ярамас бола.

Шу куниёқ Тоға ҳавонинг айниб қолганига қармай Найманга қараб кетди. Кеч қоронгисида ҳориб-чарчаб тол тагига етиб бориб, Икромжонни тўқайдан чақиртириб келди.

Икромжон аввалига, Тоға бирон иш билан чақиртиргандир-да, деб уйлаган эди. Иккови чодир ичига киргандан кейин унинг жиддий гапи борлигини билдиб қолди.

— Тинчликми, Тоға? — деди безовталаниб.

— Тинчлик, тинчлик, ошнам. Сени бир қувонти-

рай, деб келдим. Шу бугун Йулдош ота билан гап
лашдим. Турсунбойнингни афв этишни ўйлаб куради
чоғи. Эрталаб Фаргонага борасан. Тайинладилар.

Икромжоннинг боши эгилди. Ёгоч оёгининг тас
масини чертиб индамай қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

— Бормайман, дўстим. Бормайман. Нима деб бо
раман? Қай юз билан бораман? Йўқ. Мени кечир.
Мен учун юзингни сидириб, минг хижолат билан
илтимос қилганинг учун раҳмат. Раҳмат, дўстим.
Аммо боролмайман. Дўстим бўлсанг, иккинчи бу тў
рида менга огиз очма. Менинг унақа болам йўқ.

— Катта кетма, оғайни. Ҳарна қилса ҳам боланг.
Майли, фронтга борсин, узини оқласин. Сенинг ҳам
юзинг ёруғ бўлади.

Икромжон қатъий бош чайқади:

— Фронтга мард боради!..

Тоға Икромжоннинг умрида ҳеч кимга ҳеч қан
дай илтимос қилмаганлигини, шаънига доғ тушира
диган ишга қўл урмаслигини биларди. Шундай бўл
са ҳам уни шу оғир изтироблардан қутқариш учун
атайлаб келган эди. Йўқ. Бўлмади. Бир сўзли Ик
ромжон унинг маслаҳатларини рад қилди.

— Яна узинг биласан. Ўйлаб кўр. Тананга яхши
лаб ўйлаб кўр. Борди-ю, гапларим маъқул бўлса,
Йулдош ота Тошкентга кетиб қолмасларидан Фарго
нага етиб бор.

Тол тагида чироқ ёниб, сўрида одамлар гавжумла
шиб қолган эди. Улар икковлашиб ўша тарафга қа
раб кетишди.

Икромжон ҳеч кимга аралашмай, бир чеккада
бош эгиб ўтирарди.

Эрталаб Тоға Зирилламага қайтаётганда Икром
жоннинг огзини кўп пойлади. У бир сўз демай но
нуштадан кейин Тоға билан хайрлашиб тўқайга ки
риб кетди.

Икромжоннинг сўзидан қайтмаганига ишонган
Тоға ноилож отни эгарлади-да, қишлоққа ёлғиз жу
нади.

Тушга яқин қишлоқдан тўққизта арава келди.
Тоға бешта плуг, тандир, ошқовоқ, лавлаги юбориб
ди. Туланбойнинг хотини, Зебихон билан биргаликда
кўч-кўронни аравага ортиб келди.

Низомжон куйган тўқайда терлаб-пишиб кетмон
чопаётган эди. Палатка томондан одамларнинг говур-

гувурини эшитиб қаддини ростлаб қараган эди, Туланбойнинг аравадан куч тушираётганини курди. Арава устида утган куни йўлда қулини силкитиб қолган қиз турарди. Низомжон кетмон дастасига куксини тираб унга қараб қолди. Зебихон, поччаси юкни ташлаб қайтгунча, қулини пешанасига соябон қилиб, олисларга тикиларди. Чул шабадаси сочларини тўзгитаверганидан қиз зарда билан орқасига отиб ташларди. Қизга анграйиб қараб қолган Низомжон йўтал товушини эшитиб орқасига ўтирилди. Сарпийчан оёгига эски калиш кийиб, кўйлагини липпа уриб олган қирқ беш ёшлардаги бир хотин челақда сув олиб келаётибди. Низомжон, қизга тикилиб турганимни курган булса керак, деган андиша билан ерга қаради-да, салом берди. Хотин алик олдимиди, йуқми, Низомжон эшитмади. Кетмонини қулига олиб қора илдизларни палахса қилиб кўчираверди.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди. Аммо Низомжоннинг қули кетмондан чиқиб кетганидан салга чарчаб қоларди. У пешана терини дам-бадам сидириб тўхтамай кетмон урарди. У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. Қаддини ростлаб орқасига қарамоқчи бўлганида бели қотиб ўзини ўнглаёлмади, кетмонга осилгандек аранг ерга ўтирди.

Палатка томонда жом чалинганда ҳам у ўрнидан туролмай ўтирарди. Одамлар бирин-кетин овқатга кела бошлашди. Чопонини елкасига ташлаб олган Икромжон келганда ўрнидан турмоқчи эди, бўлмади. Белида бир нима тортишиб қолгандек башараси тиришиб яна ўтирди.

— Нима бўлди? Чарчадингми?

Икромжон шундай деди-ю, орқасига қаради. Агдирилган ердан ҳовур кўтариларди.

— Бир ўзинг агдардингми?

Низомжон бош силкитди.

— Оббо, азамат-эй! Турт ярим сотих келиб қолади. Бунақа қилма, ўғлим. Бунақада ўзингни чақиб қўясан. Ҳар қанақа деҳқон ҳам қишдан чиқиб қулини кетмон олганида ишга бунчалик зўр бермайди. Кетмон ёмон нараса, чақиб қўяди. Бир-икки кун белини, қулни ишга ўргатиб олиб, кейин зўр берилади. Қани тур, ўғлим, тушлик қилиб келамиз.

Низомжон кетмон дастасига осилиб аранг ўрнидан турди-да, белининг зирқирашини Икромжонга осадирмай секин-аста юра бошлади.

Ҳамма овқатга келиб бўлган эди. Рандаланмаган тахтадан ясалган омонат узун стол атрофида кишилар чақчақлашиб ўтиришибди. Улар иккови ҳам бир чеккага келиб суқилишди.

Низомжон уйдан чиққанидан бери бировнинг овқатига шерик бўлиб еган-ичгани татимай келарди. Бугун у ўз ҳақини, меҳнат ҳақини кутиб ўтирибди. Бугун у бемалол, хижолатсиз овқатланса бўлади. Ошпаз сопол косада ичига муштумдек лавлаги солинган шурва келтириб қўйди. У қозон тепасига қайтаркан, баланд овоз билан шангиллади:

— Болалар, шошилмасдан тушираверинглар. Бугун первой-иптаравой. Янгам қўш ошига палов дамлаб кептилар.

Низомжон косага қошиқ соларкан, ошпаз олдида дастурхонга ўралган тогорани очаётган Зебига бир қараб қўйди. Зебихон унга қарамасди. Ўз иши билан банд эди.

Овқат устида бугунги иш тўғрисида гап кетди. Туланбой одати бўйича мақол қўшиб гап бошлади:

— Шоли деҳқонга айтган экан: тўқсон кун лой кечасан, кейин мой ичасан. Бугун иш бошланди. Лой кечи бошладик. «Пушт, мой буласан»га саксон тўққиз кун бор, ҳали. Мен бугун уч ярим сотихни уриб қўйдим.

— Тушгача уч яримни ясаб қўйган бўлсанг, кечгача ерни тимдалаб ташламасанг, дейман, — деди Икромжон.

— Йўқ, бу ёғи унчалик бўлмасов. Бел қотиб қолди. Бу ёғи секин-аста. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. Қишда сандалда ётавериб дангаса бўлиб кетган эканмиз, огайни.

Икромжон унга пичинг қилди:

— Шу соқи-сумбат билан уч яримта деб мақтаниб ўтирибсанми! Манави бола тўрт ярим сотихни бажариб қўйди.

Ҳамма ўгирилиб Низомжонга қаради. Унинг бу томонларда биринчи марта иш билан одамлар эътиборига тушиши эди. Кунгли яйраб кетди. Секин Зебихонга қаради. Зебихон ҳамон унга қарамас, муштини иягига тираб ўнг қўлидаги қамишни ерга уриб ўтирарди. Туланбой ўзини оқлай бошлади:

— Биз қариб қолдик, ошнам. Навбат энди кадр болаларга. Буларга тенглашиб бўлармиди!..

Икромжон сўради:

— Янгам қишлоқдан нима гап топиб келибди? Яхши хабарлар борми?

— Янги мактаб биносини шошилишч госпиталь қилишаётганмиш. Эртага ярадорларни олиб келишадди, деган гаплар бор, деяпти. Эвакуация булганлардан саккиз хонадон келибди. Тоға шуларга жой топиб бериш билан оворамиш.

Икромжоннинг миясидан, шулардан бирини уйга кучириб кела қолсаммикан, деган уй ўтди. Жаннат хотиржам бу ёққа келаверарди.

— Жой топганмикин? — деди у Туланбойга қараб.

У, билмасам, дегандек елкасини қисди.

Тушлиқдан кейин ҳамма ўз ишига кетди. Икромжон Низомжоннинг қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Энди бас, ичкарига кириб бир оз ором ол. Бугунги ишинг етади. Қолганини эртага қиласан.

Низомжон ётса ётгудек эди. Ҳаммаёғи ҳали ҳам зирқираб огриб турибди. Унинг устига ишлаётганида тунини ечиб ташлаганидан терлаб дам олганида биқинини шабада олиб қўйибди. Бироқ у кўпчиликдан ажралиб қолишга юзи чидамади. Ўзини чарчамаган кўрсатиб:

— Йўғ-э, ҳали-вери чарчамайман, амаки, — деди.

Икромжон унга қараб туриб:

— Майли, ўзинг биласан, — деди-да олдига тушиб кетаверди.

Бу ёғига Низомжоннинг иши унча юришмади. Кечгача аранг бир ярим сотих ер ағдарди. Бориб ётай деса, одамлардан уялади. Кетмонни ташлади-да, қамиш гарамига ёнбошлади. Озроқ мизгиб олмоқчи булди-ю, танасининг зирқираб огришидан кўзи илинмади. Чалқанча ётиб осмонга тикилганича уй суриб кетди.

Осмон кўм-кўк. Онда-сонда салмоқланиб сузиб юрган оппоқ булутлар четига огиб қолган қуёш нури тушиб турибди. Узоқ-яқиндан одамларнинг овози қулоққа чалиниб қолади. Бирдан шабада унга ғалати бир овоз олиб келди. Қаердадир аёл киши куйларди. Унинг қўшиғи дам эшитилиб, дам йўқ бўлиб кетади. Низомжон бошини кўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ. Бу атрофда Зебихон билан унинг опасидан бошқа аёл йўқ. Албатта, Зебихон қўшиқ айтаётган бўлса керак. Овози бирам ширали эканки.

Низомжон ўрнидан турди-да, кетмонни елкасиги ташлаб бир дам атрофга қулоқ солиб турди. Қўшиқ тўқай томондан эшитиларди. У бейхтиёр ўша томонга қараб юра бошлади. Куйган ерлар тугаб, гуж-гуж бўлиб ўсган савагичзор бошланди. Низомжон савагичнинг бунақа ўсишини билмасди. У ҳам вақтида варрак учириб юрган кезларида ўзидан катта болалар қамиш ўрнига савагич ишлатишарди. Демак, улар савагични шу тарафлардан олиб кетишар экан да.

У энгашиб иккита савагични пичоги билан кесиб олди. Шу пайт бирдан қўшиқ тинди. Нимадир шитирлади.

Зебихон уралашиб қолган этакларини тузатиб савагич орқасида ўрнидан тураётган эди.

Икковлари бир-бирларига сўзсиз қараб қолишди. Қизнинг кўзларида аллақандай гам, сўлгинлик бор эди. У Низомжондан кўзларини олиб нари кета бошлади. Низомжон нима қилишини билмай туриб қолди. Охири дудуқланиб гап бошлади:

— Ашулани жуда яхши айтар экансиз. Бугун келдингизми?

Қиз бош қимирлатди. Низомжон гапнинг бу ёғини қандай давом эттиришни билмай тутилди.

— Бу ерда менинг битта ҳам танишим йўқ.

Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Нега?

— Кейин айтиб бераман.

— Ия, — деди Зебихон, — сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Шунақа дейишган эди-ку!

Демак, бу қиз уни суриштирган, кимлигини билмоқчи бўлган. Низомжонда кутилмаган аллақандай ишончга ухшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Жиянлари эмасман. У кишига угил бўлдим.

— Ҳеч кимингиз йўқмиди? — Зебихон ачинишга ухшаш бир қараш қилди.

Низомжон хўрсинди. Нима дейишини билмай иккиланиб қолди.

— Бор, дадам, опам бор. Достоним узоқ. Қўшиқни яхши айтар экансиз.

Зебихон унга қараб туриб, кейин савагичлар орасига кириб кетди. Низомжон унинг орқасидан қараб қоларкан, юришига, энгашиб ўзига йўл очаётганида белининг чиройли эгилишига маҳлиё бўлиб қолган эди.

«Бу қиз ким бўлди экан?» деб ўйларди у. Кузла

ри ғамли, гаплари ҳам худди йигидан бўшаган одамнинг овозидек титраб чиқади.

Низомжон унинг хаёлидан бўшамай қолди. То қуёш ботгунча яна ўз жойига келиб, кетмон чопди. Ажаб, бу гал негадир бели ҳам, билаклари ҳам огримади. Салкам бир сотих ерни қандай қилиб ағдариб қуйганини сезмай қолди. У палаткага фонарлар милтираб қолган пайтда қайтди. Икромжон ялангликдаги бордонда ёнбошлаб ётарди.

— Энди қайтишингми, болам? — деди у бошини кутармай.

Низомжон унинг қаттиқ чарчаганини сизди. Ёғоч оёқ билан юриб кетмон чопиш осонми? Тагин ҳам бу одамнинг жони пулат экан. Ишламай уйда ётса биров бир нима дермиди?

Низомжон елкасига сочиқ ташлаб ташқарига чиққанда, Зебихон шу тарафга келаётган эди. У Низомжонга сирли бир қараб қўйди-да, Икромжоннинг тепасига келди.

— Овқатга борармишсизлар.

Икромжон ўрнидан турди. Низомжоннинг келишини кутиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Қани, юр, — деди Низомжон артиниб келаётганда. — Чақиришяпти.

Икковлари бошлашиб бояги ошхонага келишди. Икки тол оралиғига тортилган симга машъала осиб, ёндириб юборишди. Ҳаммаёқ бирдан ёришиб кетди. Машъала ёруғида юрган кишиларнинг сояси чўлининг олис-олисларида судраларди. Тоға бугун келганлардан бир даста газета бериб юборган эди. Зебихон ўртага тушиб ўқишдан ийманиб газеталарни Низомжонга берди.

— Сиз ўқиб беринг!

Низомжон буни Зебихоннинг унга кўрсатган зўр олтифоти билиб дарров ўрнидан турди. Газетанинг биринчи бетига Азизхоннинг сурати босилган эди. Сурат тагига унинг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиги батафсил ёзилган. Унда яна зирилламаликларнинг Азизхонга юборган мактублари ҳам бор. Низомжон дона-дона қилиб ҳаммасини ўқиб берди. Тингловчиларнинг юзларидаги фикр, ҳаяжон машъал нурида аниқ кўриниб турарди. Газета қўлдан-қўлга ўтди. Азизхоннинг ҳаммага таниш кўзлари нулиб турарди.

— Учта танкни ёндириб, олтига немисни асир

олибди. Вой жонингдан, жигар! — деб юборди Туланбой. — Юрагинг ҳам отнинг калласидай бор экан.

— Хуш, яна қанақа хабарлар бор? — деди аллақачон совиб қолган чойни хаёл ичида пуфлаётган чол. — Ўқи, болам, ўқи!

Низомжон газетани яна қўлига олиб Совет Информбюросининг ахборотларини ўқий бошлади.

Унда Ленинград қуршовдан чиқишга интилаётгани ёзилган эди.

Газета, олис чўл бағрида ер билан олишган кишилар юрагига аллақандай ёруғлик олиб киргандек, узоқда, тўплар гулдуриси остида эмаклаб кетаётган болаларни кўриш дамларини яқинлаштиргандек бўлди.

Одамлар ишлаб чарчаганларидан кечагидек ярим тунгача ўтиришолмади. Машъала сўниб, муштдек чўққа айланганда ҳамма ўз палаткасига кириб кетган эди. Икромжон кўрпага бурканаётганда:

— Болам, эртага эрта билан қишлоққа хат ёзиб бер. Кетадиганлардан бериб юбораман. Уйда батареяли приёмниким бор. Фронтдан олиб келганман. Аянг жўнатворсин. Бу ерда зарур буюм экан, — деди, Низомжондан жавоб бўлмади — у аллақачон ухлаб қолган эди.

III

Баҳор серёмгир келди. То ой оёқлагунча олти марта жала қуйди. Шундай ёгингарчилик кунлари одамлар чодирдан чопон ёпиниб чиқиб бир-бирлариникига чопардилар. Жаннат хола бериб юборган приёмник ҳамманинг эрмаги эди. Икромжон приёмникда фақат фронт хабарларини эшитишгагина рухсат берар, концерт пайтида Низомжоннинг қўлидан олиб учириб қўяр эди.

— Батареяси топилмайди. Тугаб қолса оламдан беҳабар қоламиз.

Бир вақт гапдан гап чиқиб, у приёмникни қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди:

— Олти танкни мажақлаб ташлаганмиз. Куйган танк орқада қолиб кетди. Душманни ҳу анави кўриниб турган дўнгчалик жойга қувиб борган еримизда ўрнашиб олганмиз. Кеч кириб штабга хат ташлаб

қайтаётган эдим. Үзимиз дабдала қилган танк ёнидан утаётсам ичидан одам овози келяпти. Немисча ганиряпти. Оббо, дедим, падар лаънатлар ўлмай қолган экан, чиқиб жуфтакни ростлашни маслаҳат қилишяпти, деб ўйладим. Автоматни бўйнимдан олиб, секин танк ёнига урмалаб бордим. Яна қулоқ солдим. Рост, битта немис ўзининг тилида роса вайсаяпти. Кайфи бўлса керак, бўлмаса қуршовда ётиб шангиллаб гапирадими! Нима қилишимни билмай анча турдим. Ҳўқ чиқарай десам командирдан балого қоламан. Раз гаплашяптими, изначит ёнида шериги ҳам бор. Таваккал, дедиму танкка эмаклаб чиқиб қопқоғини кўтардим. Автоматнинг учини люкка тиқиб, халт, дедим. Яна боягича, ўша шангининг овози тинмаяпти. Бор, нима бўлса бўлди, деб ичкарига битта Ҳўқ узиб қўйдим. Немис парво қилмайди, гапини бўлмай, эзмаланаяпти. Ўзбекчалаб қотириб битта сўкдиму, таваккалчининг ишини худо ўнгласин, деб ўзимни ичкарига ташладим. Ёнимдан зажигалкани олиб чақиб қарасам, иккита немис тарападек қотиб ётибди. Аммо ҳали ҳам овоз тингани йўқ. Яна у ёқбу ёққа қарадим. Тўнқайиб қотиб қолган немиснинг икки пути орасида манави приёмник гапириб ётибди. Дарров олдим. Қаеридан ўчиришни билмайман. Шинелимга ўраб окопга қараб чопдим. Қани бу овозинг учкур секинроқ гапирса. Блиндажда «Алло! Алло!» қилиб ўтирган алоқачига кўрсатган эдим, ўчириб берди. «Бу ҳеч нарсага ярамайди, батареяси тугагандан кейин баҳоси бир тийин бунинг, — деди. Кейин ўйлаб туриб қўшиб қўйди. — Ўша жойни қара, немис мумсик халқ бўлади, запаси бўлмаса буюм тутмайди». Орқамга қайтиб, яна танкка кирдим. Немиснинг бўйнидаги сумкасини очиб қарасам, чой қутига ўхшаган тўртта нарса бор экан, батареяси шу бўлса керак деб олдим. Йўқ, адашмаган эканман. Опкелиб сумкамга ташлаб қўйдим. Битта батарея госпиталда эрмак бўлди. Учта қолган. Эҳтиёт қилиб тутайлик. Биттаси уч ойга етади.

Бугун ҳам ёмғир қўйиб тургандан одамлар ишга чиқишмади. Катта палатада яна шу радио эрмак бўлди.

Фронтдан неча минг километр олисдаги чўлда, баҳор ёмғири савалаб турган чодир ичида одамлар гўё ўз болаларининг ёнаётган шаҳарларда тутунда қорайиб олдинга интилаётганларини кўриб тургандек, жимгина радиога қулоқ тутиб ўтирардилар.

Радио энди Тошкентдан ахборот эшиттира бошлади. Қорасув районидаги колхоз ўз бўлинмас фондидан ажратиб самолёт қуриш учун Давлат мудофаа комитетига пул юборибди. Санъат арбоблари лауреатлик пулларини, кўп корхоналарнинг ишчилари бир ойлик маошлари, заём облигацияларини топширишибди. Самарқанд пионерлари темир-терсак йигиш ойлиги эълон қилишибди.

Низомжон радиога қулоқ солиб ўтираркан, ўзи қилаётган ва энди қиладиган ишлари тўғрисида уй сурарди. «Ёш болалар ҳам фронтга мадад беряпти. Қурол ушлолмаганларга ҳам иш топиляпти!» дея пичирлаб қўйди.

Бу фикр унинг қарорини янада қатъийлаштириб юборди. Ишлаши керак. Жуда кўп ишлаши керак. Токи қиладиган иши жангчига мадор бўлсин. Қилган меҳнатидан жангчининг қорни туқ, усти бут бўлсин, Низомжон худди шундай қилади. Ишлайди, ишлаб чарчамайди. Чарчаса ҳам ишлайди. Ётиб қолса ҳам ишлайди. Шовқинсиз, писандасиз ишлайди.

Низомжон сафда турган янги жангчидек қасамёд қилди. Энди у ўзини катта қўшиннинг содиқ жангчиси деб билади!..

* * *

Икромжон Зирилламага етиб келганда отининг чови кўпириб кетган, ҳамма ёгидан буг кўтарилар эди. У отни самоварчига қолдириб идорага кирди. Тога қаёққадир телефон қилаётган эди. Уни кўриб, бошини силкитди-да, шошиб гапини тугатди.

— Ленинградга совга жўнатиляпти. Областимиз совғасини Тошкентгача ўзинг кузатиб келасан. — Тога бир ютиниб олди-да, Икромжоннинг юзига эмас, тўнининг қўлтиқтаёқ тешиб юборган жойига қараб гапни давом эттирди: — Уйга бориб кийиниб кел. Кечқурун Горчаководан эшелон жўнайди. Сендан бошқалар ҳам бор. Кечикма, ошнам.

Икромжон ҳеч нарса демади. Нима ҳам дейди. Индамай чиқиб, уйга қараб кетди. Раис бугун Жаннат холани кўрган, Икромжоннинг Тошкентга кетишини айтган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг шундай ёгингарчиликда келганига ажабланмади. Кийим-бошларини тайёрлаб қўйган экан. То эри кийиниб бўлгунча қозонда қанчадан бери қайнаб ётган маста-

вани сузиб келди. Икромжон тик турганича бир-икки қошиқ ичган бўлди.

— Хотин, мен кетяшман. Хавотир олмай утир. Келганимдан кейин чўлга бирга чиқиб кетасан. Хайр, яхши қол.

Жаннат холанинг чўлга кетишига ҳали ҳам кўнгли йўқ эди. Эрининг сафарга кетаётганида кўнглини алагда қилгиси келмай:

— Аввал келинг, чўлга бориш бир гап бўлар, — деб қўя қолди.

Идора олдида юк машинаси турибди. Тога кузовга чиқиб Икромжонга қўлини чўзаяпти.

Жаннат хола эрининг машина кузовига қийналиб чиқаётганини кўриб турарди. Агар Тога қўлидан тортиб олмаганда албатта чиқолмасди — ўнг тиззаси букилмайди-да!

Икромжон чиқиб олиши билан машина гуриллаб, жойидан қўзгалди. У орқасига ўгирилиб, хотинига қўл силкиб қўйди. Жаннат хола унинг орқасидан маъюс қараб қолди.

У Икромжонни, Турсунбойни фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. Бири ногирон қайтди. Бири қочди. Ўлик-тириклиги номаълум... Бормикан? Бормикан? Бор бўлса қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрган экан?

Она хаёли яна болага кетди. У Икромжон чўлга кетгандан бери ёлғиз уйда ўйлайвериб қон бўлиб кетди. Эрининг Тошкентга кетиши яна юрагига аллақандай айрилиқ солаётгандай бўлди.

— Тога ҳам қизиқ, мунча энди бу одамга ёпишиб олмаса? Битта боласини тийиб ололмаганга бутун бошли бригадани бериб қўйибди. Ой чиқса ҳам шунга, кун чиқса ҳам...

Жаннат хола машина кетган томонга қараб турган хужалик мудири Абдухалилни кўрди. Абдухалил ёнидагилардан тап тортмай гапирарди:

— Аввал болангни эпла, кейин бизга ватанпарварликдан дарс бер.

Жаннат холанинг ичи куйиб кетгандек бўлди.

У кўчада эл кўзида телбага ўхшаб юришдан истиқола қилиб уйига қайтди. Уша-уша жимжит уй. Худди ютаман, дейди.

Ёмғир тинган бўлса ҳам тарновлардан чак-чак сув томиб турибди. Ариқдан айқириб бутана сув оқаяпти.

Шамол булутларни тўзгитиб аллақачонларга олиб

кетди. Ялтираб офтоб чиқди. Теракларнинг яланғоч новдаларига зар суртгандек бўлиб кетди. Томлардан, ивиган деворлардан буг кўтарила бошлади.

Чарақлаган офтоб Жаннат холанинг дилини сал ёритгандек бўлди.

IV

Ой чиқди. Сербулут осмон худди сиёҳ сачраган зангори кўйлакка ухшарди. Ҳовли бетигадаги чуқурчаларда ҳосил булган кўлмаклар бети ойдинда шишадек йилтирарди.

Жаннат хола юравериб чарчади. Тинкаси қуриб одати бўйича айвон лабига келиб энди ўтирган ҳам эдики, эшикни кимдир жуда секин, журъатсизлик билан тақиллата бошлади.

— Ким?

Эшик яна тақиллади-ю, ҳеч ким овоз бермади.

Жаннат хола ҳайрон бўлиб эшик яқинига бориб яна:

— Ким? — деди.

Жавоб бўлмади.

— Ким деяпман?!

— Очинг, очинг, мен.

Жаннат хола титраб кетди.

Жаннат хола эшик ҳалқасини қандай туширганини билмайди. Ўглининг ачимсиқ ҳиди буруқсаб турган бўйнига осилиб тинмай гапирарди:

— Вой болагинам, болажонгинам. Бормисан? Қаёқларда қолиб кетдинг? Ёмонлар улсин, ёмонларни қора ер ютсин! Не-не гапларни тарқатишмади. Бор экансан, омон экансан.

Турсунбой она гапларига парво қилмай унинг қўлларини бўйнидан олиб ташлади-ю, орқаси билан эшикни тўсди.

— Секин, секин, ая, биров эшитиб қолади.

— Эшитсин, билсин! Не-не гаплар қилишмади. Эрталаб бошимга тумонатни йигама. Дадагинанг бечора бошини кутаролмай қолди.

— Бўлди, бўлди!

Турсунбой эшик ҳалқасини шошиб илди-да, жонсараклик билан ичкари уйга қараб югурди. Жаннат хола эсанкираганича унинг орқасидан чопди. Шошиб чироқ пилигини кўтарди. Турсунбой уй ўртасида қи-

мирламай турарди. Она боласининг юзига қаради. Бу ўша Турсунбойми? Ё бошқа одамми?

Она қаршисида юз-кўзларини соқол босиб кетган, озиб, қорайиб, таниб бўлмас ҳолга етган Турсунбой турарди. Унинг юзига купдан совун тегмаган, тўйиб овқат емаган. Онанинг юраги жиз этиб кетди. Биттаю битта боласи-я! Шу ҳолга етдими? Емай едирган, киймай кийдирган эркаси, шамолни раво кўрмаган ёлғизи шу кўйга тушдими?

— Сенга нима бўлди, болам?

— Қўявер, ая.

— Қаерларда юрибсан?

— Сўрама, сўрама. Овқатинг борми? Қорним оч.

Жаннат хола ҳозир, ҳозир деди-ю, боласи олди-дан кетмай унга тикилганича тураверди.

— Овқат деяпман, олиб келсанг-чи!

Она бўшашиб ташқарига чиқди. Нима қилишини билмай ошхона эшиги олдида бирдан хаёл суриб туриб қолди. Кейин қоронгида тимирскиланиб қозон тагида қўйилиб қолган маставани косага сузди-да, йиглаб-йиглаб уйга олиб кирди.

— Болам, шуни еб тургин, ҳозир бошқа овқат қилиб бераман.

Турсунбой дераза рафига ўтириб коса четидан хўриллатиб ича бошлади. Она тик турганича ундан кўзини узмасди.

Турсунбой бошини кўтариб онага танбеҳловчи оҳангда деди:

— Келганимни биров билмасин!

— Қочганинг ростми?

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

— Поезддан қолиб кетдим.

— Қочганинг рост экан-да?

— Ҳа. Гап тамом!

Онанинг вужуди қақшаб кетди. Тиззаларида дармон қолмай, шолчага ўтириб қолди. Кўзлари жавдираб, бирпасда киприклари пирпиради-да, ҳўнграб йиглаб юборди.

Турсунбойни қочоқ дейишганда, Жаннат хола ишонқирамаган эди. Кўнглининг бир чеккасида, бу гап ёлғон, деб уйларди. Энди бу гапни боласининг ўз оғзидан эшитиб ҳўши бошидан учди. Бутун истаклари, орзу-умидлари шамолда тўзиб кетгандек, кимсасиз чўлу биёбонларда қолиб кетгандек, чорасиз бир

аҳволда дунё кўзига қоронги бўлиб турарди. Ёш думалаб турган кўзларини боласига қадади.

— Куч-қувватдан қолган отанг ҳам қўлига милтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб келди-я! Сен, шу гавданг, шу кучинг билан қочдингми? Отангни тириклай улдирдинг-ку, мени адоёи тамом қилдинг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Даданг қандай қилиб кўчага чиқади? Шуни уйламадингми?

Турсунбой дадасининг фронтдан қайтганини, бир оёқсиз бўлиб келганини эшитмаган эди. У уйга қайтаркан: «То уруш тамом бўлгунча ертўладами, ўрадами кун кечираман», деган уйда эди. У қочишга қочиб қўйиб, энди офтоб кўрмай яшашга ҳам рози бўлиб қолган эди. Дадаси келган бўлса энди уйда қололмайди. Дадасининг феълени билади. Эртагаёқ қўлидан етаклаб чиқиб топширади. Шу топда онаси: «Даданг бир оёқдан ажраб келди!» деганида, у сесканмади ҳам, юраги ҳам ачимади. Аксинча, унинг қайтиб келганидан ранжиди. Унга ота урушдан қайтиб келмагани дуруст эди. Уйда жон сақлаб, кундузи ертўладами, болохонадаги, шох-шаббалар орасидами яшириниб, кечаси томорқада ётиб кунини ўтказарди. Энди режаси бузилди. Кетиши керак. Қаёққа? Турсунбой шошиб сўради:

— Дадам қани? Келиб қолмасидан кетай.

— Дада дема!..

— Кийимларимни топиб бер. Кетаман.

— Қаёққа? Ҳеч қаёққа кетмайсан. Даданг келсин.

— Икковларинг бир бўлиб мени тутиб бермоқчимисизлар?

— Эсингни йиғ, болам. Она уз боласига ёмонликни раво кўрмайди. Маслаҳатлашиб, бирон чорасини топайлик. Ахир даданг купни кўрган одам. Бир маслаҳат чиқиб қолар.

Турсунбой умидсиз қўл силкиди:

— Дадамни биламан.

— Билсанг бупти-да. Жон болам, гапимга кир. Эгилган бошни қилич кесмайди. Ҳали ҳам бўлса бориб тавба қил. Ўзингни урушда оқла. Дадангнинг узи бориб, узр айтади. Унинг гапини ерда қолдиришмас. Ҳукуматга кўп иш қилган одам. Гапи инобатга ўтади.

Турсунбойнинг кўзларидан ўт чақнади.

— Нима? Нима? — у урта бармогини пешанасига нуқиб кўрсатди. — Мана шу еримдан отиб ташлашинми?!

Жаннат хола қўрқиб кетди.

— Унақа қилишмайди, болам. Сен фашистмидингки, шунақа қилишса. Тавба қил, ялин, фронтга бориб ўзимни оқлайман, деб ялин.

Турсунбой яна қўл силкиб юзини тескари ўтирди.

— Кетаман.

— Қаяққа кетасан?

У қаяққа боришини билмасди. Она сўроғига жавоб тополмай, бўшаган косага қараганча индамай қолди.

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради? Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сигасан? Тирик улик бўлиб юрасанми? Яхшиси, гапимга кир. Даданг билан Тоға бориб тушунтириб топширсин. Тоға обрўли одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага ялинаман. Йиглаб-йиглаб ялинаман. Жон болам, даданг келгунча кетма. Шундай қил, жон болам, ўргулай болам, йўқ дема.

Жаннат хола шундай деди-ю, шошиб ҳовлига чиқиб кетди. Катта самоварни айвондан олиб тушиб сув қўйди. Ўт ташлади. Ошхонанинг орқасига совун олиб бориб сочиқни беҳига илиб қўйди. Сандиқни очиб Турсунбойнинг кўйлақларини олди.

— Ювин. Соқолларингни қириб, бошқа кийимларингни кийиб ол. Жуда кир бўлиб кетибсан.

Она тоқчадаги қутичадан Икромжоннинг устарагини, ойнакчани олиб чироқ олдига келтириб қўйди.

— Мана, болам. Була қол.

Турсунбой хонтахта олдига тиз чўкиб ойнага қаради. У уз аксини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. У роса исқирт бўлиб кетганини энди билган эди. Илгариги Турсунбойдан энди фақат чақнаб турган иккита кўзгина қолган эди. У онаси келтирган бир пиёла сувга чўткани ботириб совун қутида кўпиртирди-да, бетларига суртди.

Она унинг қирт-қирт қилиб соқол қиришига қараб ич-этини еб ўтирарди.

Энди боласининг ҳоли нима кечаркин? Тоға орага тушишга кўнармикан? Ўзи олиб бориб топширса яхши бўларди. Зора фронтга юборишса. Кўнмаса нима бўлади? Борди-ю кўнса, кўнса-ю гапи инобатга ўтмаса, унда нима бўлади? Э, худо, қандоқ кўнларга қолди-я!

Турсунбой соқолини олиб бўлгач, ошхонанинг орқасига ўтиб кетди.

Турсунбой ювиниб, кийиниб келди. Унинг дийдорига қараб она юрагидан бояги ваҳималар нари кетгандек бўлди. Турсунбой янги, тоза либосларда бегуноҳ, покиза бўлиб кўришиб кетди. У келишган, юзлари, кўзлари яшнаган йигит эди. Шу топда она кўнглида ҳам меҳр, ҳам ташвиш, ҳам газаб бор эди. Шу уч ҳис орасида қолган она қалби қай тарафга ён босишни билмасди.

Турсунбой ўтирган ерида мудрай бошлади. Она унинг ёнбошига болиш келтириб қўйди. Турсунбой болишни нари суриб бошини қўйди-да, дам ўтмай уйқуга кетди. Она унинг устига кўрпа ташлаб бош томонига тиз чуқканича юрагида бир дунё ташвиш билан киприк қоқмай тикилиб утираверди.

Қоп-қора осмоннинг бир чети билинар-билинмас оқариб келаётганини, саҳархез хўрозларнинг олисолислардан қичқираётганини сезмасди. У ҳамон ёлғиз боласининг дийдорига тўймай тикиларди.

Қалби вайрон бўлган, умидлари совун купигидек сассизгина учган онанинг хаёллари сўнгсиз эди. Самарасиз эди...

V

Тошкент станциясида одам қайнайди.

Платформаларда устига брезент ёпилган танклар, юк машиналари. Қизил вагонларнинг очиқ эшикларидан жангчилар кўринади. Қўлтиқтаёққа тиралган, қўлини, бошини боғлаб олган ярадорлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди.

Икромжон фаргоналиклар олиб келган тўрт вагон совгани топшириш учун станция бошлигининг олди-га кирмоқчи бўлиб йўлакка бош суққан эди, тумонат одам... Шу пайт радиокарнайи хириллаб, эълон қилди:

— Фаргона вакили комендант ёрдамчисига келиб учрашсин. Қайтараман...

Икромжон комендантни қидириб кетди. Олдинги вагон ёнида бир неча ҳарбийлар билан қизил фуражка кийган станция навбатчиси турарди. Икромжон унга ўзини танитди. Навбатчи унинг қўлидаги қоғозларни олиб ўқий бошлади:

— Йигирма қоп туршак, уттиз қоп майиз, қирқ қоп олмақоқи. Саксон яшик қанд, қирқ қоп ёнгоқ, минг банка беҳи мураббоси, уч юз банка қулупнай мураббоси... Ҳаммаси шуми? — навбатчи бошқа қозгозга кўз ташлади. — Ҳа, яна олти юз пахталик нимча, саккиз юз қулоқчин, беш юз кирза этик. Ма-на бу бошқа гап. — Навбатчи Икромжонга қаради. — Кузатувчи борми?

Икромжон иккиланиб утирмай, жавоб берди:

— Мен ўзим кузатиб бораман.

— Бўпти, — деди навбатчи. — Ҳарбий комендантга учрашиб ҳужжатларни расмийлаштиринг. Билиб қўйинг, фронт линиясигача кузатиб борасиз.

— Хўп.

Комендант ёрдамчиси унга бошдан-оёқ разм солиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, сизни юбора олмаймиз. Кузатувчиларимиз бор.

— Оёғимга қараб шундай деяпсизми?

— Ҳа.

— Фронт кўрган одамман.

— Бари бир, — деди комендант ёрдамчиси.

Ҳарбийлар бир сўзли бўлади. Икромжон ялиниб-ёлворишдан фойда йўқлигини билиб бошқа гап айтмади. Майиблигига ачиниб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Навбатчи у билан вагонга келди-да, бор нарсаларни бир-бир кўздан кечириб, унга жавоб берди:

— Эртанги поездда қайтиб кетишингиз мумкин. Командировка гувоҳномангизга бир оздан кейин келиб, белги қўйдирилинг-да, қайси поездда кетишингизни билиб олинг.

Икромжон аста юриб перрондан катта майдонга чиқди.

Ҳаво очиқ эди. Трамвай бекатидан сал берида элликка яқин киши негадир гуж бўлиб уймалашишяпти. Икромжон ҳам беихтиёр ўша тарафга юра бошлади.

Давра ўртасида ярадор офицер турарди. Унинг кўкрагида «Олтин Юлдуз». Армияга чақирилган йигитлар уни ўраб олиб кетишга йўл беришмасди. Тинмай сўроққа тутишарди.

Йул четидаги скамейкада бир чол билан кампир ҳарбий форма кийган йигитга термилиб утиришибди. Улар ўз болаларини фронтга жўнатаётган булсалар керак. Кампир дам-бадам боланинг пешанасини си-

лайди. Улардан сал нарида урта яшар бир киши турт ёшлардаги болани тиззасида олиб утирибди. Унинг ёнида ҳомиладор хотини бошини ерга экканича чурқ этмайди. Бола дадасининг юлдуз тақилган фуражкасини кийиб олиб нималардир деб жаврайди.

Сув дукони олдида — қиз билан йигит. Қизнинг эгнида дазмолланмаган крепдешин куйлак. Лабига билинар-билимас элик сурган. Йигит унга ўпкаси тўлиб тикилади.

Икромжон ҳаммага бир-бир қараб айланиб юради. Бирдан у урушга кетаётганида хотини, боласи Зирилламада машина кетишини кутиб ана шундай утирганларини эслади.

Кечагина эди. Дарров шунча вақт утиб кетибди. Бу орада у жангга кирди. Яраланиб госпиталда ётди. Қишлоққа қайтиб келди. Чулга чиқди... Умр утиб кетавераркан.

Эшелон жунашини билдириб паровоз қичқирди. Ҳамма ўзини станция ичига урди. Икромжон ҳам одамлар орқасида зиналардан ҳатлаб чиқиб борарди...

Икромжон қаттиқ чарчаган, куни билан станцияда эшелон пойлаб ҳолдан тойган эди. Шунинг учун эшелон жунаши билан ётоққа қайта қолди.

Ётоқ эшиги олдида уни Тоға кутиб турарди.

— Сени қидириб станцияга ҳам бориб келдим.

— Ўзинг қачон келдинг, Тоға? — деди ҳайрон бўлиб Икромжон.

— Кеча келган эдим. Пленумга чақиришган эди. Ҳозир тамом бўлди. Эртага бирга кетайлик деб қидириб келдим. Ишларинг битдими?

— Битди, Тоға.

Икковлашиб ётоққа киришди. Икромжон каравотга чузилиши билан иситмаси ошиб кетганини билди. Тоға уни безовта қилмаслик учун девордаги радиокарнайини учирмоқчи эди. Икромжон кўнмади. Радио Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет ерларидаги аҳолига қилинаётган зулм, ваҳшийлик, ёппасига қирғинлар ҳақидаги ахборотини эшиттирмоқда эди.

Икромжон иситмасини ҳам, танининг зирқираб оғришини ҳам унутиб, ўтириб олди. Тоганинг лаблари титраб турибди. У муштини тугиб, кўзини бир нуқтага тикканича қимирламасди. Охири у алам билан деди:

— Аблах Гитлер ҳали бу қилмишларига жавоб беради!

— Қанча шаҳар вайрон булди. Қанча бола етим қолди. Қанча одам қон ичида кезяпти. — Икромжон гап тополмай столга муштлаб юборди. — Майли, қасос оламиз. Қани энди оёқларим бутун бўлса. Шу бугун кетардим. Бу оёқ билан энди қаёққа бораман?

Тога унга тасалли берарди:

— Сен бориб душманга ўқ узиб келгансан, ошнам. Энди фронтни ўйламай қўя қол. Сен жанг қиладиган фронт энди Ёзёвонда, Найманда.

Икромжон унга тик қараб деди:

— Юрагимда уруш ёққан ўтни ҳеч ким учиролмайди. У ўт туташиб ўзимни куйдиради. У ўт учириб бўлмайдиган ўт.

— Жинни бўлма, — уни жеркиб ташлади Тога.

— Бугун ўзимга-ўзим савол бердим. Истансада у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимдан-ўзим сўрадим. «Икром, дунёга келиб нима иш қилдинг?» — дедим. Сўрогимга жавоб тополмадим. Ҳеч нарса қилмабман, оғайни, ҳеч нарса! Ҳеч нарса қилмай ўлиб кетадиганга ўхшайман.

— Кўп ишлар қилдинг. Сен бўлмасанг Зирилламада колхоз қуришимиз қийин бўларди. Фаргона каналда, областда энг кўп тупроқ қазиган ким эди? Сен эдинг! Ўша сувни ичаётганлар, экинни суғораётганлар кимга миннатдорчилик билдиришни ўзлари билишади. Бир оёқни қайга ташлаб келдинг? Шу бир оёгинг учун неча фашистнинг калласини уздинг. Шу ҳеч нарса қилмаганингми? Гапингни қара-я! Ўладиган бўлсанг ўзим белимни бойлаб, «вой отам» лаб товутингнинг олдига тушаман. Сен ҳали-бери ўлмайсан. Аҳмоқона гапни қўй. Яшашимиз керак. Кўп ишлар қилишимиз керак. Уруш тугаганини кўрайлик. Уруш нуратган деворларимизни урайлик. Эҳ-ҳе, қиладиган ишимиз кўп. Ўлимдан гапирма. Ишни чала қолдириб ўлиш номардлик бўлади... Хўп, бўлмаса, сен ётиб дамнингни ол. Эртага кетадиган бўлсак, чала ишларимни битказиб келай.

Тога бир оз иккиланиб тургач, чиқиб кетди. Сал ўтмай, эшикни тақиллатмай мўйловдор бир йигит кирди. У Икромжоннинг қўлини сиқиб кўришаркан, маъноли илжайиб қўйди. Унинг бу илжайишига Икромжон тушунмади. Бу одамни Икромжон унча хуш кўрмасди. Илгари Заркент сельпосида кассирлик қи-

ларди. Кейинги йилларда кўринмай қолган эди. Атлас артелида экспедиторлик қиляпти, деб эшитган эди.

— Мол олиб келган эдик, зинадан чиқиб келаётсам Тогага дуч келиб қолдим, сизни шу ерда, деб қолдилар. Бир кўришиб утай, деб кирдим.

Икромжон бу жини севмаган одам билан қандай қилиб, нима тўгрисида гаплашишни билмасди. Кунгил учун: «Бола-чақа тинчми?» — деб сўраган бўлди.

— Михдек, михдек. Ҳаммаси тинч. Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Насибамиз фронт томонларга сочилмаган экан, ризқимизни Маълондан териб еб юрибмиз. Айтганча, севиниб қолдингизми? Турсунбой келиб севиниб қолгандир-сизлар. Хайрият, бутун қайтибди.

Бу одам нималар деяпти. Мастми? Икромжон унга қараб анграйганча турарди.

— Уч кун бўлдими, ҳа, уч кун бўлди шекилли. Гарчакопда пиво ичиб турган эдим. Бир маҳал қарасам, Турсунбой ёнимдан утиб қолди. Чақирсам эшитмади. Орқасидан бораётган эдим, кўпчиликнинг орасига кириб бирпасда қаёққадир гойиб бўлди. Ўзи шунақа, феъли шунақа болангизнинг. Одамга аралашмайди. Шу одати фронт кўриб ҳам қолмабди, деб қўя қолдим.

Унинг ҳар бир гапи Икромжон юрагига ханжир бўлиб ботарди...

Демак, Турсунбой Маргилон атрофларида яшириб юрибди. Зирилламага боришга юраги дов бермаган у ярамаснинг. Қочиб қаёққа боради? Шармандалигини, хоинлигини кимдан яширмоқчи? Қачонгача қочиб юради.

Мўйловдор йигит гоз патидан қилинган тиш ковлагичи билан мўйловини тараб яна илжайди:

— Тўйни бошлавораверинг. Ҳа, бу кунлар ганимат. Тўйни кўриб қолинг. Худо хоҳласа, ўзим самовар қўйиб чорси боглайман.

— Қачонгача шунақа қилиб юрасан. Юрт бошида уруш, сен нимани ўйлайсан, нималар қиляпсан. Ўз фойдангни кўзлаб, ўз жонингни аяб юрибсан.

Мўйловдор йигитнинг қалин қошлари маъноли керилди.

— Гимирсиб бўлса ҳам халқнинг кўзида юрибмиз, ака, қочоқликдан худо сақласин. Ҳа, номард қочади...

Икромжон сапчиб ўрнидан турди. Турди-ю йиқилгандек шилқ этиб яна утирди.

Мўйловдор йигит унинг бу ўтиришини кўриб, қойил қилдим, дегандек тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Икромжон кўкрагини чангаллаб қаттиқ уҳ тортди. У то қишлоққа етиб келгунча Тоға билан очилиб гаплашмади. Тоға ҳам авзойини билиб тургани учун индамай қўя қолди. Вундай пайтларда одамни ўз ҳолига қўйиб бериш керак.

Эндигина тонг ёришиб келарди. Тоға қайрагоч тагига етгач, унга қўлини узатди.

— Жиндак мизгиб олганингдан кейин идорага чиқарсан. Хайр.

Тоға кетди. Икромжон ўз хаёллари билан ўзи қолди. Вужудини дард гижимлаб ташлагандек букчайиб, ўз кучасига бурилди.

Одамнинг иши бир орқага кетмасин. Кетма-кет фалокат оёгининг тагидан ўрмалаб чиқаверади.

Мана, Икромжон шунча йил яшаб, шунча савдоларни бошидан кечириб ҳали бу хил даҳшатга рўпара келмаган эди. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг даҳшатли ҳукм битилган эди.

Деворга кимдир оҳак билан «Хоиннинг уйи!» деб ёзиб кетибди.

Икромжон ўз кўзларига ишонмай қолди. Назарида, бугун тонг ҳар галгидан кўра барвақтроқ ёришаётгандек, шу ёзувни тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтли ёришаётгандек эди.

У бир муддат турган ерида эсанкираб қимирламай қолди.

Қишлоқ жимжит. Эл ҳали уйқуда. Фақат эринчоқ хўрозларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз бериб қўйишади.

Оламга нур таратаётган, куртаклар бағрига баҳор шабадасини қуяётган бу тонгда ҳамма нарса жонли-жонсиз мириқиб ором оларди-ю, фақат бир киши — Икромжонгина алам, даҳшат, изтироб оловида куйиб ёнарди.

Нима учун?

Бошига бу фалокатларни солган номард бола қани энди шу топда олдида бўлса... Ўлдирарди! Қарилгини ҳаром қилган, дунёни кўзига қоронги қилган боланинг баҳридан утарди! У қандай бола боқди ўзи? Ўз бошига бало қилиб бола боқди. Энди уни қўлига тушган куни ит боласидек ўлдиради.

Оппоқ бўлиб отаётган шу тонгда ота ўз боласини ўлимга ҳукм қилди.

Найман чўлларига, тўқайларига чинакам баҳор кирди. Қамишзорлардан, ботқоқликлардан қурбақаларнинг тинимсиз вақиллаши эшитиларди. Тиниқ фируза осмондан икки марта аргимчоқ солиб турна утди. Қиш ичи бўронларни кўкрак билан тўсган икки туп толнинг нозик новдалари оч писта мағзидек баргчаларга ўралди.

Қумли тарафдан баданга хуш ёқадиغان илимилиқ шабадалар эсиб қолди.

Зебихон ҳам шу баҳор билан бирга яшнаб борарди. Унинг чеҳрасидаги сўлгинлик ўрнини аллақандай қизлик таровати эгаллаган эди. У ҳар куни эл уйғонмасдан чодирдан чиқарди-да, худди қуёшни қаршилаётгандек чўл тарафга, қизариб-бўзариб ёришаётган уфқ тарафга қараб кетарди.

Ҳаммаёқ жимжит. Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади. Шабада янгигина қиёқ чўзган майсалар бетида шудрингни силкиб тўкади. Қиз шу фэйссиз чўлда очилган танҳо лоладек ўзини кўз-кўз қилиб боради.

Балогат остонасидан аллақачон ҳатлаб ўтган, биринчи севгисига оғу тушган бу қиз қалбида пинҳоний ўт ёнарди. Бу ўт унинг бағрини куйдирмас, ўртамас, аксинча, эҳтирос туйғуларини тугёнга келтирарди.

Қиз қалбига юпанч, ўзига ҳамдард киши изларди. У гоҳо майсага чалқанча ётиб, оппоқ бегубор булутлар сузаётган сўнгсиз осмонга узоқ-узоқ тикилиб ётарди. Бу зангори бушлиқлар унга аллақандай эртақлар сўйлагандек. Шу олислардан у ҳали ўзи кимлигини билмаган бир диловар йигит чеҳрасини изларди. У номаълум йигит гоҳ афсонавий паҳлавон, гоҳ Турсунбойдек номард бўлиб кўринарди.

Зебихон ҳар гал Турсунбойни эслаб қолганда юзлари андишадан қизариб кетарди. Кўзларида ўт чақнарди. Қўллари беихтиёр мушт тугарди.

У Турсунбойни табиат янглиш яратган, табиат одамларни масхара қилиш учун, одамларни ҳақорат қилиш учун, яратган бир нарса деб биларди. Бу табиатнинг қўпол қўли билан яратилган нарса энг аввал уни яралади. Унинг қалбига заҳар солди. Зебихон унинг заҳрини жуда тез баданидан ситиб чиқариб ташлади. Аммо вақти-вақти билан яра ўрни уни қийнар, танасини бир муддат зирқиратарди.

Зебихон ўзини Турсунбой еткизган аламлардан озод ҳис қиларди. Энди унинг кўксига соф туйғулар шабадаси кирган. Шу чўл ҳавосидек бегубор ҳислар уни аллаларди. Қалби баҳорги мусичадек кукулаб, муҳаббат чақирарди.

У муҳаббат изларди-ю, «бошидан кўп савдолар утган» Низомжоннинг маънос боқишларига тоб беролмасди. У боланинг кўзларида қандайдир оғир аламлар кўланкаси кечарди. Зебихон у билан гаплашганда юрагини тирнаган аламларни қўзгатишдан қўрқарди. У улган илоннинг бошини қўзгатмаслик керак, деб ўйларди.

Мана, бугун Зебихон одатича тонг қоронғисида туриб саҳар шамолида тебранаётган тол олдидан ўтаркан, сўрида икки тиззасини қучоқлаб, олис бўшлиқларга тикилиб ўтирган Низомжонга рўпара келиб қолди. Низомжон оёқ шарпасини эшитиб ўгирилди. Қаршисида кўкракбурма кўйлагини шамол буйдалаётган қизни кўриб, ҳайрон бўлди. Кейин ҳушини унглаб ўрнидан турди.

Зебихон баданни қийнаган қиш кийимларини ечган. Унинг ниҳоятда келишган қомати гўё баҳор ҳавосидан янада кўркамлашгандек, ранги янада тиниқлашгандек эди.

Низомжон Икромжонга билдирмай ҳар оқшом қоқ ярим кечада кетмонни олиб тўқайга кириб кетарди-да, то тонг ёришгунча икки сотих ерни ачитма — чопиқ қилиб қўярди. Ҳозир у ишини битказиб эндигина сўрига келиб ўтирган эди. Шу ердан туриб тонг отишини томоша қилишни у жуда яхши кўрарди. Тоза ҳаво, кишига ёруғ, илиқ кун ваъда қилаётган тонгнинг ёришиб келишини кузатаётган одамнинг хаёлига яхши ўйлар келади. Одамнинг яшагиси, аллақандай хайрли ишлар қилгиси келади бундай пайтларда. Одам калласидан ёмон ўйларни, бад ниятларни тонг шамоли супуриб кетади, дейишади. Бу рост.

Зебихон Низомжон ўрнидан турганда этиклари дой эканини кўриб ҳайрон қолди.

— Нима қилиб юрибсиз, мунча эрта турдингиз? — деди.

Низомжон нима дейишини билмай, ўзим, шундай, уйқум қочиб кетди, деб қўя қолди.

— Неча кундан бери шу маҳалда сизни кўраман. Бирон ерингиз оғриб ухлаёлмаяпсизми?

— Йуқ, йуқ, согман.

Низомжон, бу қизнинг ҳамма гапдан хабари бор экан, деб ўйлади-да, очигини айтди.

— Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келади. Менга жуда кўп яхшиликлар қилган Икромжон аканинг юзини ерга қаратмасам дейман. Ахир мени уша киши бу томонларга олиб келганлар. Қоқ ярим кечада уйғонаман-да, то одамлар уйқудан туришгунча бир-икки сотих ерни ағдариб қўяман.

Зебихон бу гапдан беҳабар эди. Қошлари чимирилди.

— Бундай қилманг. Шундогам ҳаммадан кўп иш қиляпсиз. Рангингизни қаранг, аҳволингизни қаранг. Кўзларингиз ич-ичига кириб кетибди. Бунақада бирон дардга чалиниб қоласиз.

Низомжон бош чайқади.

— Ким ишлаб дардга чалинибди. Иш одамни оутади. Урушга кетган ўртоқларим қийналмаётганмикин? Шу юмшоқ ерни кетмонлаш муз битиб кетган ерда окоп қазишдан қийинмикин? Ҳар қалай, тепамдан биров ўқ еғдириб тургани йуқ-ку. Эртами индин уруш тугаб, улар қайтиб келишади. Ўшаларнинг кўзига қандоқ қарайман? Сен нима қилдинг, дейишса нима дейман? Сиз бу бола ўзига шунча томорқа экиб бойимоқчи деб ўйламанг. Менга бир дона ҳам гуруч керакмас. Нимаики ҳосил олсам Зирилламага кучиб келган госпиталь ошхонасига обориб тукаман. Мана шу менинг зора урушга борганим, зора отган ўқим бўлса, деб ният қилганман. Немис билан шу ерда туриб уришмоқчиман...

Зебихон бу пачоққина, кўримсизгина, камгап боланинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. Унинг тўлиб-тошиб гапиришидан, сўзларидан биронта ҳам қалбакилик йўқлиги қизга билиниб турарди. Тумтоқ бармоқлар билан кетмонга ёпишган бу йигит бир йўла уч ишни бажарарди. Шу меҳнат билан юрнинг мушкулени осон қилмоқчи, шу меҳнат билан эзилиб дарддан адоий тамом бўлган Икромжоннинг юзини ёруғ қилмоқчи, шу меҳнат билан ўз бошидан ўтган «савдолар»ни нари қувмоқчи.

Зебихон унга қараб туриб, унинг гапларини эшитиб туриб бирдан уни Турсунбойга солиштирди. Турсунбой қўлига юрт ишониб берган қуролни ташлаб қочди. Бу бўлса пешана терини ўқ қилиб душманга отмоқчи...

Низомжон тўлқинланиб кетиб ортиқча гапириб юбордим шекилли, деб ундан кечирим сўради.

— Айбга буюрмайсиз, қизишиб кетибман.

— Йўқ, йўқ, — деди Зебихон унга аллақандай тикилиб. — Менга қаранг, сиз негадир одамга аралашмайсиз. Ҳамиша бир чеккада маънос юрасиз. Қуйинг, бунақа қилманг. Бу ердагиларнинг ҳаммаси яхши одамлар. Тортинманг.

Бирдан Зебихоннинг шўхлиги тутиб кетди. Бирон гап билан уни овултиси келди-да, айёрча кулиб қаради.

— Юринг, чўл айланиб келамиз. То одамлар туришгунча, ҳу қумгача бориб қайтамиз. Мен ҳар куни ушоққа бораман. Кеча олдимдан иккита кийик чопиб ўтиб кетди. Кўзи қурмагур бирам қораки.

Низомжон бу ердагиларнинг қанақалигини яхши билмаганидан, биронтаси кўриб қолса, хижолатли иш бўлмасмикин, деган андиша билан журъатсизроқ жавоб қилди.

— Қандоқ бўларкин. Поччангиз кўриб қолсалар...

— Э, қўйсангиз-чи бунақа гапларни. Юринг, юринг, уша узоқ достонингизни энди айтиб берайсиз.

Зебихон унинг билагидан ушлаб олдинга бошлади. Қўллари бирам юмшоқ, бирам иссиқ, Низомжоннинг бадани сесканиб кетди. Беихтиёр у етаклаган томонга қараб юра бошлади.

Иккови сўзсиз анча йўл босишди. Куйган ялангликдан ўтиб савагичзор орасига киришди.

Низомжон махорка ураб гильзадан ясалган зажигалкасини ёқаётган эди, Зебихон қўлидан олиб савагичга ўт туташтирди.

Қуриб қовжираб қолган қиёқлар бир гуриллаб алангаси савагич учидаги попукни ўт олдирди. Қиёқлар ёниб бўлди-ю, фақат учидаги попук худди шам тилидек анча вақтгача ловиллаб туриб қолди.

Гира-шира ёришиб келаётган чўл тонгида бу аланга жуда галати бўлиб кўринарди. Зебихон шўхлик қилиб у ёқдан-бу ёққа югурар, ҳали у, ҳали бу савагич тўпига ўт туташтирарди.

Низомжон Зебихоннинг қўлидан зажигалкани олмоқчи бўлган эди, у қочди. Низомжон қувди. Қумга етай деб қолганларида уни ушлаб олди. Қиз ҳансираб, ҳар ҳансираганида тирсиллаган кукраклари қалқиб-қалқиб тушарди. Низомжонни бир дам эҳтирос оташи ураб олгандек бўлди. Ўзини тутди.

Зебихон баҳор ёмғирлари чанг, губорларини ювиб топ-тоза қилиб қўйган қумга ўтириб олди.

— Қани, энди айтинг, ўша узоқ дostonингизни.

Низомжон қизнинг тепасида тик турарди. Қиз қандай дoston тўғрисида гапираётганини билмасди.

— Қанақа дoston? — деди у ҳам ўтираркан.

— Ҳу, тунов кун, Икромжон амакининг жиёни-мисиз, деганимда, йўқ, бегонаман, дostonим узоқ, кейин айтиб бераман, дегандингиз. Қани, энди айтинг.

Низомжон нима дейишини билмай кўзлари жавдираб, малла гижим бахмалдек товланиб ётган қумларга қаради. Бу қиз унинг унутган кунларини эсига солиб қўйган эди. Низомжон, у кунларни сира эсламасам, дерди. Энди ўзи истамаган ҳолда ўша кунлар билан юзма-юз келиб турибди.

Бошидан ўтган воқеаларни Низомжон бу қизга айтиб берсамикин? Бу ўзи қанақа қиз? Унга ҳаммасини айтиш шартми? Ахир, у боя, тол тагида қизишиб кетиб кўнглига тугилган гапларни ёниб-ўртаниб гапириб берди-ку. У Зирилламада Икромжонга, Жаннат холага айтиб берганда бошқа гап эди. Улар бу нотаниш боланинг кимлигини билиб қўйишлари керак эди. Бу қиз-чи? Бу унга ким бўлади?

Низомжон қизга қаради. Зебихоннинг кўзлари ўтдек чақнаб унга тикилиб турарди. Бу кўзларга Низомжон тоб беролмади. Бу олов кўзлар уни ўзига тобе қилиб қўйган эди.

Низомжон ҳикояни қовуштиролмайд бошлади-ю, акасининг тўй кунига келганда қизишиб кетди. Зебихон унинг оғзига тикилиб, ҳайрон қараб турарди. У кўзларини гоҳ пирпиратар, гоҳ пешаналарини тирштириб тингларди.

Бу дostonи узоқ йигитнинг гаплари юрагини ўртарди. Кўримсизгина, кичкинагина жуссасига шунча аламларни сигдирилган йигитнинг бардошига қойил қоларди.

— Шунақа гаплар, туз-насиба экан, мана, сизлар билан ҳамхона бўлиб қолдим, — деб ҳикоясини тамом қилди Низомжон.

Зебихон шошиб сўради:

— Бу гаплардан Дилдорнинг хабари бормиди?

Низомжоннинг кўзлари бирдан чақнаб кетди. У ўзи билан бўлиб бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган эди. Рост, борди-ю дадасининг, опасининг ниятлари-

дан Дилдорнинг хабари бўлмаса, унда нима бўлади? Нега у билан гаплашмади. У сўнгги марта қишлоқни ташлаб чиқиб келаётганда Дилдор кўчада унинг йўлини тўсган эди. Шунда у нима деганди?

Низомжон уша айтган гапларини эсламоқчи бўлди. Ҳўлади, Ҳўлади, эслади.

— Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Ўз гапини ўзи эслаб Низомжон ўрнидан туриб кетди. Икки панжаси билан юзларини чангаллади.

— Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! Ўз ўтига ўзи ёниб ётган бир бечорага нималар деб келдим. Айтсам бўлмасмиди, сен акамнинг хотинисан, дадам энди менга олиб бермоқчи, шу гапдан хабаринг борми, деб сўрасам бўлмасмиди? Ё ўзи ҳам билармиди? Билса нега индамади? Балки шу гапни айтмоқчи бўлиб йўлимни тўсганмикин?

Зебихон ҳам ўрнидан турди.

— Майли, булар иш бўпти. Энди уни тузатиб бўлмайди. Дилдор билмаган бўлса вақти билан билиб олади.

Зебихон қалишига кирган қумни тўкмоқчи бўлиб оёғидан чиқараётган эди, бирдан кўзи қумдаги оёқ изига тушди. Из тўқай томондан чиқиб қум оралаб куйган ергача келган, яна орқага қайтган. Зебихон изнинг қайтган йўлига тикилди. Из жуда ҳам узоққа бормаи чап томонга бурилиб тўқайга кириб кетган. Ким бўлиши мумкин?

Низомжон Зебихоннинг нимага қараётганини билмоқчи бўлиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Тўқайдан биров чиқиб яна қайтиб кириб кетибди. Из янги. Кечаги из бўлганда шамол кўмиб кетарди.

Низомжон бунга парво қилмади. Биронтасидирда, деб қўя қолди. Дарҳақиқат, Марғилон ипак комбинатидан тўнгиз овлагани велосипедда инженерлар бу тарафларга тез-тез келиб туришарди. Ушалардан бири бўлса керак.

Орқага қайтишди. Зебихон энди Низомжоннинг кимлигини яхши билиб олди. Унга юрагининг аллақериди ачинишми, меҳрми бир нима пайдо бўлган эди. Йўл-йўлакай у Низомжон ҳақида, алам ўтида қолган Дилдор ҳақида Ҳўлаб борарди.

Офтоб аллақачон чиқиб икки туп толнинг соясини куйиб қоп-қора бўлиб кетган ерига, ошхонанинг чодирига ўз нурини ташлаган эди.

Шодмон бобо бак тагига ўт қалаёлмай ҳадеб тундан ачишган кўзларини ишқарди.

— Сабилнинг чўғи қолмабди. Оҳ, урушдан аввал сельпонинг дуконида гугурт қалашиб ётарди-я.

Низомжон зажигалкасини ёқиб тутаятган тараша тагига тутди. Ўт гуриллаб кетди.

Чодирдан елкасига сочиқ ташлаган кишилар чиқа бошлашди.

Чулга жон кирган эди.

VII

Апрелнинг бошларида Жаннат хола Найманга арава орқасига сигирини бойлаб кўчини олиб келди. у энди анча ранг олиб қолган. Аммо у ниҳоятда безовта эди. Ош устида ҳам, чой устида ҳам паришон бир қиёфада утиради.

Икромжон бўлса озиб, чўп бўлиб кетган эди. Чул шамоли унинг баданини ҳабашдек қорайтирган. Юзлари худди саксовулдек бурушиб кетганга ўхшарди. У аввалгича одамлар билан очилиб гаплашмас, айтадиган гапни айтиб бўлгандан кейин, кетмонини елкасига ташлаб тўқайга кириб кетар, иши бўлмаса чодирга кириб кетганича эрталаб чиқарди.

Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчиликнинг оғзига тушиб қолганди. Кексалар уни умрингдан барака топ, деб дуо қилишарди.

Фақат Икромжонгина индамасди. Унинг қилаётган ишларини куриб на яхши, на ёмон дерди. Қараб қараб утиб кетаверарди.

Жаннат хола келиши билан Икромжонни чодирдан олиб чиқди. Бу чаққон, тиниб-тинчимас хотин чулга бирдан файз киритиб юборгандек эди. Бу орада бошқаларнинг хотин, бола-чақалари кучиб чиқишди. Болаларнинг қий-чуви, хотинларнинг бақириб-чақирिशлари бу жим-жит тўқайзорга маҳалла тусини бериб қўйди.

Жаннат хола келгандан бери уларга чодир торлик қилиб қолди. Низомжон қамиш ўриб келиб ўзига қапа қуриб олди-да, кўрпа-тўшагини кўтариб чиқиб кетди.

Унинг капаси ўзи ишлаётган участкага яқин жойда эди. Икромжон келиб капанинг у ёқ-бу ёғидан қараб турди-да, бошини чайқаб қўйди.

— Чакки қилибсан. Маҳалладан узоқ кетмаслигинг керак эди, ўғлим. Ҳали ҳам булса палаткалар қаторига капа тик.

Низомжон одамларнинг, ёлғиз ётишдан қўрқиб кўчиб келди, дейишларини ўйлаб индамай ишга чиқиб кетаверди.

У тиним билмасдан ишларди. Кетмон чопаетганда сира орқасига қарамасди. Агар орқага қарасам, ағдарган еримни кўриб ишлагим келмай қолади, деб ўйларди-да, индамай кетмонини ураверарди. У шу алфозда бир ўзи уч ярим гектар ерни ағдариб қўйган эди.

Кун пешиндан оққан пайт эди. Палатка томондан сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг овози эшитилиб турарди. Бу товушлар Низомжонга қишлогини эслатгандек булди. Секин бурилиб ўша тарафга қармоқчи бўлиб қаддини ростлаётганда, Зебихоннинг поччаси ўглини опичлаб келаётганини кўрди.

Низомжон кеча болага варрак қилиб берган, иккови уни роса учуришган эди. Ҳали Низомжон чой ичаётганда ўша варракнинг толга илиниб қолганини кўриб, оббо, бошқа ясаб бериш керак, деб дилидан ўтказган эди.

Туланбой унинг олдига келиб болани ерга қўйди.

— Э, жиян, бошимни балога қўйдинг-ку. Варраги толга илиниб қолган экан, ишлаб турган жойимдан дод деб олиб кетди. Қизталоқни оламан деб йиртиб қўйсам буладими. Қолдим балога, қолдим балога. Ўзинг бир чорасини қилмасанг, мени тинч қўймайди-ганга ўхшайди.

Бола дадасининг қўлидан маҳкам ушлаганча, ҳурпайиб қовогини солиб турарди.

— Шунга жанжал қилдингми. Ўзимга айта қолмабсан-да! Ҳали борганимда бошқасини ясаб берман. Роса учирамиз. Вўптими?

— Ҳозир ясаб берасиз. Ҳозир, ҳозир!

— Кўрдингми? Пошшо мендан ҳам зўр одам борми, деганда, битта чақалоқни қўлига бериб қўйиб, шу сендан зўр деган ҳикояни эшитганмисан? Ҳа, бола — пошшо. Ундан зўри олам-жаҳонда булмайди.

Туланбой Низомжон ағдарган ерга разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Энди ер ағдаришни бас қил, бола. Трактормисан, нима бало. Ер ағдаришнинг ўзи билан иш битмайди. Бор оҳанжамаси кейин чиқади. Ёзи билан сув

кечасан ҳали. Пол тортавер, бағини бир узинг эплол-майсан.

Туланбойнинг гапи тугри эди. Низомжон икки қўлини белига тираб ағдарилган ерга қараб, энди бас қилсам ҳам бўлар экан, деган фикрга келди.

Ҳали паст-баландлик, нотекис жойлар бор эди. Энди ўша жойларга тупроқ сурилса, пол тортиш мумкин. Бола уни тузукроқ ўйлаб кўришга қўймади. Хиралик қилиб этагидан тортавергандан кейин кетмонини марзага улоқтириб, маҳаллага қайтишга мажбур бўлди.

Зебихон опаси билан нон ясаётган эди. Низомжонни кўриб орқасига йигилиб қолган этакларини тортиб ўрнидан турди.

— Айтдим-ку, почча, устаси шу киши деб, — Зебихон шундай деди-ю, Низомжонга маъноли кулиб қўйди. — Битта варрак ясаб беринг шунга!

— Хуп, хуп, — деди Низомжон.

У ёнидан пичоқчасини чиқариб қамиш тилишга тушди. Бола елиб-югуриб у нима деса, шуни топиб келиб турарди. Низомжоннинг ҳам болалиги тутиб астойдил уриниб кетган эди. Туланбой тепасида варракнинг битишига қараб турарди. Бола севингандан Низомжоннинг кўнглини олиш учун тинмай жаврарди.

— Мушугимни ҳам олиб келаман десам аям қўлимга бир урганлар. Исмоилнинг аяси тугди. Жаннат холамларникига ўрис хотин кучиб келди. Ўғли жа ўриччага уста экан.

Туланбой ўглининг гапларига завқ билан кулиб турарди. Бола жуда ҳам сирли гап айтмоқчидек Низомжоннинг қулоғига оғзини тутди.

— Жаннат холамнинг ўғли қочоқ, а?

Боланинг гапи оғзида қолди. Туланбой унинг бир қулогини икки буклаб чўзиб қўйиб юборди. Бола кўз ёшини ютиб дадасига қаради.

— Ҳе, сизга мен нима қилдим?

— Овозингни учир, ярамас!

Бола қизариб кетган қулогини ушлаб, бурнини торта-торта ўрнидан турди.

— Иккинчи қайта шу гапни айтсанг, қулогининг тагидан шартта узиб ташлайман. Айтмайман, де!

— Айтмайман.

Шундан кейин Туланбой жаҳл билан тишининг орасидан чиртиллатиб туфлаб нари кетди. Икки лун-

жини шишириб пихиллаб турган болага қараб Низомжоннинг раҳми келди.

— Унақа гапни айтмагин-да.

— Нима, узи қочоқ бўлгандан кейин айтаман-да. Ҳамма уртоқларим айтишади-ку. Азизжон акам герой, Турсунбой қочоқ.

— Бўлди, бўлди, — деди Низомжон. — Агар яна айтсанг варракни битказмаёқ йиртиб ташлайман. Агар энди ҳеч шунақа демайман, десанг, ҳар куни варрак ясаб беравераман.

— Бўпти.

Варрак битди. Бола чиллакка уралган минг улоқ ипни шимининг чўнтагидан олиб варракнинг қовзогига улади.

— Битта гапирсам майлими? Битта гапирай, бошқа гапирмайман.

Низомжон у нима демоқчилигини билмай, майли, айта қол, деди.

— Зеби опам-чи, Зеби опам, энди Турсунбой акага тегмайдилар. Аямга айтаётганларида эшитиб қолдим. Нимага тегмайдилар?

Низомжоннинг ҳуши бошидан учиб кетди. Демак, Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйишган экан-да.

Бола варракни олиб кетган, толнинг нари ёғига бориб учираётган эди. Икромжон чодир олдида варракнинг лапанглаб ҳавога кўтарилаётганини кузатиб турарди. Низомжон унга ер остидан қараб юраги жиз этиб кетди. Бечора! Ҳатто ёш бола ҳам унга таъна қиляпти. Зебихон ҳам ундан юз ўгирган. У келин бўлмоқчи эди. Энди Икромжоннинг ўгли ҳам, келини ҳам йўқ. Унинг юраги бўшаб қолган. Ким билади, у ҳозир боланинг варрак учиршига қараб туриб нималарни ўйлаб кетди экан?

Жаннат хола сигир етаклаб олдидан ўтиб кетди. Шабада Низомжоннинг димогига галати ҳид олиб келди. Иссиқ нон ҳиди келарди. Беихтиёр ўша ёққа қаради. Зебихон этагини липпа уриб тандирдан нон узиб саватга ташларди. Тандир алангасидан унинг юзлари бўртиб кетибди. Тирсагигача енгини шимариб олганидан оппоқ билаклари кўриниб турарди. У қўлига енглик кийиб олганидан олдига тушиб қолган сочини силкитиб орқасига ташлаёлмай у ёқ-бу ёққа алангларди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб қолди-ю, илжайди.

— Барака топгур, сочимни орқага ташлаб қуйинг!
Низомжон жуда ҳам табаррук одам иш буюраётгандек югуриб борди. Бир ўрим сочни эмас, тўлганиб турган илонни ушлаётгандек эҳтиётлик билан ушлади-да, аста елкасидан ошириб орқасига ташлаб қўйди. Шунда унинг димоғига қизнинг бўйнидан жуда ҳам галати, одамни маст қиладиган бир ҳид келгандек бўлди. Низомжон бу ҳидга тўймай қолганидан шошиб яна унинг орқа бўйнига қаради. Бирам галати, бирам галати...

Зебихон нонларни узиб тандирга гузапоя ташлади-да, Низомжонга кулиб қаради.

— Қани, ноңга қаранг.

— Нима?

Низомжон ҳали ҳам ўзига келмаган эди.

— Нондан ушатиб енг, деяпман.

Низомжон саватдан орқаси куйган кулчани олиб бир чеккасидан ушатди-да, оғзига солди.

— Новвойликка ҳам уста экансиз. Жуда маза бупти.

Туланбой қумғонда сув келтириб тандир оғзига қўйиб кетди. У буларнинг гапига ҳам, ҳолатига ҳам разм солмади. Низомжон хижолат чекиб турган эди, Туланбойнинг бепарволигидан кўнгли жойига тушиб Зебихоннинг олдидан нари кетди. У капасига кетмоқчи бўлиб турганда, тўқай тарафга сигир етаклаб кетаётган Жаннат холага кўзи тушиб қолди.

Бемаҳалда тўқайга сигир обориб нима қилади? Кеч кириб қолди-ку?

У Жаннат холанинг кетидан бормоқчи бўлиб турган эди, мотор гуриллаганини эшитиб тўхтади. Келганидан бери бу тарафларда биринчи марта машина овози эшитилиши эди. Бу товущдан бошқалар ҳам йўлга қараб туришарди.

Қамишлар орасидан юк машинаси кўринди. У лапанглаб-лапанглаб тол тагига келиб тўхтади.

Машина кузовида ўн чоқли хотин, ёш болалар ва учта сигир бор эди. Кабинадан Тоға тушди. Кузовдагилар бирин-кетин ўзларини таппа-таппа ерга ташлайверишди. Низомжон Тоғадан бошқасини танимганидан узоқдан қараб тураверди.

Икромжон Тоға билан кўришиб, уни сўрига бошлади.

— Ишлар қалай? — деди Тоға сўрига утираркан.

— Мана, йўлни ҳам очиб олдик. Бирон ҳафтадан

кейин трактор юбораман. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. Ҳар ҳафта ўзларининг машиналари билан ҳашарга чиқиб туришади. Қовунтарвуз экишмоқчи.

Икромжон қилинган ишларни гапириб бераётган эди, Тога ўрнидан туриб, гапириб нима қиласан, кўрсатиб қўя қолмайсанми, деб қолди.

Иккови шудгор қилинган ерга қараб кетишаётганда Тоганинг кўзи Низомжонга тушиб қолди.

— Яхши юрибсанми, бола? Сени қийнаб қўйишгани йўқми? — деб сўради.

Низомжон нима дейишини билмай турган эди, Икромжон жавоб қилди.

— Йигитча маладес, яхши ишлаяпти. Қани юр, ерингни Тогага кўрсатасан.

Низомжон уларнинг орқасидан юра бошлади. Тога, ҳаммаёқни айланиб ишдан анча мамнун эканлигини айтди. Низомжоннинг капаси олдига келганда Икромжон Тоганинг билагидан ушлаб тўхтатди.

— Мана, шу ерларнинг ҳаммасини Низомжон ағдарди.

Тога шудгорга қараб, йўғ-э, деб юборди.

— Рост. Кечаси ҳам бизга билдирмай ер чопяпти, азамат.

Тога Низомжоннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Раҳмат, жиян, раҳмат. Фронтчасига иш қипсан.

Тога Низомжоннинг дилидагини топиб гапирган эди. У чўлга келиб қўлига кетмон олган кунидан бошлаб шу ният билан, фронтчасига ишлаш нияти билан ёнарди. Демак, Низомжон ўйлаган ишининг уддасидан чиқяпти.

Тога унинг бўйнидан қучоқлаб олди-да, елкасидан бир-икки силкиб қўйди. Низомжон гандиракламади. Оёғи жойидан қўзгалмади.

— Ҳа, дуруст, — деди Тога. — Сендан иш чиқади. Вўшашма, бола.

Улар яна жуфт тол тарафга кета бошлашди.

Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сигир етаклаб чиқиб кела бошлади. То у етиб келгунча Низомжон кутиб турди. Дарров қўлидан арқонни олди.

Жаннат холанинг кўзлари қизарган. Йиғлаганга ўхшайди. Унинг юзларида эрталабки кулкидан нишон қолмаганди. Қадди ҳам букилиб қолгандек.

Низомжон, нима бўлди экан, холироқ жой топиб

йиглаб-йиглаб аламини босиб келаётганмикин, деб ўйлади.

Аmmo эртасига тушликдан кейин яна ўша тарафга қараб қулида тугунча билан худди одамлардан яширингандек аланглаб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Қаёққа боради? Туқайда нима қилади?

Бу саволга Низомжон жавоб тополмасди.

VIII

Тога шу кеча Найманда қолди.

Кечаси Икромжоннинг радиосини уртага қўйиб алла-паллагача эшитиб ўтиришди. Сунгги ахборотдан кейин Икромжон, булди, батареяси тугаб қолади, деб олиб қуяётган эди, Тога яна бураб қўйди.

— Эшитайлик-да, мунча мумсик бўлмасанг. Батареясидан ташвиш қилма, госпиталдаги аскар болаларда сероб. Қанча керак булса топтириб бераман.

Шундан кейин Икромжон индаёлмай қолди. Бу ердагилар кўпдан бери концерт эшитишмаган эди.

Низомжон саҳарлаб ишга чиқиб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ҳаммадан вақтли ётиб оларди. Концертни ташлаб кетгиси келмай ўтириб қолди.

Ҳофизлар Навоий газалларидан ўқишарди. Бу қушиқлар ўтирганларнинг хаёлини аллақаёқларга олиб кетиб қолди. Айниқса, Тога чордана қуриб олиб чодирнинг шифтига тикилганича қимирламасди.

Бу ашулалар қанчалик таъсирли бўлмасин, Низомжон концертнинг охиригача ўтиролмади. Ташқарига чиқиб тол шохига қатор илиб қўйилган фонарлардан бирини олди-да, ўчоқ тагида липиллаб турган ўтга қамиш тутиб ёндирди, фонарни ёқди.

Бу ерда ҳар куни эрталаб чодирдаги фонарларни олиб чиқиб тол шохига илиб қўйиш одат тусига кириб қолган эди. Бир чол уларга лампамой қўйиб, пилигини қирқиб тайёрлаб қўярди. Низомжон фонарни кўтариб кетаётганда Тўланбойнинг чодирини олдида Зебихон билан опасининг шивирлашиб гаплашиб ўтирганларини кўриб қолди.

— Ҳа, иним, — деди Зебихоннинг опаси, — ухлагани кетяпсизми? Воҳли-ку? Чайлани жуда четга қурибсиз. Қўрқмайсизми?

Низомжон тўхташга тўхтади-ю, нима дейишини билмай туриб қолди. Бу хотиннинг меҳрибончилиги-

дан кечаги гапни албатта унга Зебихон айтиб берган бўлса керак, деб ўйлади. Низомжон у билан сира гаплашмаган, қанақа хотин эканлигини яхши билмасди. То у бир нима деб жавоб бергунча хотин унга чой узатиб қолди.

— Ўтиринг, Туланбой акангиз ҳали-бери чодирдан чиқмайдилар. Тога билан гаплашиб ўтирибдилар.

Низомжон у кўрсатган кўрпача четига эмас, ажриққа утирди.

— Зеби айтди, бошингизга тушган кунларнинг барини эшитдим. Энди нима қилмоқчисиз?

Низомжон ялт этиб Зебихонга қаради. У, мен опамдан ҳеч гапни яширмайман, дегандек унга дадил қараб турарди. Хотин яна сўради:

— Энди дадангизнинг олдига қайтиб бормайсизми?

— Бу тўғрида ўйлаб кўрганим йўқ. Ҳар ҳолда, бормасам керак. Юрагим бетламайди. Борсам, албатта, яна кўнглимни бузадиган бирон гап айтади. Энди нима қилмоқчисан, дедингиз. Нима қилмоқчилигимни кўрмаяпсизми. Шу ерда қоламан. Сизлар нима булсангиз мен ҳам шу. Энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Бутунлай қолиб кетаман.

Низомжон шундай деди-ю, бушаган пиёлани унга узатиб ўрнидан турди.

Чодир ичида бола ижиргаланди, хотин шошиб кириб кетди. Зебихон Низомжон орқасидан секин деди:

— Шошманг, мен ҳам ўшаққа бораман.

Иккови секин-секин юриб Низомжоннинг узоқда қорайиб турган чайласига қараб кета бошлашди. Ҳали ой чиқмаганидан чўл қоронги эди. Айниқса, Низомжон қўлига фонарь ушлаб олганидан оёқ остини кўрарди-ю, сал нарироқни кўролмасди.

— Сиздан битта гапни сўрамоқчи эдим.

Зебихоннинг овози негадир титрагандек туюлди. Низомжон унга ташвишли қаради.

— Жаннат хола сизга ҳеч нарса демадиларми?

Низомжон ҳайрон бўлди. Елкасини қисиб бош чайқади.

— Бир нима дейишлари керакмиди?

— Билмадим. Ҳар ҳолда, мен тўғримда бирон гап айтмадиларми деяпман-да!

Яна анча жойгача жим кетишди. Бирдан Низомжоннинг ёдига эрталаб унинг жиянига варрак қилиб

бераётганда эшитган гапи келди. Ушанда бола, Зеби опам Турсунбой акага тегмайдилар, аямга шунақа деганларини эшитдим, деган эди. Ҳозир Зебихон ундан шу гапга Жаннат хола нима деган эканини билмоқчи бўлиб сўраётган бўлса керак.

Чайлага етиб келишди. Низомжон Зебихонга тикилиб туриб, унинг қоп-қора қошларига, қуйиб қуйгандек келишимли қоматига маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг гавдасини фонарь гира-шира ёритиб турарди. Қоронги чўл фонида у худди эртақларда тасвирланган аллақандай фаришталарга ўхшаб кўринарди. Низомжон ўзини тутолмади. Кўнглига келган гапни айтиб юборди:

— Жаннат холанинг нима деганини билмоқчимидингиз? Сиз Турсунбойни севардингиз. Аммо Турсунбой...

Зебихоннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз бу гапни қаёқдан билдингиз?

— Битта мен эмас, ҳатто муштдек келадиган жиянингиз ҳам билади. Ҳамма билиб кетган. Мен ўзининг кимлигимни сизга ўзим айтиб бердим. Аммо сиз ўзингизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. Ўзим билиб олдим.

— Билишингиз шунақа зарурмиди? — деди Зебихон унинг кўзларига тикилиб.

Низомжон яна елка қисиб қўйди.

— Бола бўлиб бировларнинг тақдирига қизиқмаган эдим. Билмадим, ўлай агар, нима учун сизнинг кимлигингизга қизиқиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.

Низомжон бир оз ўйлаб туриб яна деди:

— Мени кечиринг, энди қизиқмайман. Иложи бўлса кўзингизга кўринмасликка ҳаракат қиламан. Ўзим шунақа омади келмаган бола эканман. Ҳеч ишим юришмайди. Агар хафа бўлмасангиз айтиб қўяй. Энди бир-биримиздан узоқроқ юрайлик. Орамизда ҳеч гап йўқ. Бекорга гап-сўз бўлиб юрмайлик.

Унинг гаплари Зебихонни тамомила ҳайрон қилиб қўйган эди.

— Очиқроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяпман!

Кўнглига келган гапни очиқ айтишга Низомжоннинг сира тили бормасди. Очигини айтса, албатта, қиз ранжийди. Ким билади, балки ранжимас. Ахир ҳақиқатан ҳам уларнинг ораларида тирноқча ҳам

гап утмаган. Ҳатто тузуккина тўғри гапни ҳам гапиришмаган-ку.

— Хафа бўлмайсизми? Хафа бўлмасангиз айтаман.

Қиз ҳайрон қараб турарди.

— Икромжон ака билан Жаннат хола менга бошпана беришди. Ҳеч ким қилмаган яхшилиқлар қилишди. Шу одамларнинг дилини огритмасам дейман.

— Уларни хафа қиладиган бирон иш қилиб қўйдингизми?

— Ҳозирча йўқ. Келинг, очигини айтиб қўя қолай. Сизнинг Турсунбойга бўлишиб қўйилганингизни шу бугун эшитдим. — Низомжон гапиришга қийналиб тез-тез ютиниб оларди. — Бу хилда бошлашиб юришимизни Икромжон амаки билан Жаннат хола билиб қолишса, мендан ранжишади. Ахир, улар сизни келин қилишмоқчи экан-ку!

Зебихон ўйламай жавоб қилди:

— Эҳа, ҳали шунақамиди? Сиз мени ўйлаган бўлсангиз, мен сизни хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Зебихоннинг ёлгон гапираётгани кўзидан билиниб турарди. Бу гап Низомжонни дадиллантирди.

— Бу гап яхши бўлди. Шу гапдан кейин албатта сизни ўйламайман. Раҳмат.

Зебихон ўйламай айтиб қўйган гапини тўғрилаш учун бошқа гап қидирарди. Унинг қошлари чимирилди. Пешанасида тугунчак пайдо бўлди.

— Бироқ чумчуқдан қўрққан тарикъ экмайди, шу гапни эшитганмисиз?

— Эшитганман, — деди Низомжон. — Икромжон ака чумчуқ эмас-да.

— Албатта, Икромжон амаки чумчуқ эмас, аммо Турсунбой чумчуқ. Чумчуқ ҳам ундан хижолат бўлади.

— Сут ичиб оғзимиз куйган, энди қатиқни ҳам пуфлаб ичмоқчимиз-да, — деди Низомжон. У бу гап билан Дилдорга элакишиб зада бўлганини айтмоқчи эди. Буни Зебихон у ўйлагандан ҳам зиёд тушунган эди. Кинояли қилиб жавоб берди:

— Ўша Дилдорингиз қайноқ суту биз ачиган қатиқ эканмиз-да.

— Йўқ, йўқ, — деди Низомжон шошиб. — Мен бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим. Бу бир мақолди. Ўзимни айтяпман.

Зебихоннинг қизлик гурури баланд келди. Аёллар ҳеч қачон ўзларини пастга уришмайди. Ҳаммава-

қт баландда туришни исташади. Низомжоннинг гаплари унинг гурурига текканга ухшайди. Аёлларга қанча суйкалсанг, шунча еқмайсан. Қанча узингни олиб қочсанг, унга шунча сирли туюласан. Зебихон бу бир сўзли йигитнинг қатъиятини, гурурини сирдирмоқчи, уни ўз орқасидан соядек эргаштириб юриб томоша қилмоқчи бўлди.

Бу иш унинг қулидан келарди.

У шу ният билан биринчи қадамни босди. Чул шамоли эсиб қамишзорларда увлади, қиз сочларини тўзғитди, буйдалаб кўзларини, қошларини беркитиб ташлади. Қиз бир чиройли бурилиб Низомжондан нари кетди.

Қашқар товоқдек бўлиб ой кўтарилиб келарди. Ой худди Зебихоннинг елкасига қўниб туриб қолгандек эди.

Унинг гавдаси оппоқ чодирга тушган соядек кўринарди.

Қирра бурни, буртиб турган кўкраклари, нимча сиқиб турган беллари Низомжонни маҳлиё қилиб қўйган эди.

Зебихон шу тариқа ўзини олисроқдан бир муддат намойиш қилиб тургандан кейин гавдасини галати-роқ эгиб кескин бурилди-да, шамолдек елиб чодирлар томонга қараб кетди.

Низомжон тушида кўриб, ўнгида ҳайрон қолгандек гангиб турарди.

У қапага кириб ўрнига чўзилди-да, қулини уза-тиб фонарь пилигини пасайтирди. Шабада қапа қамишларини шитирлатади. Аллақайда бури улийди. Чодир тарафдан одамларнинг шов-шуви аранг эшитилади. Фақат қурбақаларнинг тинимсиз вақиллашиги-на чулга ҳокимлик қилади.

Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб бедор ётарди. Кузига ҳадеб Зебихон курина-верди. У, нима қилардим шу гапни айтиб, деб ўзини ўзи койиди. Низомжон ётиб ётолмади, ухлаб ухлом-мади. Охири ўрнидан туриб бошқатдан кийинди-да, кетмонини елкасига ташлаб шудгорга қараб кетди.

У ағдарилган ернинг паст-баландини кузатиб чиққандан кейин, дўнгликдан тупроқни пастга қараб сура бошлади.

Кеча анча салқин эди. Аввалги уйқу карахтлигидан, салқинда ишга қовушмаганидан кетмони урган ерига бориб тушмаётган эди. Ярим соатча шу кўйи

ишлагандан кейин, бадани қизиб терлади. Устидаги фуфайкасини марзага улоқтириб астойдил ишга берилиб кетди. У ишларкан, ҳеч нарсани уйламасди. У Зебихонни ҳам Икромжонни ҳам, бундан уч соатларча олдин Зебихон билан бўлган гапларни ҳам унутган. Тонг отишига яқин уч ярим сотихча жойнинг паст-баландини текислаб бўлганди.

Аста-аста уфқ оқариб кела бошлади. Низомжон кетмон дастасига тирсагини қўйиб онда-сонда сузиб юрган укпардек енгил булутларни томоша қилаётганда нимадир шитирлагандек бўлди. Орқасига угирилиб қараган эди, Жаннат холанинг туқай тарафга жадал юриб кетаётганини куриб қолди.

Эл уйқуда. Бу хотин тонг қоронғисида туқайда нима қилади? Низомжон беихтиёр:

— Ҳо, хола! — деб қичқирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жаннат хола орқасига угирилди. У ёқ-бу ёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан кейин шошиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ҳайрон бўлди. Орқасидан бормоқчи бўлиб бир-икки қадам юрди ҳам. Кейин негадир тўхтади. Уни кутиб туришга жазм қилди. Чайласининг олдига келиб ерга бир боғлам қамишни ёзиб ёнбошлади. Секин-секин тонг ёришишини кузатиб ётаверди. Кузи илинган экан, Икромжоннинг овозидан уйғониб кетди.

Кузини очганда Икромжон тепасида турарди.

— Нима қилиб ётибсан? Ўрнингда ётсанг бўлмайдими?

Низомжон кўзларини ишқаб ўрnidан турди.

— Қишлоққа тушиб кетяпман. Бугун кечқурун партия мажлиси бор. Тога билан машинада кетаман. Устарани олганмидинг? Олган бўлсанг бер, соқолимни қириб олай. Шу аҳволда қишлоққа қандай тушаман.

Низомжон устарани олмаганини айтди.

— Ким олди? Эрталабдан бери қидираман. Ҳеч қайда йўқ.

Низомжон атрофга қарамаган экан. Кун ёйилиб кетибди. Нонушта қилгани Икромжоннинг орқасидан юриб чодирга келди. Жаннат хола учоқ олдида болта билан ўтин майдалаб ўтирган экан. Низомжон унинг олдига келди.

— Азонлаб туқайда нима қилиб юрган эдингиз, хола?

Жаннат хола қўрқиб кетди. Бу гапни бирон бир мадимикин, деган шубҳа билан атрофга айланди.

— Утин тергани боргандим. Ўша тариқда икки куп. Илдиз саксовулдан ҳам оғир ёнади, болам, мен чойингни ичиб ол. Битта ўзинг қолдинг.

Ҳақиқатдан ҳам Жаннат хола илдизларни туширишга қўйиб майдалаётган эди.

Тога машинага чиқиб олди ҳамки, Икромжон чодир ичида устарасини қидириб, ўзидан-ўзи гулдирди. Тога машина сигналини босди.

— Чиқа қолсанг-чи, сени қишлоқда бирон бир қилармиди, юравер, гузарда қиртишлаб олсан.

Икромжон ноилож чодирдан чиқиб машина олдига келди. Хотинига қараб тўхтади.

— Қишлоққа тушаман деган эдинг, юрмайсанми? Жаннат хола унга қарамай жавоб берди:

— Кетаверинг, қишлоқда мен нима қиламан.

У негадир эрининг кўзига қараёлмасди. Қумлар тарафдан икки отлиқ келарди. Тога қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, гуп этиб ўн томонга ерга отди.

— Маршаллар келишяпти, — деди у Икромжоннинг олдига келиб. Икромжон ҳам отлиқлар олдига келган томонга қаради. Кейин икковлашиб қумлар томон кета бошлашди.

Тога, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон хайрон бўлган эди. Шунинг учун ҳам отлиқлар олдига этиб келишгунча кўзини узмай қараб турди.

Отлиқларнинг бири, бошига қирғизча қилиб кийиб олган, яктагининг очиқ ёқасидан кўкрак кўрири чиқиб турган эллик беш ёшлардаги игрован бошқаси, ёши нечадалигини билиб бўлмайдиган қана, кўк кўз киши эди.

Уларнинг ҳар иккови ҳам отдан тушиб икковлашга билан, кейин Икромжон билан қўл олиб ўн томонга кетишди. Улар тик туришганича анча вақтгача икковлаш нидир қизишиб гаплашишди. Тога ён соатиши билан қаради. Пакана киши қўлини икки томонга солиб қасини қисди. Улар олдига боролмай чодир олдига қараб турган Туланбойни Тога имлаб чақирди.

Туланбой иккала отни жиловидан ушлаб томонга нариёғига олиб ўтиб кетди.

Тога меҳмонларни сўрига олиб келиб утириш таклиф қилди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб

Ана шу йигит-да! — деди.

Меҳмонлар Низомжонга қараб олишди. Туланбой қайтиб келди.

Тулан, — деди Тога. — Маршалларга ўзинг қараб келган. Эрталаб етиб келаман. Қолган гапни бафуржа шамиз. Қани, Икром, бўлмаса биз кетдик.

У меҳмонларга узр айтгандек, қўлини кўксига қўйиб жилмайди.

Низомжон нима учун Тога уни меҳмонларга кўрсатди, нима учун бу оддийгина кишиларни маршал деди, билмасди. Зебихон патнисда нон, туршак опчиқиб еди олдига қўйди. Опаси ўчоққа ўт қалаб юборди.

Тога билан Икромжон хотиржам бўлиб жўнаб кетди.

Меҳмонлар кечгача чўл кезишди. Пиёда қумлик Тогага кетишганича кечқурун қайтиб келишди. Соғина ўсиб кетгани қаттиқ чарчабди. Сўрига чалқанча қўйиб, тракторга ўхшаб тариллаб хуррак ота бошлади. Уни овқат пишганда Туланбой уйғотди.

Низомжон уларнинг суҳбатига халал бермаслик учун вақтликки чаиласига қараб кетди. Чарчаганини ётди-ю, ухлаб қолди. Эрталаб уйғонса, Тога билан Икромжон иккала меҳмонга чопилган ерларни кўриб юришипти. Қирғизча қалпоқ кийгани қаммаси стасини ағдарилган ерга суқиб кўрди. Паканаси кўришни қисимлаб уқалаб Тогага нималардир, деб сўради ва қумликни кўрсатди.

Низомжоннинг чайласи олдига келиб Тога ёнидан кўриган қоғозни олиб ерга ёзди. Ҳаммалари чўккалариди. Бу Ёзёвон картаси экан. Қалпоқли киши картани ёнидан қамчи дастаси билан доира ясаб бир нима ёзди. Тога иягини қашиб ўйланиб қолди. Охири:

Хўп, хўп, маршал. Шундай қиламиз, — деди.

Низомжон уларнинг гапларига қулоқ солиб туришди.

Пакана киши икки қўли билан гўё чўлни қамраб қўлларидек ҳаракат қилди.

Олти кундан бери чўл кезамиз. Бу ёқдан Олтин, Қува, Тошлоқ, у ёқдан Бувайда, Риштон, Қўрғонколхозлари бир минг гектар ерни ўзлаштириб кетди. Бирон ойдан кейин сизларга навбат келди. Нефтпромдан келиб артезиан қазиб беришади. Нефть заводида уч юзта шиферингиз бор. Штабдан кўриб наряд олинглар. Яна нима зарур бўлса рўйхат кўриб юборинглар. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

У гапидан тўхтаб Низомжонга қаради.

— Шу яхши эмас-да. Тоға, сен зийрак одам эдинг-ку! Шундоқ яхши ишлаётган одамнинг кийим-бошини қара. Руйхатга этик ҳам ёз. Берамиз.

Низомжон шу турқи-таровати билан меҳмонлар олдида турганидан, Тоғани хижолат қилиб қўйганидан ўнгайсизланиб ерга қаради. Тоға картани яна тахлаб ёнига солиб қўйди.

Улар кетишяётганида пакана бўйли киши Низомжоннинг олдига келиб елкасига қоқиб қўйди.

— Шунақа бўлиш керак, ука. Раҳмат, раҳмат!

Низомжон нима деганини билмайди. То улар тол тагига боришгунча жойидан қимирламай тураверди. Икки меҳмон яна отга миниб қумликка қараб кетишди.

Улар кўздан йўқ бўлиб кетишгунча Тоға орқадан қараб турди-да, керосин олиб келган грузовойга чиқиб қишлоқ тарафга кетди. Икромжон сўрига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. Низомжон ёнига келди.

— Булар ким, амаки?

— Уларми? Улар чўл маршаллари. Охунбобоев ота уларни ана шундай деб атаган. Бири Езёвонни ўзлаштириш штабининг бошлиги. Бири жамики қуриладиган иморатларга бошлиқ. Билдингми? Улар кўпни кўрган, канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирган кишилар. Шунақа, болам. Омон полвон дегани эшитганмисан? Тўппонча полвонни-чи?

Низомжон нима дейишини билмай:

— Иккаласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-я! — деб юборди.

Икромжон унинг гапларидан ҳузур қилиб кулди.

IX

Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқи ёққа жила олмасди. Унинг юраги шу чўлда. Туқайга пинҳоний қатнаб юришига, чодирдан устара йўқолишига сабаб бор эди.

Турсунбой шу туқайда. Унинг қамишлар орасида яшириниб юришини Жаннат холадан бошқа ҳеч ким билмасди.

Кеча Жаннат хола углининг олдига борганда соқоли ўсиб кетганини, сочлари қулоқларидан осилиб ваҳший қиёфасига кириб қолганини кўрган эди. Шу

нинг учун ҳам у эрининг устарасини обориб берганди.

Икромжон қишлоққа кетди. Энди тушлик пайтида ҳам ўглига овқат олиб борса бўлади.

Ҳамма шудгорга чиқиб кетган. Чодирлар олдида ҳеч ким йўқ. Жаннат хола шошиб ун чалиб қуймоқ солдида, болтани қўлига олиб тўқайга қараб кетди.

Турсунбой қамиш қапа олдида тиззасини қучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтирарди. У турган жойига одам қадами етмаган эди. У кўпдан бери биров билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тушак ўрнини босган тўнининг енглари титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маъюс, атрофга маъносиз боқарди.

Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди. Турсунбой ўшанда ҳам уйгоқ эди. Турна овози унга жуда кўп нарсаларни эслатиб кетган эди.

Турна қанотида бу чўлларга баҳор олиб келди-ю, ammo Турсунбойнинг қалбида уйилиб, муз битиб ётган қорни эритолмади. Унга баҳор келмади.

У ҳар куни тўқай кезиб қамишлар орасидан ишлаётган ҳамқишлоқларини кўриб ўтиради. Уларнинг бари таниш одамлар. Фақат биттаси бегона. Бу йигит ким бўлди экан?

Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. Қум ёқасида у билан анча гаплашиб ўтирди.

Турсунбой Зебининг овозини ҳам эшитди. Эшитди-ю, ўзи овоз чиқазолмади. Агар ёлғиз учратолса эди, албатта, овқат келтиришни ялиниб сўрарди. Йўқ, ёлғиз учратолмаяпти. У кимдандир моховлар ишайдиган орол ҳақида эшитганди. Моховлар оролига ҳеч ким киритилмайди, ҳеч ким у ердан чиқарилмайди. Наҳотки, Турсунбой ҳам ўша моховлардек танҳо яшаса?

Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, иқингинасидан тўнғизлар ўтади. У бу жойда худди ўшалардек яшириниб яшашга, одамлар кўзига кўринмай яшашга мажбур.

У қачонгача шу хил яшашини билмасди. Бу тўғрида ўзидан сўрамасди ҳам. Мабодо, шунақа хаёл бошига келса, ўзидан-ўзи қўрқиб кетарди. У ниманидир кутарди. Нимани кутаётганини ўзи билмасди.

У кўпинча эртани эмас, тақдирини эмас, онаси-

нинг олиб келадиган овқатини кутарди. Шундан бошқа ҳаётдан илинжи қолмаганди.

Жаннат хола чайла олдига келганда Турсунбой қимирламай ўтирарди. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан, ҳеч нарса демасдан ўзини овқатга урди.

У бир умр овқат кўрмагандек пишиллаб, шалоплатиб қуймоқни еб бўлди. Ёғ бўлиб кетган қўллари ни ялади. Унга қараб турган онанинг юрак-бағри эзилиб, кўзларидан мўлт-мўлт ёш думаларди.

Турсунбой қўллари ни тўнининг этагига артиб онасига қаради.

— Шатталигимни дадам биладими? Унга айтма. Нақ тутиб беради.

— Даданг бир оёқдан ажраб келган.

— Биладан, биладан, — деди Турсунбой яна лабини ялаб.

— Тоганинг ўғлидан қорахат келган, хотинига билдирмаяпти.

Турсунбой бошини эгиб қимирламай утириб қолди. У раиснинг ўгли билан ўртоқ эди. Иккови бирга ўқишган, бирга катта бўлишган эди.

— Азизхон қаҳрамон бўлди.

Турсунбой қўл силтаб тескари қаради. Бирдан бошини эгди-ю, узоқ сукутда қолди.

— Шунақа, болам. Сени ҳам шунақа қаҳрамон бўлади, деб ўйлаган эдик.

Турсунбой индамади. Вояги утиришида ўтираверди. Кейин бош кўтариб маънос деди:

— Бир пиёла аччиққина кўк чой бўлармиди-я!

— Қандоқ қилиб олиб келаман, болам. Биров билиб қолади. Сен шўринг қурғурга қумгон олиб келай десам, ўт ёқолмайсан. Тутунидан билиб қолишади.

Турсунбой урдидан туриб керишди. У керишганда тўнининг олди очилиб, ялангоч кўкраклари кўрииб кетди.

— Яктагинг ҳам кир бўлиб кетибди.

Бирдан ачимсиқ тер ҳиди келиб она димогига урилди. У бурнини жийириб юзини тескари ўгирди.

— Кўйлак олиб келмапсан-да.

— Қандоқ олиб келаман. Даданг билиб қолса нима бўлади? Шу кунда ўзимнинг ҳам анча мазам йўқ. Безгак тутяпти. Дадангга билдирмаяпман. Билиб қолса қишлоққа тушириб юборади. Мен кетиб қолсам ҳолинг нима кечади? Кечалари танам зирқираб

огриси ҳам тишимни тишимга қўйиб чидаяпман. Пешанам қурсин, бунча шўр бўлмаса.

Бола онанинг дардига парво қилмади. Ҳамон лабини ялаб, бошқа ўйлар билан овора эди.

— Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толеингга улиб қолмай-да.

— Анови бола ким?

— Даданг бошлаб келган. Яхши ишлаяпти. Тиззаларимда дармон қолмади.

— Эртага овқатни купроқ олиб кел!

— Хуп, болам, хуп. Ишқилиб, касалимни даданг билиб қолмасин-да, дарров қишлоққа жунатворади.

— Этик топиб келмасанг, оёқларимни қамиш тилиб ташлади.

— Этикни қайдан оламан. Даданг бир пой этик кияди. Бир оёги йўқ унинг. Бугун устарасини қидириб мени жуда қийнаворди. Умримда қилмаган ишим. Қайчи опкелган эдим. Сочингни олиб қўяйми?

— Керак эмас. Этик топиб кел!

Она-бола узоқ гаплашолмадилар. Жаннат хола, боласини қабрга қўйиб келаётгандек, юрагида огир дард билан орқасига қайтди.

Турсунбой яна ёлғиз қолди. Яна қамишларнинг совуқ шитирлаши, яна бақаларнинг киши меъдасига тегадиган бир хил қуриллаши.

Тепада кўм-кўк осмон, атрофда қовжираган сапсариқ қамиш...

Турсунбой онаси кетган йўлдан аста юриб ялангликка яқин келди. Атрофга аста разм солиб, секин қамишлар орасидан бош чиқарди.

Нотаниш бола ҳамон кетмон уряпти. Ялангоч бадани терлаб кетганидан янги ювилган самовардек ялтирайди.

Марза четида икки қўлини белига қўйиб Зеби турибди. Бола унга қарамайди. Зеби хахолаб кулади.

Унинг кулгиси Турсунбойнинг қулогига ўқдек ботди.

Зебининг бошидаги рўмолини шамол учиряпти, буйинларига ураб ташляяпти. Турсунбой унинг шу буйинларига билагини ташлаган. Кулки тошиб чиқётган лабларидан ўпган.

Қани энди, шу кунлар қайтиб келса? Келармикин?

Шу топда уларнинг ораси икки юз метрча ҳам келмайди. Чақирса эшитади. Югурса етади. Аммо чақи-

ришнинг ҳам, югуриб етишнинг ҳам иложи йуқ. Уларнинг ораси миллионларча километр, унга на юриб етиб бўлади, на учиб. Балки бир умр етиб бўлмас.

Зеби қумгондан сопол пиёлага чой қуйиб йигитга олиб борди. Йигит бир дам кетмонини ерга ташлаб қўлидан пиёлани олди. Зебига қараб-қараб симира бошлади.

Турсунбой тамшанди. Шу қулмак ичавериб Турсунбой чой таъмини унутаёзган эди. Шу топда унга Зебидан кўра қўлидаги қумгон аъло туюлиб кетди.

Туқайнинг айлана жойидан Жаннат хола бир қучоқ илдиз орқалаб чиқди. У бетоблигидан илдизларни аранг кўтариб келарди. Орқасидаги юкдан мункайиб бурни ерга тегай-тегай дерди. Нотаниш йигит шудгордан югуриб чиқиб орқасидан юкни олди. Кампир қотиб кетган белини силаб, ерга утириб қолди. Турсунбой бу манзарани кўриб турарди. Шу топда унинг кўзига бу нотаниш бола ниҳоятда бадбашара, ниҳоятда ёвуз бўлиб кўринди.

Гуе онасининг меҳрини шу бола ундан тортиб олиб қўяётгандек. Уни онасидан бегона қилаётгандек туюлди.

Нотаниш бола илдиз бойламини елкасида азод кўтариб чодир тарафга қараб пилдираб кетди. Шудгорда Жаннат хола билан Зебихон қолди.

Турсунбой бир интилиш билан қамиш орасидан чиқди-ю, юраги дов бермай орқасига тисарилди.

Унинг кўксига Зебига нисбатан қандайдир алам-ли уч ёнарди. Зебихон Жаннат холани суяб марзага олиб чиқди. Капа олдидаги қамиш ғарамига ўтқазди. Қумгондан чой қуйиб тутди. Кампир қуруқшаб қолган лабларини пиёлага тутди-ю, негадир ичмай туқай томонга қаради.

У қўлидаги чойни ҳам боласига илинарди. Турсунбой тупугини ютди. У ўз онасини яхши билади. Агар у шу топда унинг ёнида бўлганда албатта қўлидан олиб шу чойни ичарди. Она бир қултум сувга зор бўлиб турган бўлса ҳам бари бир олиб ичарди. Чунки онаси ўзи емай, унга едирган, ўзи ичмай, унга ичирган.

Йигит утинни ташлаб қайтиб келди. Жаннат холага нимадир деди. Кампир бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Мункайганича чодир тарафга қараб кетди.

Зеби билан нотаниш бола орқасидан қараб қо-

лишди. Зеби қамиш устида ётган фуфайкани олиб йигитнинг елкасига ташлаб қўйди.

Турсунбой титраб кетди. Қўллари муштга айланди. Тишлари гичирлади.

Тол шохига илинган темирни кимдир тош билан урди. Унинг залварли овози чул бўйлаб янграб кетди.

Ошпаз одамларни тушликка чақираётган эди. Зеби билан нотаниш йигит ўша ёққа қараб кета бошлади. Йўлда Зеби йигитнинг билагига осилиб олди.

Бу манзарани Турсунбой ғазаб билан кузатиб қолди.

У очликни ҳам, танҳоликни ҳам унутди. Телбадек довдираб балчиқ кечиб, бўри уясидек совуқ чайласига кетарди.

Турсунбой ҳамма нарсадан кечганда ҳам биргина шу Зебидан кечмас эди. Шу танҳоликда ҳам кўнглининг бир чеккасида қачонлардир у билан топишиш илинжи яшарди. Энди у шу илинжидан ҳам маҳрум бўлганига ишонди. Зебихон унинг охирги илинжи эди. Унинг жарангли кулкилари ҳамон қулоқлари остида янграб турарди. Унинг санъат асаридек кўркам қомати кўз олдида турарди. Биринчи бор ўпгандаги лабида умрбод қолган аллақандай тотли маза ҳамон уни тамшантирарди.

Энди-чи? Энди бу гаплар бир хаёл, бир рўё бўлиб қолди.

Турсунбойни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмади.

Турсунбой ҳиссиз ҳам яшай оларди. Йигитлик қасамидан кеча олган, она вужудини кемираётган дардни писанд қилмаган, шармандаликда яшашга рози була олган йигитда яна қандай ҳис бўлиши мумкин?

Шуларнинг барига кўнган одам севгисиз ҳам ишати мумкин.

Турсунбой ана шундай бўлиб қолганди.

X

Чул баҳорини ҳеч қаернинг баҳорига ўхшатиб бўлмайди. Ҳозиргина яшнаб турган осмонни бир зумда қўрғошиндек булут урайди. Шатир-шутур ёмғир қуяди. Момақалди роқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди. Шамширдек ялтираган чақин чулнинг олисларигача ёритади.

Ҳамма узини панага олади. Куплар ёмғирдан қочиб улгурмаёқ, офтоб яна чарақлаб кетади. Танни яйратадиган бирам галати шабада эсади. У қирларда тўпиққа етиб қолган майсаларнинг тароватли исини олиб келади.

Чул осмонида нурли ишком бўлиб камалак пайдо бўлади. Унинг беқасам ранги анча вақтгача ўчмай туриб қолади.

Баъзан офтоб ҳам чарақлайверади, жала ҳам қуяверади. Бунақа пайтда одамлар, бури болалаяпти, дейишади.

Найманликлар баҳорнинг ана шундай кунларини кечиришаётган эди. Уларнинг бу ерга келишганига икки ярим ойдан ошиб қолди. Шу пайтгача тўқайда аллақанча ерни шудгор қилиб қўйишди.

Ўз участкасини ағдариб бўлган Низомжон энди қўш от қўшилган сихмола кетида тинимсиз ер текислайди. Моланинг тароқ сихларига илашган қамиш илдиэларини йигиб, гарам қилади. Унинг қўллари ишда, кўзи шудгорда, аммо хаёли Зебихонда эди.

Зебихон саккиз кун бўлди Зирилламага кетган. Қурт тутяпти. Жаннат хола яримжон бўлиб ётиб қолган. У гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд. Икромжон бир оёқлаб шудгор кезади.

Жаннат хола шу аҳволда ҳам судралиб ишлаётганлар олдига келади. Гимирсиб уларга чой ташийди. Эри қанча койиса ҳам парво қилмайди. Икки кунгина ётади-да, яна қумгон кўтариб шудгорга келади, ё бўлмаса тўқайга кириб ўтинбоп илдиэ теради.

— Ўтиннинг сира зарурлиги йўқ. Пўк илдиэдан ўтин чиқмас, бу ўтиндан тутун чиқмас. Нима қиласиз илдиэ йигиб.

Туланбойнинг гапи унга қор қилмайди. Бари бир илдиэ йигиб келаверади.

Жаннат хола бутунлай ётиб қолишдан қўрқарди. Ётиб қолсам, Турсунбойнинг ҳоли нима кечади, деб ташвишланади.

У бир ҳафтадан бери ўглини кўргани йўқ. Турсунбой билан бундан етти кун олдин учрашганда:

— Болам, одамлардан ажралиб чиқолмаяпман. Овқатингни зовур орқасига қўйиб кетаман,— деб тайинлаган эди.

Шундан бери икки марта овқат обориб қўйди. Ҳар борганда бушаган товоқни олиб келарди.

Бугун ҳамма баробар шудгорга чиққан. Ҳар ер ҳар ердан бўлиб пол олишяпти. Уч кун ичида пол тортиб бўлишса каналдан ариқ очиб келишади. Ҳамманинг далада бўлиши Жаннат холанинг айни муддаоси эди. У кечадан бери ўрнидан туролмай ётган бўлишига қарамай вақтни ганимат топиб, чодир орқасига утиб қозон осди. Гўштсиз бўлса ҳам палов дамлади-да, эрининг келиб қолишидан қўрқиб дам едирмай сузиб олди. Қумғонда қайнаб турган сувни грелкага қуйиб бир кафт кўк чой солди-да, мункиллаб орқа йўл билан тўқайга кетди. Белига бойлаб олган грелка пахтали нимчадан утиб биқинини куйдирарди. Аммо у мункайганича аламга тишини тишига қўйиб чидаб борарди.

— Пешанам қурсин, не кунларга қолдим.

У тўқай ичига кириб ташқаридан қараган кишининг назари тушмайдиган бўлгандан кейингина грелкани белидан олди. Терлаган экан, баҳор шабадаси танини яйратиб юборди. Кўйлак ёқаларини ечиб роҳатланди.

Жаннат хола кўп ўйлади. Боласининг, эрининг, узининг тақдири тўғрисида жуда кўп ўйлади, ўйининг охири шу бўлди: «Бу хилда яшаб бўлмайди, энди бас! Турсунбойни инсофга келтириш керак. Эгилган бошни қилич кесмайди. Урушга борсин. Ўзини оқласин. Ягона йўл шу! Агар Турсунбой кўнмаса, уни ўзим тутиб бераман. Шундай қиламан!»

Онанинг қарори қатъий эди.

У Турсунбойнинг чайласига яқин борганда бирдан юраги ҳовриқиб кетди. Боласи доимо чайла олди-да тиззасини қучоқлаб утирарди. Нега кўринмайди? Кампир шошиб чайла ичига бош суқди. Турсунбой қамиш устида кўзларини юмиб ётибди. Она қўрқиб четди. Ўзини унинг устига ташлади. Турсунбой кўзини очди, унга аламли қаради.

— Сенга нима бўлди, болагинам?

Турсунбойда алақандай шер кучи пайдо бўлдию, сапчиб ўрнидан туриб кетди. Кейин дармонсизлашиб яна ёнбошига йиқилди.

— Нима бўлди? Тобинг йўқми?

Турсунбой аранг жавоб берди:

— Бир ҳафтадан бери туз тотганим йўқ.

— Ахир икки марта овқат келтириб қўйгандим-ку.

— Бўш товоқдан бошқа нарса кўрганим йўқ.

Жаннат хола ҳар гал товоқни олгани борганда товоқ тупроққа қоришиб ётганини кўрарди. Бироқ, у ўглининг феълани билганидан, ўзи шунақа, у ердаги чўпни бу ерга олиб қўймасди, деб қўя қоларди! Боланинг айби қачон онасига билинибди, дейсиз! Қанча хавф-хатарда пиширган овқати боласига буюрмаётган экан, уни итлар талашиб ейишаётган экан.

Жаннат хола рўмолга ўралган товоқни шошиб ўглининг олдига қўйди. Турсунбой кир бўлиб кетган панжаларини баробар товоққа тикиб гижимлаб оғизга соларди. Икки-уч ошамдаёқ товоқ бўшади. Она грелкадан сопол пиёлага чой қўйиб боласига тутди. Турсунбой ола туриб қўли қалтираб пиёлани тушириб юборди. Кўзлари олайиб она тиззасига бошини ташлади.

Баданидан ачимсиқ тер ҳиди келиб турган болани она бағрига босиб бошларидан силади.

Турсунбойнинг иситмаси баланд эди.

— Безгак тутяпти сени, болам. Юр, юр, кетайлик. Сени олиб кетгани келдим.

Турсунбой жавоб ўрнига ингради.

Шу топда Жаннат холанинг кўзига дунё қоп-қоронғи бўлиб кетди. Ўз дардини унутди. Бошидаги рўмолини ечиб кўлмақдан ҳўллаб келиб, ўглининг пешанасига босди. Боласи кўзини очмай ингради.

Жаннат хола ориқ бармоқлари билан ўглининг юзларидан силаб, кўзларини бир нуқтага тикканичи овоз чиқазмай йигларди.

Орзулар шамолга учди. Ҳомилаликдан то шу кунгача қилган умидлари тамом бўлди. Боласининг йўлга кирган кундаги қувонч, тили чиқиб, биринчи марта ая, дегандаги олам салтанатига тенг шодликлар, дадаси опичлаб гузарга олиб чиқиб кетаётганда эшик олдида орқасидан қараб қолгандаги ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган бахт, биринчи бор мактабга кўзатганда оппоқ кўйлак, гарч солиб тикилган этик кийиб чопқиллаб кетаётгандаги тонгдек, ҳеч қачон кўрмаган тонг... Ҳаммаси, ҳаммаси она кўз олдидан бир-бир ўтаверди.

Турсунбой алаҳсирарди.

— Янги тўним қани, этигим... Зеби, Зеби! Зеби! Эшикни ким тақиллатяпти, очма! Олма пишиб қонти-ку. Келяпти, келяпти! Велосипедимга тегмасин! Этигимни торт! Ошингни емайман! Зеби қани?!

Жаннат холанинг юрак-бағри эзилиб кетди. Ними

қилсин? Нима қилса, боласининг дардига эм бўлади? Чорасиз! Унинг дардини енгиллатишга ҳеч қандай имкон йўқ. Боласи қувгин. Ҳамма эшик берк. Очиқ ҳаво ҳам унга берк. Шу торгина туқайдан бошқа макони йўқ унинг. Бу жой ҳам уни умрбод сақлаёлмайди.

Она икки қулини осмонга кутариб фарёд чекди.

— Э, худо, менда шунча қасдинг бормиди!

Унинг ҳавога кутарилган қуллари шалошлаб икки тиззасига тушди. У шу куйи қанча ўтирганини билмайди. Атрофни қоронғилик босган, қамишлар шамолда совуқ гувуллайди. Ёнида ётган боласи ўқтин-ўқтин аянчли инграйди. Шу пайтда олисдан кимнингдир, «Жанннаааат», деб қичқиргани эшитилди. Она ҳушига келиб қулоқ тутди. Уша овоз яна бир неча бор такрорланди.

Жаннат хола ўрnidан турди. Қоронғида боласининг башараси кўринмасди. Яна утириб тимирскилашиб пешанасини топди. Ҳамон иссиқ.

Она икки ўт орасида қолди. Кетса, боласидан кўнгли тинчимаёди. Ким билади, ҳоли нима кечади? Кетмаса, ҳозир уни қидириб келиб қолишади. Унда нима бўлади?

У боласининг пешанасидан қулини олмай тураверди. Уни чақираётган овоз борган сари яқинлашарди. Она шошиб чайладан чиқди.

Қамишлар орасидан бир неча жойда машғала кўришди. Ҳар тарафдан «Жаннат! Жаннат!» деган товушлар келарди.

Уни адашган, ё бўлмаса бирон фалокатга йўлиққан гумон қилиб ҳамма баравар оёққа турган эди.

Жаннат хола жон ҳолатда шудгор олинган тарафга югура бошлади. У қамиш орасидан чиқиши биланок Низомжон йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, ая, тинчмисиз?

Жаннат хола унинг Низомжонлигини овозидан таниди. Нима дейишини билмай гўлдиради.

Низомжон овозининг борича туқайга қараб қичқирди.

— Келаверинглар! Жаннат аям бу ёқдалар!

У бир неча марта атрофга шундай деб қичқиргандан кейин машғалалар шу тарафга қараб кела бошлади. Биринчи булиб оқсоқланиб Икромжон келди. Бирпасда уни машғала кутарганлар ўраб олишди.

— Қаёқда юрибсан?

Жаннат хола жавоб беролмади. Унинг кўзлари

бежо. Фақат қўлларини муттасил силкитиб туқай тирафга қараб қичқирарди. Она ақлдан озган эди. Низомжон уни суяб чодир олдига олиб келгунча терга пишиб кетди. Жаннат хола ҳамон туқайга қараб қичқирар, унинг қўлидан чиқиб уша ёққа югурмоқчи буларди. Чодир ичига киришганда, у бирдан жимиб қолди. Ҳолдан тойиб тушакка ўзини ташлади-ю, қимирламай шифтга тикилиб ётаверди.

Одамлар бирин-кетин тарқаб кетишди. Икромжон Жаннат холанинг оғзига чой тутди. У бошини сарак-сарак қилиб ичмади. Дармонсиз қўллари билан кўпани бошига тортиб кўзини юмди.

У шу ётганича эрталаб ҳам кўзини очмади.

У ягона фарзандидан умид узолмай, унинг бахтини кўролмай армон билан чодирда жон берган эди.

Эрта азонда Низомжон Тогага хабар бергани Зирилламага от чоптириб кетди. Тушга қолмай Икромжоннинг ёр-биродарлари грузовойда тобут билан етиб келишди. Чул уфқи қизариб турган кеч пайтида марҳуманинг жасади солинган тобутни елкага олишди. Низомжон унга ўгил бўлиб, ҳасса тутиб, тобут олдига тушди.

Унинг ўз боласи туқайда, қамишлар орасидан маросимни кузатиб турарди. У ким вафот топганини билмасди. Дадасининг тобут олдида бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Ахир, у куни билан онасини кутаётган эди. Унга овқат олиб келмоқчи эди. Нима бўлди? Наҳотки, улган бўлса? Энди унинг ҳоли нима кечади? Энди унга ким овқат олиб келади?

Она унга фақат кийдириш, едириш учун она эди, холос. Она унинг фироқида, дардида адо бўлди. Боласи эса бу тўғрида ўйламасди.

Она, қазойим етиб оламдан ўтсам, болам уз қўли билан қабрга қўяди, деб умид қиларди.

Боласи қабрга яқин келмай, бўрига ўхшаб туқайдан хунук қараб турарди.

Она, болам орқамда қолади, чирогимни ёқади, деб ният қиларди.

Боласи бундай ўйларни бошига келтирмасди. У туғиб катта қилган онасининг жасадини бегоналар елкада табаррук қилиб кўтариб кетаётганларини кўра туриб ҳам бир қадам олдинга жилмасди.

Қуёш қип-қизил чўғ бўлиб ботаётган чул оқшомида ҳижронзада, аламзада, фарзанд догида куйиб адо бўлган онани тупроққа қўйишди.

Ҳамманинг боши қуйи эгилган.

Икромжонни Тога суяб турарди. Низомжон қабр
ида чўккалаб бош эгиб утирганича ҳамма қўзгал-
анда ҳам бошини кўтармади.

Офтоб учди. Уфқда оловли булутлар қолди. Ни-
зомжон бошини кўтарганда ялтираб турган парча бу-
лутлар куйган қоғоз чўғидек бирпасда ўчди. Чўл
жимжит бўлиб қолди. У ҳасрат-надомат билан битта-
битта босиб чодир томонга юра бошлади.

Қишлоқдан келганлар грузовойга чиқиб олишган.
Тога Низомжонни кутиб турган эди, ёнига чақирди.

— Иним, чайлада ётма! Курпа-тушагингни кўта-
риб амакингнинг чодирига кел. Ёлғиз қолмасин,—
деб тайинлади.

Низомжон унинг айтганини қилди. Чодирда фо-
нарь ёқмай Икромжон тиззасини қучоқлаганича қи-
мирламай утирарди. Низомжон нима дейишини бил-
май бордон устига урин сола бошлади. Икромжон
унга қайрилиб қарамади ҳам. Низомжон қаттиқ чар-
чганидан ёнбошлаши билан ухлаб қолди. У эрталаб
тонг қоронгисида уйғонди. Икромжон ҳали ҳам
ушандай қимирламай утирарди. Низомжон нима деб
ошутишни билмасди. Нима дейди? Бола бўлиб биров-
ни юпатмаган. У Икромжоннинг ёнига тиз чўкиб
елкасига қўлини ташлади. Икромжон унга ўтрилиб
қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолларида ёш том-
чилари титраб турарди.

Низомжон узини тутолмади. Ҳунграб йиглаб
юборди.

Чодир тешигидан ёришиб кетган осмоннинг бир
парчаси кўриниб турарди.

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ

I

Чортеракнинг оқ уриклари пишди.

Иноят оқсоқол Маргилон билан Чортерак орасига
тинда қуйиб қолган. Қишлоқдагилар: «Оқ урик пиш-
ди, энди ит тинса тинади, қуш тинса тинади, аммо
Иноят оқсоқол тинмайди», дейишарди.

Дарҳақиқат, оқсоқолнинг қўли қўлига тегмасди. Колхозчиларнинг ҳовлиларидаги, чорбоғларидаги уриклар пишиб ётибди. Уни бозорга обориб сотадиган эркаклар қани? Ҳаммаси урушда. Борлари ҳам даладан бушамайди. Ғуза яганага кирган, пилла ҳам мани шошириб қўйган. Хотинлар эрта азонда далага чиқиб кетишганича кун ботганда қайтишади. Кампирлар қурт билан овора.

Бутун қишлоқда битта бекорчи шу Иноят оқсоқол. Колхозчиларнинг урикларини тупи билан сотиб олади. Қоқ саҳарда урик териб офтоб ёйилмай, эшакка ортганича Марғилон бозорига қараб кетади. Кечалари эшикни танбалаб пул санайди. Гижимланган бир сўмликларни ҳўллаб, самоварнинг қорнига ёпиштириб дазмоллаб, обдан чиройли қилиб тахлаб олади. Иши битгандан кейин ҳам дарров чўзилиб ёта қолмайди. Сотиб олинган урикларни эгалари қоқиб емаётганмикан, деб маҳаллани маҳсичан айланиб дөвор наҳраларидан қараб юради (калиш кийиб юрса шалопплатиб билдириб қўйиши мумкин).

Бугун Оқсоқол бозордан кеч қайтди. Узи ҳам ниҳоятда чарчаган эди. Шунча йўлга эшак орқасида юриб икки марта бориб келиш осонми! Ўртасида йиртилган қизил ўттиз сўмликни папирос қозғоз билан тишининг кирида елимлаб ёпиштираётган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди. У шошиб дастурхон устидаги пулларга чопонини ёпди-да, эшикка борди.

Почталён экан, хат берди-ю, индамай кетаверди. Иноят оқсоқол саводсиз эди. Хатнинг кимдан келганини билолмай чироққа солиб у ёқ-бу ёғига қаради. Кейин ёнига қўйиб, тагин пул санашга тушиб кетди. Бирдан юраги ҳовриқиб яна хатни қўлига олди.

— Молиядан эмасмикин? Бозорком паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налог чиқарган бўлмасин. Нима кўп, бу замонда галамис кўп.

Дилдор кетиб қолгандан бери Иноят оқсоқол кечаси сира уйни ташлаб чиқиб кетмасди. Самоварга ку, урик пишгандан бери оёқ босмай қўйган. Нима қилсин? У пулларини қийигига тугиб тўнининг ичидан белига сириб боғлади-да, кучага чиқди. Симёғ тагида бекинмачоқ уйнаётган болалар олдига келиб қайси бирига ўқитсам экан, деб андак ўйланиб турди-да, биттасини танлаб четга чақирди.

— Менга қара. Ҳожакбарри ўғлисан-а, эртага бир

души урик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. Аввал қара-чи, кимдан келганакан?

Бола хатни олиб, электрга солиб, конверт устидаги ёзувни ўқиди.

— Дилдор опамларга келган-ку.

— Кимдан кепти? — деди шошиб Оқсоқол.

— Низомжон акам ёзибдилар.

Оқсоқол боланинг қулидан конвертни тортиб олди. Шипиллаганича орқасига қайтиб эшик олди.

— Аҳмоқ! Энди эсинг кирибди. Мусофирлик, лайдилик жонингга тегибди-да. Мен бир иш қилсам билиб қиладиган одамман.

Оқсоқолнинг кўзига Дилдорларнинг оқ тунукали очкари-ташқарили ҳовлиси, сигири, ичкари уйга тушиб қўйилган қашқар гилами кўриниб кетди.

Оқсоқол соқолини тутамлаб ўйларди.

Хатни очмаслик керак. Буларнинг ишига аралашмаганим маъқул. Ҳуркитиб қўяман. Хатни индамай Дилдорга обориб бераману ўзим ҳеч нарса билмаган бўлиб туравераман. Бу гал ўзлари дон олишиб топширганлари дуруст. Мен фақат пуфлаб алангалатиб тураман.

Оқсоқол шундай хаёл билан шошиб ҳовлига кирди.

Сува олдидаги урикни бир тепган эди, дув этиб тўкилди. Айвондан тогорача олиб мункайганича битта қўймай териб солди.

У эшикка кишан қулф уриб қудасиникига қараб кетди. Эшик очиқ эди. У тақиллатмай ўз уйддек кириб бораверди. Дилдор айвонда, беланчакда ухлаб қолган боласи ёнида китоб ўқиб ўтирарди. У Оқсоқолни кўриб ўрнидан турди.

Дилдор уйдан чиқиб кетгандан бери Оқсоқолни кўрмаганди. Чол ҳам неварасини кўргани ақалли бирон марта келмади. Кунига минг айланиб, минг ўрғиладиган қизи бўлса Дилдорнинг кўзи ёриганини эшитиб ҳам бирон марта ҳолидан хабар олмади. Шунинг учун ҳам Дилдор қайнатасини совуққина қарши олди.

Чол айвон лабига ўтириб фотиҳа ўқиди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болагинамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим. Айтганча, ўригинг пишган эди. (Оқсоқол ҳали ҳам унинг

кунглини шунақа гаплар билан юшатиш пайида эди.) Огзинг тегсин деб олиб келган эдим.— Чол шундай деб белбоққа тугилган тоғорачани суриб қўйди.— Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маъс жавоб берди.

— Утган куни касалхонага обориб қўйдик. Сал огирлашиб қолдилар.

Оқсоқол аттанг, аттанг, деб бошини сарак-сарак қилди. У аттанг, деярди-ю, ичида бу гапнинг аксини ўйларди.

— Тирикчилигинг қалай, болам?

— Бинойидек утиб турибди.

— Бирон нимадан сиқилаётган бўлсанг тортинмай айтавер.

Оқсоқол шундай дея туриб белбоғига қўл узатди. Қўли букланган конвертга тегиб уни атайин беихтиёр олгандек қилиб кўзи яқинига олиб келди.

— Ия, эсим қурсин, шу топда почтачи манави хатни ташлаб кетганди. Кимдан экан, ўқиб бермайсанми?

Дилдор тилар-тиламас конвертни қўлига олди. Хатга қараб ранги оқарди. Унинг ҳаракатларини чол зимдан кузатиб турарди.

— Хат менга экан.

— Кимдан? — чол бу гапни бепарво айтишга уринди.

Дилдор хатни ёнига қўйди.

— Бир одамдан экан.

Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохлари энгашиб турган тунука томга суқланиб бирма-бир қараб чиқди. Кунглидан, жиндек ремонт қилса эллик мингга кетади, деган ўй ўтказди.

— Ҳай, майли, болам, бўлмасам мен кетай. Сиқилиб қолсанг, айтарсан.

Оқсоқол тоғорани устунга тираб қўйилган патнисга ўзи бўшатиб ўрнидан турди. Дилдор уни кузатиб эшик олдига ҳам чиқмади. Қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди.

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёқни кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётган неварасига қарамади ҳам. Бува бўлиб у неварасининг юзини ҳам кўрмаган.

Дилдор бу оилада салкам бир йил яшаб чолнинг кимлигини билиб олган эди. Уларнинг ичида биттагина одамшавандаси Низомжон эди. У отасининг,

опасининг юзсизлигига чидолмай кетиб қолган. Фақат шулар учунми? Дилдор ўзига бундай савол беролмасди. Агар шундай деб сўрагудек бўлса, Низомжоннинг кетиб қолишига энг асосий сабабчи ўзи эканини биларди. Ана шунинг учун ҳам бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Оқсоқол кучага чиққандан кейин сал нари бориб ана орқасига қаради. Ойдинда тунукаси ялтираб турган иморатга анча қараб турди. Кейин уйига эмас, қизиникига қараб кетди. У Яккатутга етмасданоқ қизига йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, дада? Икки марта неварангизни юбордим, йўқлар, эшик берк, деб қайтиб келди. Хавотир олиб келаётган эдим.

— Келинингнинг олдига бордим. Гап кўп, қизим. Ҳали айтиб бераман.

Ота-бола индамай кетаверишди. Сал юргандан кейин чол тилга кирди:

— Рисол, эртага Дилдорникига бориб жиянингни кўриб кел.

Рисолатнинг юраги шув этиб кетди. Дилдор биронта нағма чиқараётган бўлса керак, деб ўйлади. Унинг шундай ўйлашга асоси ҳам бор эди.

Дилдор ўзини Низомжонга мўлжаллаётганини билиб қолгандан кейин йиғлаб бошига одам тўплаган эди. У ана ушандагина Низомжоннинг йўлда унга айтган: «Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келинг, шумқадам», деган гапларининг маъносига етган эди.

Дилдор уларнинг ниятларини ҳам билиб қолганди. Уларга Дилдордан ҳам унинг мулки керак, шу мулк деб уларнинг жони ҳалак.

Дилдор отасиникидан олиб келган жамики молларини уларга ташлаб эғнидаги кийим билан чиқиб кетган эди. Оқсоқол унинг уйдаги нарсаларни сандиққа жойлаб эшикка қулф урган.

Шу топда Рисолатнинг хаёлидан унинг ўша моллари утган эди. Дилдор молларини даъво қилдимикан? Дадам, уйга бориб кўнглини ол демоқчими? Иккови олдинма-кетин ҳовлига киришди. Болалар ҳали ҳам ўхламай бир-бирини туртиб ётишарди. Оқсоқолни кўриб кўрпага бурканиб олишди. Каттаси кўрпадан бош чиқариб бувасига мақтанганнамо қаради.

— Дадамдан хат келди. Иккита орден оптилар.

— Шунақами,— деди чол.— Жуда бинойи иш

бўпти, ордири борларга пойиз текин эмиш. Келса Сибирга олма обориб сотамиз. Қани, қизим, овқатингни олиб кел.

Рисолат ликопда шавла олиб келиб олдиға қўйди. Оқсоқол қўли билан шавла еяркан, қизига танбех бера бошлади.

— Бунақада тилладан тоғинг бўлса ҳам бир ҳафтада тамом қиласан. Шавлага ҳам шунча гўшт соласанми. Ёғини қара, жонвор юзига чиқиб кетибди. Ёғдегани тупукдеккинасини қозонга ялатворса бўлади. Хужа маҳалладаги кабобчи болага тайинлаб қўйганман, суяк беради. Қайнатсанг, ана ёғу мани ёғ. Болам, режалик бўлиш керак, режалик. Замон шунақа.

Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб маҳсисига қўлини суртди.

— Хуш, энди, манави гапди эшит. Саёқ укангдан хат келди.

— Қани? — шошиб сўради Рисолат.

— Хат менга эмас, Дилдорга.

— Вой адо бўлсин, — деди чўзиб Рисолат. — Қиргин кегур кеннойиси жигаридан ҳам азиз бўпти-да.

— Шошма, шошма, гап тагида гап бор. Хатни болаларга ўқитмоқчи бўлган эдим. Конвертда, Дилдорга тегсин, дейилган экан. Очмадим. Укангнинг энди ақли кирган. Дилдорга суйкаланмоқчи. Бизга бир нима дейишга юзи чидамаган. Майли, уларни топишгани дуруст. Хатни ҳозир Дилдорга обориб бердим. У писмигинг илгари ҳам хат олиб турганга ўхшайди, қулимдан олиб бир қаради-ю, ёнига қўйиб қўйди. Ҳозир ўқиётган бўлса керак. Атайин сенга маслаҳатга келдим. Киши билмас биз ҳам гижғижлаб туришимиз керак. Бу тарафи силлиқ кўчса, укангнинг олдиға бориб келасан.

— Узи қаёқда экан?

— Унисини билмадим. Ўша хатга битгандир ахир, қаердалигини.

Оқсоқол ёнини кавлаб тўртта ўн сўмликни олиб қизига узатди.

— Чақалоққа у-бу ол. Миёнча қил. Йўқлаб бориб кўнглини билиб келасан. Ана ундан кейин уканг қаёқда бўлса ўшаққа бориб ишни пишитасан. Узим борардим ун етти туп ўрик олиб қўйганман. Вақтида териб сотиб олмасам, пишиб қоқи бўлиб қолади.

— Мен ҳам қурт тутганман-ку, дада.

Чол жеркиб берди.

— Ҳа, колхоз сендан миннатдор булармиди? Тингини сал ширинроқ қил. Булар-бўлмасга ловил-лйверма. Қуда буванг ҳам касалхонада эмиш. Пишиб, ҳилвираб, ана кетаман, мана кетаман, деб турибди. Ҳовлисини нақ эллик мингдан кўпга сотса бўлади. Тайинлаб айт, муҳтож бўлса рўзгордан нарса чиқариб сотмасин. Нима керак бўлса ўзим хабар олиб тураман.

Рисолат дадасига маъноли қараб қолди. У шу қаршидаёқ дадасининг ичидаги бор гапни билиб олган эди.

Оқсоқол, уликни ўзим кўмаман, демоқчи. У қудасининг ўлишига қаттиқ ишонган. У кўпдан бери шуни кутарди.

Оқсоқол соқолини селкиллади пичирларди:

— Ҳлик кўмишнинг ўзи бўлмайди. Ҳлган улиб кетаверади, қолганга қийин. Ҳлик гурга кирмасдан харажат бошланади. Бунақада режа билан иш тутмасан, бор буд-шуддан ажралиб қолиш ҳеч гапмас.— Оқсоқол қизига қаради.— Каттанг эртага мен билан бозорга боради. Битта ўзим шошиб қоляпман.

— Вой, дада, ўқиши бор-ку.

— Бир кун кейин мулла бўлади. Зеҳни ўткир бола. Бир-икки кун бормаса ҳам бўлаверади.

Оқсоқол дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Чиқиб кетаётганда олдидаги тутга қараб тўхтади.

— Кесгани келишса қувлаб сол. Қурт тутишни билдимиз, тут экишни ҳам билсин. Чақасини бермаса кестирма.

Чол кетди. Қоронғида анча вақтгача унинг ё ҳақ, ё ҳу, дегани эшитилиб турди.

II

Дилдор Иноят оқсоқол чиқиб кетиши билан дарров хатни қўлига олди. Очиб ўқишга юраги дов бермай бир муддат конвертга тикилганча туриб қолди. Дилдор ўрнидан уриб боланинг устини ёпди-да, конвертни очди. Қора қалам билан ёзилган хатни ўқиш анча қийин эди, шунинг учун ҳам ўрнидан туриб чироққа яқин келди.

«Салом, Дилдор!

Сенга шу хатни ёзиб тўгри қилияпманми, бил-

майман. Ёзмасам, тинч яшолмайдиганга ухшайман. Чортеракдан чиқиб кетаётганимда сенга айтган аччиқ гапларим учун қачонлардир узр айтишим керак эди. Ўша гап дилимда тош бўлиб ётмасин учун вақтлироқ айтиб тинчиб олмоқчиман. Билмадим, мен сенинг олдинда гуноҳкорманми, ё сен менинг олдимда гуноҳкорсанми? Назаримда, икковимиз ҳам каттакон англишилмовчиликнинг қурбони бўлганга ухшаймиз.

Эсингдами? Қанчадан-қанча орзуларимиз бор эди. Анҳор бўйлаб ярим тунгача гаплашмай ўз хаёлларимиз билан бўлиб, сувнинг шалоплашига қулоқ солиб кетаверардик. Ушанда менинг бахтим оламга сиймайдиган бўлиб туюларди. Қўлимни узатсам, ойни ушлаб олгудек эдим...»

Дилдор хатдан кўзини олиб қоронгиликка тикилганча туриб қолди. У шу қора кеча қаъридан ушн ёшлигини қидираётганга ухшарди. Теракнинг оқ астарли барглари милт-милт қилиб бирлашиб кетди-да, каттакон анҳорга айланди. Эриган қўрғошин бетидек совуқ милтираётган сув юзида қип-қизил олмалар оқиб келяпти. Низомжон бир қўли билан тол новдасига осилиб, бир қўлини олмага узатяпти. Қирғоққа урилиб қайтган сув тўлқин ясаб олмани нари суриб кетди. Низомжон бир қўлига осилганча қолди...

Беланчакдаги бола йиглаб унинг хаёлини бўлди. Бола тепасига келгунча яна жимиди. Дилдор хатга тикилди. «... Ушанда бошимга шунча савдолар тушишини сира хаёлимга келтирмаган эканман. Икковимиз ҳам бола эдик. Анҳор бўйида, мажнунтол орасида чўмилмоқчи бўлиб ечиниб турганингни, мендан қочиб ўзингни қўрқув билан сувга ташлаганингни кўрганимда болалигим тугаган эди. Ушанда сен тўзгиб кетган сочларинг билан кўкрагингни бекитиб турган эдинг. Бир журналда машҳур итальян рассоми ишлаган фариштанинг суратини кўрганимда, дарров сен эсимга келдинг. Ўша суратда фаришта худди сенга ухшаб сочлари билан кўксини тўсиб турибди. Ушанда сени фариштага ўхшатганман. Қандоқ эдинг, қандоқ эдинг. Баланд тепага чиқиб темир йўлда кетаётган поездга қараб қочганимиз эсингдадир. Ушанда олис юртларга боришни хаёл қилгандик. Поезд орқасидаги қизил чироқ бизни ўзи билан узоқларга олиб кетгандек эди. Тушимда ҳам, унгимда ҳам сен эдинг. Адирларга чирмашиб чиқардик. Сойлардан тап тортмай кечиб утардик.

Жала қуйған кунни сира унутолмайман. Ұшанда идирнинг нариги тарафида офтоб чарақлаб турган эди, биз тарафга жала қуярди. Осмонда эса Маргилон беқасамидек камалак товланарди. Иккаламиз ҳам яланг оёқ югурганмиз. Камалак ишкомининг тагидан утамиз деб югурганмиз. Қанча югурсак ҳам етолмаганмиз. Акам келди-ю, бир-биримизга бегона булиб қолдик. Дунё кюзимга қоронғи булиб кетди. Икки марта узимни улдирмоқчи ҳам бўлдим. Қурқоқ жанман. Ұлдиролмадим. Ким билади, балки бу қурқоқлик эмасдир. Қачонлардир сендан қасд олиш учун яшашим керак бўлгандир.

Сен уйимизга келин бўлиб тушдинг. Бу уйда мен ортиқ...»

Узоқда гупиллаб турган движокнинг овози пасая бошлади. Шифтга осиглиқ лампочка лип-лип қилиб секин ўчди.

Гугурт йўқ эди. Чортерак халқи бошқалар қатори қиёқ чўп ишлатарди. Дилдор нима қилишини билмай қўлида хат билан тик турганича қимирламасди. Низомжоннинг хати уни болалик кучаларига етаклаб, йўлнинг ўртасига ташлаб кетиб қолгандек эди. У шу бир неча минут ичида болалигини, кўнглига муҳаббат ўти тушган энг ширин дамларни кўрган эди.

Қани энди ўша кунлар қайтиб келса. Ўша кунларни қайтаришнинг иложи бўлса эди. Дилдор ўз ҳаётини бутунлай бошқача қуарди. Ҳозиргидек забунликда афтодаҳол ўтирмасди. Афсуски, яшаш ҳуқуқи одам боласига бир марта берилган. Ҳеч қачон ҳаёт ортга қайтмаган. Ҳаммавақт олдинга қараб кетиверган. Янглишган янглишиб қолаверади, йўлни гугри олган ҳаёт жомини охиригача сипқориб яшадим, армонсиз яшадим, деб кетади. Ҳаётнинг ялтироқ, жилвали, алдамчи ўйинлари кўп. Бу алдамчи жилвалар саробдек алдаб бағрига чақиради-ю, кимсасиз чўл ўртасида бир қултум сув зор қилиб ташлаб кетади. Танни тилка-пора қилиб, қўлларни тилиб баланд чўққига чиққанларгина утлоқларни, олис уфқларни кўради. Мана, буни яшаш деб айтадилар.

Ҳаётда инсон учун иложсиз нарса ҳам йўқ. У умрини бой бермаган бўлса, кетаётган йўли жарга олиб бораётганини билиб қолса ва ундан қайтиш хоҳиши бўлса, тўғри йўлни топиб олиши муқаррар. Дилдорнинг олдида ҳали жуда катта ҳаёт бор. У

яшаши керак. Яшаганда ҳам ўтмишини тандан бир парчасини кесиб ташлагандек унутиб яшаши керак. Йул шу. Бундан бошқа йул йуқ.

Дилдорнинг кўксига худди ана шундай ҳис, ан шундай қарор ҳоким эди.

Кучадан қизларнинг қий-чуви эшитилди. Эшик тирқишидан йулакка ипдек ингичка нур тушди.

Дилдор югуриб бориб эшикни очди. Фонарь кутарган тўрт қиз ичкари киришди.

Дилдорнинг уйи кўп бўлганидан дадаси ҳаммасини йиғиштириб қурт боқишга рухсат берган эди. Электр ўчганидан қизлар қуртга барг солишга Дилдор қийналмасин, деб фонарь олиб келишган эди.

— Самоварга ўт ташланг, Дилдор опа. Бугун шата ётиб қоламиз.

Қизлар чувир-чувир қилиб қурт тутилган уйга кириб кетишди. Дилдор лампани олиб чиқиб фонардан ўт олдириб ёқди-да, айвон тоқчасига қўйди. Кейин қизларнинг кетидан кирди. У ҳали ҳам хатнинг таъсиридан чиқмагани билиниб турарди. Қузлари қизарган, овози ҳам титрарди.

Қизлар барг солиб бўлиб айвонга чиқишди.

— Қўрқманг, опа ётиб қолмаймиз.

— Ётиб қолсанглар жонкошки эди-я. Гаплашиб ётардик. Бир ўзимман.

Дилдорнинг дадаси касалхонага кетганидан қизлар беҳабар эди. Уни ёлғиз ташлаб кетгилари келмади. Оёғига этик кийган Асрора тўрға чиқиб ўтириб олди.

— Адол, этикни торт!

— Ҳа, эриммисан?

— Сени эр олса жон дердинг-а. Бурнингни қара!

— Бурнимга нима қипти?

— Ойнакка қараганмисан ўзинг. Бу бурун эмас, Халча холам ковуш ечиб қўйганга ўхшайди. Этикни торт!

Адол ҳам буш келмади:

— Сен ўлгурни эр олмайди. Эр сенга хотин бўлиб тегади. Приказ беришини қаранглар-а! Овозинг ўлгур ҳам мўридан чиққандек гумбурлайди. Отинг ўлгур ҳам эркакча Асрор. Башаранг ҳабашга ухшаган қон қора, юришинг айиққа ўхшайди. Битта мўйлов кам. Мўйлов қўйсанг, сен билан кечқурун юрган қиз гап сўз бўлади.

Қизлар қотиб-қотиб қулишди.

— Ҳа, бўш келма, Адол. У биттани гапирса сен унтани қундирасан-а.

— Ке, бўлди, этикни торт. Мен шатта қоламан. Бизникига кириб аямга айтиб қўясизлар. Дилдор опанинг олдида қолди, деб қўярсизлар. Бўптими?!

Адол рози бўлди. Унинг этигини тортиб қўйди-да:

— Бўлдими, дадаси, ўрнингизни солиб берайми?— деди.

Яна қотиб-қотиб кулишди.

Дилдор ҳам уларга қўшилиб куларди. Унинг юзидаги бояги сўлгинликдан нишон қолмаганди.

Дилдор, Асрора қизларни фонарь кўтариб кучага кузатиб қўйишди.

Асрора чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю, ухлаб қолди. Дилдор тахмондан кўрпа олиб устига ёшиб қўйди. Ўзи оёқ томонда унинг пиш-пиш ухлашига қараб утирарди.

Асроранинг юзлари шамолда қорайиб кетибди. Овози ҳам боя Адолат айтганича эркакларникига ўхшайди. Юриши ҳам шунақа.

Урушдан аввал қанақайди? Нозиккина эди, шекилли. Далада энг огир ишни шу қилади. Зовур қазийди, кетмон чопади. Қирга чиқиб кетиб офтобда куйиб, шамолда дилдираб ўроқ ўради. Аяси қариб қолган, рўзгор ишига ҳам шу қарайди. Укаларининг кир-чири ҳам унинг бўйнида. Сигир соғади, нон ёпади, томорқага қарайди.

Шунча иш, шунча ташвиш билан юрагида севги ёнади. Каримжон хаёли билан яшайди. Қўшиқ айтади, ўйинга тушади. Қизиқчилик қилиб ҳаммани кулдиради. Ўзи хунуккина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиги чиройли. У кирган уй яшнаб кетади.

Мана, у ухлаяпти. Бирам чиройли ухлаяпти. Уйқуси ҳам чиройли унинг!

Дилдор унга қараб туриб ҳаваси келди. Каримжоннинг соғ-омон келишини астойдил тилади. Уларнинг қовушган бахтли кунларини кўргиси келди.

Бирдан хат эсига келди-да, чўнтагидан олиб фонарь шишасига энгашди.

«...Бу уйда мен ортиқ яшаёлмаслигимни билдим. Сени кунда кўриб ўлгандан, бир умр бош олиб кетишни афзал билдим. Кетдим. Кетиб ҳам сендан қутулмадим. Акам ўлди. Энди сен елкамда жуда ҳам огир юкка айланиб қолдинг. Дадам, опам сени менга

олиб бермоқчи бўлишди. Бу беномусликка чидаёлмадим. Келин аясига уйланди, деган номусни кўтариб юришдан кўра ўлган афзал. Бу бир мени, бир сени эмас, фронтда жон олиб, жон берган бир қаҳрамон хотирасини ҳақоратлаш бўларди.

Фақат бир нарса ҳалигача мени қийнайди. Шу гапдан сен хабардормидинг? Мен сен биласан деб йулимни тўсганингда энг қабиҳ гаплар билан ҳақорат қилдим. Шундай демаслигим керак эди. Бу гапдан хабаринг бўлганда ҳам шу гапни айтмаслигим керак эди. Ушанда эгнингда қора кўйлак эди. Ҳа, мотам кўйлаги эди. Ўз утинга ўзинг ёниб турган пайтинг эди. Уша гапим учун ҳалигача ўзимни кечиролмайман. Шу хатни ёзишга мажбур қилган ҳам ўша нарса бўлди. Мана айтдим. Тинчидим. Биз бир-бири мизга мутлақо бегона кишилар бўлиб қолганмиз. Бизни боғлаб турган ягона нарса — акамдан хотира, мабодо омон-эсон дунёга келган бўлса — боланг, холос. Сендан биттагина илтимос. Асрорадан Каримнинг адресини олиб менга юбор. Унинг адреси уйда қолган. Уйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман. Отам оқ қилган.

Ўзинг нима қилиб юрибсан дерсан. Буни — сениг қизиғи бўлмаса ҳам айтаман. Чўлда ишлаб юрибман. Яхши одамлар орасиданман. Иш билан овунапман. Сен, дадам, опам етказган озорларни унутиш учун бирдан-бир овунчоқ иш бўляпти. Уртоқларим фронтда. Битта мен бу тарафларда дайдиб юрибман. Чўлди йигирма сотих жойга ўзим учун иш оли экдим. Ҳосилни олишим билан уни қоплаб мудофаа фондига юбораман. Ҳеч бўлмаса шу менинг душманга отган ўқим бўлсин.

Хайр. Энди сира хат ёзмайман. Шу билан орамизда нима бўлса бари тамом бўлди. *Низом*».

Дилдор хатни ўқиб бўлиб ҳам ундан кўзини узолмай туриб қолди. Хатнинг четиди устидан ўчирилган икки қатор ёзув бор эди. Дилдор яна чироққа яқин келиб уни ўқишга уриниб кўрди. Ўқиди.

«Бирга тушган суратимизни йиртиб ташла!»

Дилдорнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Унинг бир неча томчиси хатга тушди. Хат бинафша қалам билан ёзилган экан, кўз ёш томган жойиди доғ пайдо бўлди.

Асрора ҳеч нарсадан хабарсиз пиш-пиш ухляпти.

Дилдор бу эркакшода, дали-гули қизга қараб туриб астойдил ҳаваси келди. Қандай бахтли қиз у? Унинг юрагида қанчадан-қанча орзулар бор. У шу орзуларига албатта етади.

III

Тушга яқин қўлида тугун, огзи тўла кулки билан Рисолат келди. У бир гапириб ўн кулар, гап орасида Дилдордан гина ҳам қилиб қўярди. У гина қилаётганда астойдил лаблари бурилиб кетарди.

— Вой, опагинаси қоқиндиқ. Омон-эсон қутулиб олибсиз ҳамки, бир огиз хабар бермапсиз. Ўзим ёнги-нангизда турардим. Мендан бошқа кимингиз бор, ўргилай. Ҳар қанча қилсам арзийди, укагинам ҳурмати доялик қилсам ҳам арзирди. Кейинги пайтларда шунақаям тушларимга кирасиз, тушларимга кирасиз. Шу бугун кечаси эшитдим.

Рисолат жаврай-жаврай тугунни Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор тортиниbroқ олди-да, четга қўя қолди.

— Вой, очинг, кечаси билан ўтириб тикиб чиқдим. Жиянгинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикиб келдим.

Рисолатнинг ўзи ўрнидан туриб тугунни олди-да, очиб ичидан чақалоқбop сал уринган атлас кўйлак олиб Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор кўйлакка қараб унинг янги эмаслигини, бир-икки кийилганини дарров пайқади.

— Манави дўппича, манави ошхўрак, манави чойшаб... Ҳаммасини кечаси билан тикиб чиқдим.

Дилдор қайин эгачисининг догулилигини биларди. У билан олишиб барака топиб бўлмасди. У гапда унта эркакни қочирарди. Шунинг учун ҳам индамай қўя-қолди.

— Энди эшитдингизми? — деди у секин, аммо кинояли оҳангда.

— Ҳа, ўргилай, кечаси дадам айтдилар. Эшитдим-юрагим ёрилай деди.

Дилдор, ҳа қув, тугруқхона деразаси ёнида турганинда кўрган эдинг-ку. Ушанда ўзингни кўрмаганга солиб атайин юзингни тескари ўгиргандинг, деб ижирганиб қўйди.

Тўғри Рисолат тугруқхона олдига бориб қатиқ, бодринг сотарди. Ушанда Дилдорни кўриб юзини тес-

кари угирганди. Ҳозир у ҳеч нарса бўлмагандек очилиб-сочилиб унга ўзини яқин кўрсатмоқчи. Уйдан чиқиб кетаётганида у Дилдорга нималар демаганди. Уша гаплари учун ҳам бетига тупурса камлик қиларди. Ушанда Рисолат унга:

— Укамга ўйнашиб қўйиб теккансан,— деганди.

Дилдор уша гапни эслаб титраб кетди. Аммо кечадан бери ота-боланинг бу уйга серқатнов бўлиб қолганларини билолмай ҳайрон эди. Рисолат уни уйлашига гал бермай беланчакда юзига тўр ёпиб қўйилган болани қўлига олди.

— Ўзим айланай, жиянгинамдан ўргилай. Вой, Дилдорхон, бунингиз угил бола-ку. Нега айтмадингиз? Мен қизалоқ деб юрибман.

Дилдор кулиб юборди. Рисолат боланинг у юзидан, бу юзидан чўлпиллатиб ўпиб яна беланчакка қўйди.

— Ҳа, айтганча, кеча дадам Низомдан Дилдорга хат келди, деб айтиб қолдилар, тинч эканми?

— Тинч экан,— деди Дилдор хушламай.

— Илгарилари ҳам хат олиб турармидингиз?

Дилдор жавоб бермади. Унинг бу ҳолатидан Рисолат ораларида бир гап бор экан, айтгани хижолат бўляпти, деб ўйлади. Секин уни гапга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Ўзи яхши бола-ю сал ўжарроқ-да. Яхши хотиннинг қўлига тушса бинойидек бўлиб кетади. Муминқобил бола қайси қизга ёқмайди, дейсиз. Битта-яримтаси ўлгур ўшақларда илиб кетмаса эди. Ҳозир нима кўп, қари қиз кўп. Ҳозир қизлар янги участкаси билан, бисот-багали билан, қўша-қўша тилла асбоби билан чолларга тегиб оляпти. Низомни албатта биттаси илиб кетади. Шу бола бегонага кетмаса дегандим.

Рисолат гапини бўлиб ер остидан Дилдорга қаради. Дилдорнинг пешаналари тиришиб, гаплари малол келаётгани шундоққина билиниб турарди.

— Гапирсангиз-чи, нима депти хатда,— деди охири Рисолат.

Дилдор Низомжондан келган хатни унга кўрсатгиси келмасди. Шунинг учун ҳам тинчлигини ёзипти, деб қўяқолди.

— Ҳеч бўлмаса адресини ёзиб беринг, ўргилай.

Дилдор уйга кириб бошқа қоғозга адрес ёзиб олиб чиқди-да, қўлига бериб, ўтирмай тик тураверди. У шу ҳаракати билан, энди кетаверсанг ҳам бўлади,

демоқчи эди. Буни Рисолат тушунди. У ҳам ўрнидан турди.

— Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез келиб ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшланган нарсасиз. Огир иш қилманг. Кир-чирларингизга ўзим қараб тураман.

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўхча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Ўзи қўлини совуқ сувга урмай пардоздан бўшамасди. Ўйига хотинларни йиғиб патефон қўйгани қўйган эди. Ўйи ҳаммавақт ивирсиб ётарди. Эри даладан қайтганда ҳам қозонга ўт қаламасди. Бўшбаёвгина эри ўзи ўтин ёриб овқатга уннаб кетарди.

Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини ювиб берадими?

Рисолат чиқиб кетаётганда Дилдор орқасидан бориб тугунчасини қўлига берди.

— Вой, ҳа?

— Ўзим янгисини тикиб бераман, опа. Тугилиши билан бировнинг эскисини киймасин.

— Эскимас, қизимга кийдириб пасонини кўрдим, холос.

У ҳар қанча қилса ҳам Дилдор тугунчани олмади. Рисолат ҳам унга қаршилиқ кўрсатмади. Битта кўйлак палон пул. Муҳтож эмасдирки олмади. Эски бозорга обориб сотса бўлади. Ҳозир нима кўп, эски матога харидор кўп.

Дилдор унинг орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпди-да, алам билан йиғлади.

— Булар мени мунча хор қилишади? Менда нима қасдлари бор?

Дилдор ҳалигача уларнинг ниятларини билолмасди.

Аксига олгандек бугун ҳаво ҳам булут. Одамнинг кунглини хира қиладиган даражада тунд. Дилдор уйда утириб зерикиб хуноб бўлиб кетганидан, далага чиқиб Асроралар олдига бормоқчи бўлди. Эрталаб Адолат аравада олиб келган баргларни қуртларга солди-да, боласини йўргаклаб далага қараб кетди.

Ҳаммаёқ кўм-кўк.

Дилдор ой-куни яқин қолган кунларда ўзи билан ўзи бўлиб атрофига тузуккина қарамаган эди. У гўё иппилликларни биринчи марта кўраётгандек кунгли ишнаб кетди. Бу қадрдон, ҳар бир дарахти, ҳар бир сўқмоғи ёшлиқдан, шўхлик йилларидан ҳикоя

айтувчи дала баҳор либосида яшнаб турарди. Дилдор келин бўлиб Иноят оқсоқолнинг уйига тушган кундан бошлаб бу далаларга бегона бўлиб қолган эди. Энди яна шу кенгликлар қучоғи уни ўзига чорлаётганга ўхшарди.

Қалдирғочлар унга тегай-тегай деб ёнидан учиб ўтишяпти. Ҳаво булут бўлса, осмондаги учар ҳашаротлар пастлаб учишади. Бу ёмғирдан дарак. Шунинг учун ҳам қалдирғоч паст учиб ҳашарот тутади. Дилдор шунча йил далада яшаб буни билмасди...

Дилдор атрофга маст одамдек назар ташлаб бораркан, олдидан қоп-қора ҳабашдек бир йигит чиқиб қолди. Унинг оёғидаги қизил этиги, жужун кителидан колхоз секретарига ўхшайди. Ҳа, худди ўзи. Унга нима жин урди? Башарасига нега қорамой суртиб олибди.

Секретарь йигит юзини тескари ўгириб Дилдор олдидан югуриб ўтиб кетди. Тут орқасидан қизларнинг хандон ташлаб кулишгани эшитилди. Дилдор ўша тарафга қараб кетди.

Ариқ бўйида Асрора икки қўлини белига қўйиб эркаклардек чираниб турарди. Адолат ерга ўтириб олиб пиқ-пиқ йигляяпти. Дилдор нима гап бўлганини билолмай бир унисига, бир бунисига қаради.

— Поччангни кўрдингми? — деди Асрора.

— Қанақа почча? — деди ҳайрон бўлиб Дилдор.

— Аъзамхўжа поччангни кўрмадингми?

— Нега у менинг поччам бўларкан?

Асрора ўдагайлаб Адолатнинг олдига келди.

— Тур, бўлди! Ҳадеб пиқиллаб энсамни қотираверма. Бор, кетмонингни чоп!

Адолат онасига зарда қилаётгандек ўрнидан турмай бир елкасини қаттиқ силкиб қўйди.

Асрора бирдан меҳри товланиб кетиб Дилдорнинг қўлидан болани олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпиб олди.

— Вое, менам битта шунақа тугиб олсам.

Боядан бери пиқиллаб йиглаб утирган Адолат бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.

— Э, ул-э, биров эшитса нима дейди? Эрга тегмаган нарса нега тугасан?

— Худо бераман деса, эрга тегмасанг ҳам тугаверасан. Бешкападаги Ойшахон тугиб олибди-ку.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Орадан ўтган бояғи кўнгилсизлик ҳам бирпасда унутилди. Ҳаммаси чу-

виллашиб шийпонга чиқишди. Асрора қулида бола билан тўрга чиқиб чордана қуриб ўтириб олди. Эркакларникига ўхшаш йўгон товуш билан ошпаз қизга қичқирди:

— Паловхон тўрани опке!

Бугун паловхон тўра — жўхори гўжа эди. Овқат устида бояги воқеани Асрора гапириб берди.

— Ҳалиги ҳеббем улгур Адолга айланишиб қопти. У ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди, бу ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди. Адол улгурда ҳам айб бор.

Адолат жаҳл билан гўжани иссиқ ютиб юборди.

— Сенга ўзим айтдим-ку. Қўймаётибди, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку!

— Ҳа, айтгансан. Тилингни қисиб тур. Гапнинг белига тепма. Адолга айтдим. Чакалакка ваъдалаш, дедим. Айтган вақтда кепти. У ёқдан Адолни юбориб, ўзимиз бу ёқдан пойлаб бордик. Хотинининг тилла соатини олиб келган экан, Адолнинг билагига тақаётганда шартта ушлаводдик. Аввал роса дўшпосладик. Кейин башарасига тракторнинг ёгини суртдик. Соати мана! Ярашиптими?

Дилдор бу яқин орада бунақа кулмаган эди. Қотиб-қотиб кулди. Астойдил кулди.

— Асрора, қўй, хотини билиб қолмасин. Турмуши бузилади-я!

— Йўқ, хотинига айтмаймиз.— У қизларга буйруқ оҳангида деди: — Сенлар ҳам оғизларингдан гуллаб қўймаларинг.

Овқатдан кейин патефон қўйиб ўйинга тушишди. Асрора белига қийиқ боглаб, эркакча ўйнади. Адолат бошига рўмолча ташлаб унинг ёнида ноз билан йўрилларди.

— Тамарахон бўпкет-э!

Шу пайт сертупроқ йўлдан эшак миниб Иноят оқсоқол ўтиб қолди. У қизларнинг бу «беҳаё» ўйинидан энсаси қотиб соқолларини тутамлади. Асрора штайин эрмак қилиб унга қараб қошини қоқиб, елкасини учирди. Оқсоқол «астағфирулло», деганича юзини тескари ўгирди.

Қизлар яна қийқириб кулишди. Адолат, қўй, некса одамни эрмак қилма, деган эди, Асрора бобиллаб берди.

— Э, одам бўлмай ўлсин, Жиноят оқсоқол. Кунига бир марта жиноят қилмаса кечаси уйқуси келмайди, бу ўлгурнинг. Шу ҳам одам бўлдими-ю...

Тушлик тугаб, қизлар кетмонларини кўтариб пайкалларга тарқаб кетишди. Асрора кетаётганида Дилдор уни тўхтатди.

— Низомдан хат олдим. Сенга салом депти. Каримжоннинг адресини юборсин, деб тайинлабди.

— Узи қаердайкан?

— Найман чулида ишлаётганмиш. Мана адреси, хат ёзиб юбор.

Асроранинг юзидаги боятдан бери яшнаб турган табассум сўнди. У Каримжонни ўйлаб кетган эди. Уни қандоқ яхши кўрарди. Кунига ундан хат кутади. Аммо анчадан бери Каримжондан хат йўқ. Тинчмикин?

Асрора ҳар қандай гамни тез енга оларди. Бошини бир силкиб Дилдор берган қоғозни нимчасининг чўнтагига солиб индамай пайкалга кириб кета бошлади. Сал нари бориб тўхтади.

— Индинга комсомол мажлиси бор-а, эсингдан чиқмасин.

— Хуп! — деди Дилдор. — Менга қара, Асрора. Мени звенонгга ол. Уйда сиқилиб кетдим. Кел, бирга ишлайлик.

Асрора кетмонини жўякда қолдириб орқага қайтди. Келиб унинг белидан қучоқлади.

— Майли. Боланга кўпчилик бўлиб қараймиз. Сал дармонга кир, ундан кейин ишга чиқаверасан.

У шундай деди-ю, югуриб тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар орасига кириб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб туриб ўйларди.

— Фақат эркакларнинг ишини қилади. Узи ҳам эркакларга ўхшаб кетибди. Уруш бўлмаганда бундай бўлмасмиди...

Дилдор ўйга чехраси очилиб қайтди. Энди у сира ёлғизга ўхшамасди. Ўзини бояги қувноқ қизлар қаторида ушаларнинг бири деб биларди.

Энди Дилдор учун ёлғизлик азоблари тугагандек эди.

IV

Рисолат Дилдордан иш чиқмаслигини билса ҳам дадасини бунга ишонтиролмасди. Оқсоқол катта неварасини уриб-сукиб ўқишдан олиб қолди-да, қўшни ҳовлидаги тупи билан сотиб олган ўрикни унга тер

дира бошлади. Унинг шу ҳовлидан иш бошлашига сабаб ўрик эгасининг боласи кўп. Икки кун кечиксам териб еб қўяди, деб уйқуси келмаган эди. Кун ёйилмасдан у ўрик солинган челақларни эшакка юклаб ўзи ҳам, невараси ҳам бошига биттадан саватни қўйишиб, эшак кетидан Марғилонга жўнашди. Рисолат эшик олдида уларни кутиб турарди.

— Кетмадингми? — деди хўмрайиб Иноят оқсоқол.

Рисолатнинг Найманга боришга унча ҳуши йўқ эди. Чол ўглининг йигирма сотихга шоли экканини эшитиб кўп нарсаларни дилига тугиб қўйган. Ундан ташқари, бола яхши ишлаётган бўлса мўмайгина пул ҳам топаётган бўлиши керак. У эрталаб неварасини уйготгани борганда Рисолатнинг, Дилдордан иш чиқмайдиганга ўхшайди, деган гапини чўрт кесиб шундай деган эди:

— Сен нима деб ўтирибсан. Йигитлар урушда шунақа қирилиб турса, жаммики қизлар тул қолиб кетади. Ҳозир қизлар дилгироф симига қўнган қалдиргочдек вижирлаб ётибди. Низом оламан, дейди-ю, йўқ, дейдими? Уларнинг ораларида бир гап бор. Бошида йўқ, деб қўйиб, энди айтишга юзлари чидамаётди. Боравер.

Рисолат ҳозир дадасининг ўқрайишидан, борма-сам бўлмайдиганга ўхшайди, деб Низомжоннинг олдида боришни бўйнига олиб қўйди.

— Икки челақкина ўрик ола кет. Чўлда яхши кетади. Ҳа, бозор баҳосидан сал юқорироқ айт.

Дадаси айтмаса ҳам Рисолат шундай қилмоқчи эди. Иложи бўлса битта қийиқда бодринг ҳам ола кетишни дилига тугиб қўйди.

Ота-бола айниқса шу кезларда пулга тузоқ қўйишган эди. Рисолат эрталаб тугруқхона эшиги олдида қатиқ сотади. Тушликда Чортерак гузарига зогора нон олиб чиқади. Кечқурун ўртанча ўглини ўнига олиб ёзлик кино залида писта сотади. Контролёр чол, пистанг қурсин, зални булғатяпсан, деб қувлайвергандан у томошадан кейин супуриб беришни ҳам бўйнига олган.

Иноят оқсоқолда-ку тиним йўқ. Қўлига нима тушса бозорга чопади. Гоҳида сотадиган нарсаси бўлмай қолса, бозор дарвозасида туриб олиб муҳтожликдан сотгани олиб чиқилган нарсаларни арзон-гаровга олиб, ичкарига опкириб, икки бараварига сотади. Хулласи, у қимирласа пул тушиб турипти.

Бундан бир ярим йилларча муқаддам Иноят оқсоқол тақиқланган мол билан қулга тушиб қолди-ю, милиция молини олиб қўйди. Узини омон-эсон қутқарганига шукур қилиб бир-икки ҳафта бозорга чиқмади. Бор-йўқ дастмоясини ўша мол билан тамом бўлганди. Узи ҳам шошиб қолиб ганиматга учрадим, деб қирқ кило ипак, йигирма бешта амиркон олган эди. «Чақувдан бўлдими, худодан бўлдими», ишқилиб, милиция дарак топиб уйини босди. Моли билан ўзини ҳам олиб кетди. Қарилигини назарда тутиб кечасини қўйиб юборди.

Ўша пулсиз қолган кезларида бир гап тарқалган эди. Чортеракликлар гап-гаштакларда, тўй-ҳашамларда эслаб кулиб юришади. Иноят оқсоқол пулдан сиқилиб эшигининг остонасида ё худо, деб утирган экан, чоршанба бозорида сигирини сотиб келаётган нариги қишлоқлик йигитнинг ариқ бўйида пул санаб утирганини кўриб қолади. Иноят оқсоқолнинг кузлари уйнаб кетади. Чидамасдан ўрнидан туради-да, йигитнинг тепасига келади. Йигит эллик сўмликларни бир тарафга, ўттиз сўмликларни бир тарафга қилиб тахлар эди. Оқсоқол бир муддат пулларга суқ билан қараб тургандан кейин секин йигитнинг ёнига чўккалайди.

— Пулингни санашиб берайми, ука?

— Нима, ўзим санаёлмайманми?

Оқсоқол ялиниб сўрайди:

— Жон ука, кўпдан бери пул санаганим йўқ. Ке, битта санаб берай. Жуда согиндим.

Йигит ҳам тантигина экан, пул солинган қийигини унинг олдига суриб қўяди. Оқсоқол пулларни бир-бирига қориштириб юборади-да, бисмилло, деб унталикни алоҳида, ўттизталикни алоҳида, элликталикни алоҳида қилиб шошилмай ажрата бошлайди. У пул ушлаганда худди пашша тутаётгандек нафасини ичига ютиб бирдан тап этиб, панжасини билан бо сарди.

Иноят оқсоқол пулнинг майдасини билан йиригини бир хил кўрарди. Хоҳ бир сўмлик бўлсин, хоҳ юз сўмлик бўлсин, бари бир, жуда эҳтиёт қилиб ушларди. У кўпинча сомсапазлардан нолиб қоларди.

— Ҳа, пул кўр қилгурлар, ёгли қўл билан пул ушлайдимиз? Расво қипти-я, шундоқ азиз нарсани кир қипти-я.

Уни кўпинча Маргилон банкасининг эшигида уч-

ратиш мумкин эди. У йиртиқ пулларни ярим баҳога олиб банкадан бутунига алмаштириб оларди. Оқсоқол пулга алоқадор қонунларни сувдек ичиб олган эди. Номери бутун бўлса бас, банк олади.

Иноят оқсоқол жуда ихлос билан йигитнинг пулини санаб бўлади. Ҳар қайсинисини юз сўм-юз сўм қилиб устидан белбоғ қилади. Худди гишт тахлаётгандек қилиб чиқади-да, мерганга ўхшаб, бир кўзини қисиб қарайди. Йигит унинг қилаётган ишларини завқ билан томоша қилиб турарди.

Оқсоқол пулларни бир қилиб қўйнига тикади. Йигитнинг ранги оқариб кетади. Чол бермай тўполон қилса нима бўлади? Гувоҳи бўлмаса. У жон ҳолатда Оқсоқолга ташланади.

— Нима қиялпсиз? Нега ёнингизга соляпсиз? Беринг!

— Бераман, бераман, ука. Сабр қил. Жиндек бағримга босай!

Оқсоқол пулларни бағрига босиб кўзларини юмади. Унинг бу ҳолати худди севикли ёрини бағрига босган ошиқнинг аҳволини эслатарди. Оқсоқол бир неча минут шу кўйда тургандан кейин, пулларни олиб йигитга беради.

— Мана, бўлди, ука, бўлди. Аммо маза қилдим.

Оқсоқол йўл-йўриқ билган одам бўлганидан жуда бўлмаса ҳам секин-секин ўзини ўнглаб олди. Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб ишни майдадан бошлади. Эски дўппиларни тийинга олиб, сиёҳга бўяб, сўмга сотди. Ундан гузарда қовун тилиб сотиш ҳам қолмади. Касалхоналарда чиқинди бўлган эски чойшабларни уйга олиб келиб, бўлак-бўлак қилдириб, қизига машинада четини бостирди. Ювдириб, дазмоллатиб четига қизил сиёҳда чизик тортиб дастурмол қилиб бозорга олиб чиқди.

Селитрдан бўшаган кепак қоғоз қошлардан пакет исаб Марғилон, Горчаководаги гуруч бозорларида сотди. Моли касод пайтларда бозор четидаги ҳожатхона олдида сухаридан бўшаган яшикка ушатишган кесак солиб, олдига бир қумгон илиқ сув қўйиб са Nobli ишдан ҳам пул топди.

У шу тариқа милицияга олдирган амиркон билан шпакнинг пулини бутлаб олди. Оқсоқол ўша пулларни жамгашиб олган бўлса ҳам кўнгли тинчимасди.

— Бу кетганнинг ўрнига келгани. Улимлик пулни харжлаб бўлмайди, эндиги тушадигани тирикчиликка, — дерди.

Ҳозир Иноят оқсоқолнинг бозорда дегани деган, айтгани айтган. Ундан бозорком ҳам, паттачилар ҳам қурқишади. У мол қўядиган жойни биров эгаллашга ҳадди йўқ. У патта ҳам олмайди.

— Бир эмас, иккита ўғлимни Ватан учун қурбон бериб қўйганман. Фронтчининг отасига ҳурмат шуми? Гаплашиб қўяман.

У бир шовқин кўтарганда, ҳатто харидорлар ҳам қочиб кетишарди. Оқсоқол ўтмас молини ҳам харидорга ишқаб сотишни биларди.

— Муҳтожликдан олиб чиқдим, синглим. Урушди дадаси ўлган невараларимнинг оғзидан юлиб олиб чиқдим. Азбаройи шуларга егулик бўлсин, деб. Мен манавиларга ўхшаш испикулон эмасман. Меники хапшайи ҳалол.

Харидорлар бу нотавон чолга раҳмлари келиб нархини суриштирамай олиб кетаверишарди. Оқсоқол ҳам тошдан, ҳам тийиндан уриб қолганини билмай қолишарди. Мабодо бозорда молия одами пайдо бўлиб қолса, у марҳум ўгли Аъзамжонни ўртага соларди.

— Шундоқ одамнинг дадасиман. Сенларга қаҳрамон ҳам, ордири ҳам инобатга ўтмас экан-да. Сенлар бу ерда хотинларингнинг иссиққина қўйнида мазза қилиб ётибсанлар, менинг болам сенлар учун жонини бериб қўйипти.

Оқсоқол шундай деб тургандан кейин уни текширишга кимнинг юраги дов берарди. Ундан қутулганларига шукур қилиб олдидан тезроқ ўтиб кета қолишарди.

Иноят оқсоқолнинг яна битта ғалати одати бор эди. У кўпчиликка ўзини саховатли, хайрли ишларга ихлосманд қилиб кўрсатишга уринарди.

У девонага йулиқиб қолса, то одамлар ўтиб кетгунча киссасини ковлаб девонани умидвор қилиб турарарди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин ёнидан носқовоғини олиб бир чекимни тилининг тагига ташлаб кетаверарди. Уни билмаганлар, Оқсоқол кўп саховатли-да, деб ўйлашарди!

Иноят оқсоқол кунига яраб турган эшагини ҳам ёлчитиб боқмасди. Фақат кечқурун олдига чўп ташлайди. Кўп овқатга ўрганса семириб дангаса бўлиб кетади, дерди. Бозорга борганда олдига беда ташланган биронта эшакнинг қозигига боғлаб қўяди.

Бозордагилар: Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган, дейишса, қишлоқдаги

лар: Жиноят оқсоқол эшагига халачўпди ҳам бировнинг толидан синдириб олади, дейишарди.

Хуллас, Иноят оқсоқол тили билан бировга озор бермаса ҳам қилиғи билан, юриш-туриши билан ҳам-манинг меъдасига тегарди. Ана шунинг учун ҳам чортерақликлар угли Низомжон кетиб қолганда сира ажабланишмаган эди.

— Кетгани дуруст бўпти. Бу чол болани сил қилиб қуярди. Эси борида кетиб қолди.

Оқсоқол одамлар ўзи тўғрисида нималар деяётганини биларди. Биларди-ю, тил суяксиз, кўролмаганидан алжийди, деб қўя қоларди.

Мана бугун у неварасини ўқишдан қолдириб бозорга олиб кетяпти. Бола эшак орқасида индамай бошини елкасига суқиб кетяпти. У бобосини ёмон кўрарди. У бобоси билан неча марта бозорга борган бўлса, бирон марта унга китоб-дафтар олиб бермаган. Ўлиниб-ёлворганда ҳам у:

— Китобни нима қиласан, ўртоқларингникини ўқийвер, — деб жержиб ташларди.

Бозорда болаларнинг кўзини ўйнатадиган нарсалар кўп. Чол олиб бермайди. Туш пайтида битта чойнакда чой опкелиб белбогидаги зогора нонни олиб ушатиб қўяди.

Ҳаммадан ҳам болага алам қиладигани, улар бозордан бўшаган челак ва саватларни эшакка ортиб келаётганларига бобоси йўлда тўхтаб унинг ёнини тинтиб кўради.

— Янглишиб биронта тангани киссангга солиб қўйганинг йўқми?

Бола онт ичса ҳам бари бир тинтиб кўраверади.

Бир куни ана шундай тинтув пайтида боланинг киссасидан иккита йигирма тийинлик чиқиб қолди. Чол газабдан кўкариб кетди.

— Хуш, бу қанақаси? Ҳали ўғрилиқни ҳам ўргандингми?

Бола йиглаб, пулни аяси берганини айтса ҳам чол ишонмади.

— Аям китоб олгин, деб берганлар.

— Мени алдаб бўпсан.

Иноят оқсоқол боланинг юзига тескари шапалоқ тушириб қолди. Бола чирқиллаб йиглаганча эшакнинг олдига тушиб чошиб кетди.

Кечқурун Оқсоқол қизидан суриштирган эди, у пулни ўзи берганини айтди.

— Эсингни еб қўйибсан, аҳмоқ. Боланинг қўлига шунча пул берасанми? Икки танга пулнинг ёнига уч танга қўшса бир сўм бўлади-я!

Ана шундан кейин Оқсоқол қизига пулнинг қадри, пули бор одамнинг қўли узун бўлиши, қаерга борса ҳам хор бўлмаслигидан ваъз-насихат ўқиб кетди.

— Пул одамга дармон. Бели огриган киши белига иккита юзталиқни боғлаб ётса огриғи таққа қолади. Пули йўқ одам тез қарийди. Некалай вақтидаги пулларни сен кўрмагансан. Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг яйрайди. Золим пулни ипак қоғоздан чиқарди. Бу пуллар ҳам пулми. Салга йиртилади. Сўлкавойини гиштга ташласанг, жиринг қилиб кетарди. Раҳматлик дадам улганида мерос тақсим бўлиб, менга битта червон теккан эди. Тишимда тишлаб юриб ўша червонни жувонмарг қилганман. Инқилоб бўлиб, ўтмайдиган бўлиб қолган. Эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади.

Рисолат дадасидан бу хил гапларни кўп эшитган. Кўп эшитаверганидан қулоғи пишиб қолган эди. У ҳам дадасидек қўлига пул тушса, туфлаб ҳаменига тугарди.

Июят оқсоқол эшак кетидан юриб бозор йўлига чиқиб олди. Невараси бошида савати билан ўтган кетганга анграйиб гоҳ орқада қолади, гоҳ ундан ўзиб кетади.

Куча бетигади гўнг уйиб қўйилган жойда иккита хўроз қанотини ерга судраб бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турибди. Боланинг икки кўзи ўшанда. Томоғининг тағидаги патлари ҳурпайиб кетган қизил хўроз кўкрагини ерга тегизай-тегизай деб олдинга сапчи-моқчи.

Бола ёнламасига юриб кета туриб ундан кўзини узмайди. Бирдан нима бало бўлди-ю, бошидаги сават беҳининг энгашган шохига тегиб кетди. Бола узини ўнглаёлмай қолди. Сават бошидан учиб балчиққа тўнкарилиб тушди. Уриклар лойга қоришди.

Июят оқсоқолнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Югуриб келиб неварасининг орқасига иккени тепди. Бола мункиб кўкраги билан ерга йиқилди.

— Ҳароми! Улдираман! Тер, ҳозир териб ол!

Бола кўзларни жавдиратиб, балчиқ кечиб урикларни тера бошлади.

Оқсоқол жаҳлдан кўкариб, болага ҳамон ушқирарди.

— Аттанг, аттанг, етмиш сўмли мол эди-я. Ҳали қараб тур!

V

Рисолат чўл деганда кучма қум бургутдек учиб юрган, бўрилар, аждаҳолар келсанг ютаман, деб турган жойни тасаввур қиларди. У эртақларда эшитган борса келмасини Найман тарафларда бўлса керак, деб ўйлаб юрар эди. У шунча қувлиги билан ҳали кўп нарсаларни билмасди. Самолёт у ёқда турсин, ҳали поездга ҳам тушмаган эди. Рисолат учун бутун дунё шу Чортерак билан Марғилон атрофларидан иборат эди. Эри фронтга кетди. Ундан хат-хабар келиб турарди. Эрининг хатларини ўқиганда уруш бўлаётган жойлар назарида Найманнинг орқа тарафларида бўлиб туюларди.

У бугун Найманга, Чортеракдан туриб чақирса овози етадиган жойга грузовойда минг марта ё олло, деб етиб келди.

Наймон сира чўлга ўхшамасди. Қани, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган чўл? Ҳаммаёқ гишт, цемент, ёғоч.

Қулоғига қалам қистирган дурадгор чоллар пайраҳага кўмилиб тахта рандалашяпти. Олдига клёнка фартук тутиб олган қизлар гишт теришяпти. Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп. Патефон тинмай «Бог аро»ни олиб турибди. Машина тўккан шағалнинг қалдирашидан унинг овози эшитилмай кетади.

Найман борган сари гавжум бўлиб борарди. Ҳарбий госпиталь ҳам шу ёққа ёрдамчи хўжалик учун жой олиб, бир ҳафтадан бери тўқай буздиради. Яраси енгилроқ аскар болалар тол тагидаги сўрини тўлдириб урушда кўрганлари, қайси шаҳарда нима бўлгани тўғрисида гапириб беришарди.

Аскар болалар учун бу ёқда алоҳида қозон қайнатилмасди. Заркентдан кунига уч маҳал машина қатнаб, уларга овқат таширди. Шу баҳона бўлиб Зириллама билан Найман ораси икки қадам бўлиб қолди.

Шоли сешиб бўлинган. Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб шоли қиёғининг қулоғидан тортиб чиқарди. Энди кўпчиликнинг қўли бушаб иморатга уриниб кетганди. Тога Зириллама қишлоғидаги азим теракларни кестириб, иморатларингга яра

тинглар, деб госпиталь машинасида олти марта ёғоч юборди.

Низомжон ҳам иморатга унаб кетганди. Узи гишт қуйиб, ўзи девор кўтарди. Бир уй, бир айвон. Айвонидан тўқай шундоққина кўриниб туради. Тепасига тўсин териб, шох-шабба бостириб лўмбоз қуйишга тайёрлади. Тога юборган ёғочлардан Низомжонга тегмади. Икромжон уни атайин рўйхатга киритмади. Аввалига Низомжон ҳайрон бўлиб юрган эди, Икромжоннинг ўзи ёрилиб қолди.

— Ука, сен шошмасанг ҳам бўлади. Аввал болчақаси қишлоқда қолганларнинг иши битсин. Ярим рўзгори қишлоқда қолиб жуда бесаранжом бўлиб кетишди. Ортиб қолса, албатта сенга бераман.

Низомжон унинг гапидан ранжимасди. Тўғри, деб ўз ишини қилиб юраверди. Вақт бекор ўтмасин деб, лой қориб тепаси ёпилмаган уй деворини сувамоқчи бўлди.

Рисолат машинада бировни бийлатмай олиб келган икки челақ ўрик билан бир қийиқ бодрингни олдига қуйиб савдони бошлаб юборди. У қўш палла тарозида электр чаногидан посанги қилинган тош билан ўрик тортарди. Кимсан, қайдан келдинг, деб ҳеч ким сўрамади. Қайтага чўлга шундоқ тансиқ нарсани олиб келгани учун дуо қилишарди.

— Кеп қолинг, бодрингнинг иккитаси уч сўм, ўрикнинг килоси олти сўм. Чортеракнинг оқ уригидан қуруқ қолманг...

Низомжон чодир орқасида цемент қораётган эди. Одамларнинг говур-гувури орасида қулоғига ўқтин ўқтин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. Ким бўлди бу, деб қулоқ солди Низомжон. Овоз таниш, жуда таниш. У белкуракни ташлаб чодир орқасидан чиқди. Хода уйиб қўйилган жойнинг олдиди одамлар тўдаланиб нимадир қилишяпти. Низомжон беихтиёр ўша тарафга қараб юра бошлади. Тўдани ёриб қаради-ю, эси оққанча туриб қолди. Опаси. Қўша-қўша билагузуклар тақилган билагини шимариб, ўрик тортяпти. У челақ тагида қолган охириги эзилган ўрикларни тортмай, боринг-э, бир кило чиқсаям сизники, чиқмасаям сизники, деб дурадгор чолнинг фартуғига тўкди.

Низомжон қишлоғининг таърифли уригини жуда соғинган эди. Тол попук чиқазгандан бери кун санарди. Ўрик гуллаган бўлса керак, гўра туккандир,

ранг олиб қолгандир. Тагига тапиллаб тўкилаётгандир...

Рисолат дурадгор чолдан пулни олиб, ёқасига қўл суқиб, кўкрагига жойларкан, бирдан Низомжонга кўзи тушиб қолди.

— Вой, опагинанг айлансин, қаёқларда юрибсан? Мунча бемеҳр бўлмасанг, мунча тошбағир бўлмасанг!..

У тура солиб Низомжоннинг бўйнига осилиб олди. Йиглаб унинг ҳаммаёғини шилта қилиб юборди. Уларга ҳайрон бўлиб қараб турган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Рисолат уни бағридан бўшатиб хомага ўтирди.

— Биз томонларда нима қилиб юрибсан, опа? — деди Низомжон ҳайрон бўлиб.

Рисолат унга ўпкали қараб қўйди.

— Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошқа кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ош есам ҳам сенга илинаман, сув ичсам ҳам. Ўригимиз бошини еб пишиб ётибди, оғзинг тегсин, деб олиб келган эдим. Сени тополмай сотворақолдим. Ҳеч бўлмаса йўлкирамни кутарар-ку, дедим.

Низомжон, опам менга ўриқдан олиб қолгандир, деб уйлаган эди. У шундай хаёл қилганди, Зебихонни бир ўрик билан сийлаб қўяй, деб ҳам кўнглидан утказган эди. Сув ичса ҳам илинадиган опаси ўрикларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йигилган сувни қулт этиб ютиб қўйди.

— Аҳволинг қалай? — деди Рисолат унинг эскиб, ёғи чиқиб кетган кийимларига таънали қараб.

— Яхши, — деди Низомжон.

— Ҳм, яхшилигини кўриб турибман.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг тутдек тўкилиб кетганини билди. Дарров узини оқлашга урина бошлади.

— Гап кийимдами, опа. Кийим топиладиган нарса.

— Бўлмаса шунча юриб нима топдинг? — Рисолат қовогини солиб гапирди. У шу гап билан Низомжонни тамоман мот қилмоқчи бўлганди.

Низомжон бошини кўтариб гурур билан гапирди.

— Одамлигимни топдим, опа, одамлигимни.

Рисолат нима дейишини билмай унинг оғзига қараб анграйиб қолди.

Опа-ука анча вақтгача бири бирига айтадиган гап

тополмай индамай ўтиришди. Жимликни Рисолат бузди.

— Дилдорга хат ёзган экансан.

У шу гапни айтди-ю, укасининг юзида, кўзида қанақа ўзгаришлар бўлишини билмоқчи бўлиб тикилиб турди. Ростдан ҳам Низомжон галати бўлиб кетди. Рисолат ичида: тамом, қўлга тушди, деб хулоса чиқарди.

— Хатни ўқидингми?

Ҳар қандай айёрга бир соддалик кифоя қилади, дегандек битта соддалик билан Рисолат сирни бой бериб қўйди.

— Менга хатини ўқитармиди. Мен унақа ошиқмаъшуқларнинг хатларини ўқимайман. Менга қара, бола. Ўз опангдан яшириб нима қиласан. Ахир, бир кун буладиган иш бўлгандан кейин айтавер. Нима қиласан, байти газал ёзиб овора бўлиб. Менга айтиб қўйсанг ҳаммасини саришта қиламан. Қани, айт-чи, ўзи нима дейди?

Низомжон опасининг гапни буриб кетганидан ҳайрон бўлиб уни тўхташига уриниб кўрди ҳамки булмади. У тўхтамай гапирарди.

— Дадамнинг ҳам нияти шу эди. Ўзинг аҳмоқлик қилиб қўйиб, энди боришга бетинг чидамаяпти. Ҳали ҳам бўлса томорқангдаги шолини ўриб олгандан кейин қишлоққа кет. Тўйни қилайлик.

Низомжон хандон ташлаб кулиб юборди. Йигирма сотих жойдаги шолдан ҳам хабар топишипти-да!

— Менга қара, опа, — деди Низомжон кинояли кулиб. — Бу савдони бошингдан чиқариб ташла. Дилдорга уйланиш ниятим ҳам йўқ. Ундан Каримнинг адресини сўраб хат ёзганман. Агар бу ёгини ҳам билгинг келаётган бўлса, сен билан дадам етказган озорлар учун Дилдордан узр сўрадим. Қишлоққа қайтиб бормаيمان. Ишонавер. Қарорим қатъий. Уйланмоқчи бўлсам шу ерда уйланиб, уй-жойли бўлиб қолиб кетаман. Гапнинг очигини айтсам, кимга уйланишим ҳам тайинли.

Низомжон ёнбошига бурилиб ҳавозадаги чолга гишт узатаётган Зебихонни кўрсатди. Зебихоннинг ёғнида рангини офтоб кўтарган чит қўйлак. Сочини бошига чамбарак қилиб олган. Оёғидаги брезент этигининг қўнжларигача лой бўлиб кетган эди. У шу аҳволда ҳам чиройли кўринарди. Ҳар энгашиб челақдаги лойни олаётганда беллари жуда ҳам нозик эги-

либ кетарди. Рисолат унга қараб маҳлиё бўлиб қолди. Аммо сир бой бермади.

— Совуққина экан. Дидинг қурсин. Келиб-келиб шунни топдингми. Дилдор қаёқда-ю, бу турқи совуқ қаёқда! Чинакамига Дилдор Зебига қараганда кўркамроқ эди. Рисолат укасини ўйлашга ҳам қўймай, бидирлашдан тўхтамасди:

— Бутун топган-тутганини шунга едириб юборгандирсан? Арзиса ҳам гўрга эди.

— Тўхта, тўхта, опа, дурустроқ қарагин, жуда чиройли. Ақллигини айтмайсанми.

— Хотин кишига ақлнинг нима кераги бор? Уйим деса, рўзгорим деса, эрининг измидан чиқмаса, бўлди. Шу ақлли бўлгани.

— Вой-бў, опа, дадамдан ҳам ўтиб кетибсан-а! Назаримда, йигирма-ўттиз йил орқага қайтиб кетганга ўхшайсан.

— Орқада қолган бўлсам ҳам рўзгорим бут, поччанг келгунча болаларни зориқтирмай боқиб турибманми? Бундан бошқа менга нима керак? Сочимни кесиб, калта қўйлак кийсам дурустмиди?

Низомжон опасининг феълени яхши биларди. Унга гап билан бас келиш қийин. У ҳам дунёни пулдан, молдан иборат, деб биладиганлардан.

Низомжон тиззасига тиралиб ўрнидан турди.

— Ўзинг нимага келгандинг?

— Сени кўргани, дедим-ку.

— Қўйсанг-чи, ўрик сотгани келгансан.

У шундай деди-ю, бир қориндан талашиб тушган опаси жигари бўлишига қарамай дангал гапирди:

— Менда бошқа гапинг бўлмаса, кета қол. Бошқа келиб овора бўлиб юрма!

— Ҳайдаяпсанми, ҳали? — деди Рисолат кўзига ёш олиб. — Ўз опангни, узоқдан дийдорингни кўргани келган опангни қувляяпсанми? Войдод, бу қанақа бемеҳр бола чиқди!

— Секин гапир, бақирма. Одамлар эшитади.

— Эшитсин, эшитиб сенинг кимлигингни билиб қўйишсин.

Низомжон сал ён берди. Яна чўнқайиб опасининг қаршисига ўтирди.

— Хўш, нима дейсан? Очигини айтавер.

Рисолат холадан туриб тўнкариб қўйган челақка урнашиб ўтириб олди.

— Дадам қариб қолди. Сен ўйлаган илгариги то-

пишлар йўқ энди. Бир тийинсиз, уйга қамалиб утирипти. Хотин бошим билан урик сотиб, бодринг сотиб овқатга қараяпман. Сендек ўгли бўла туриб оч утирипти. Худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса оғзи-га сув томизадиган одам ҳам йўқ.

Низомжон опасининг гапига ишонди.

— Хўп, озроқ пулим бор. Бераман. Кўйлак, этик олишга йигиб юрган эдим. Майли, кейинроқ оларман.

У ёнидан уч юз сўмча пул олиб опасига берди.

— Дадам бечора Биринчи Май байрамида ҳам оқлик киймади. Бу пулинг нима булади?

— Бошқа йўқ-да. Кейин яна юборарман.

Рисолат ўрнидан турди.

— Майли, бўлмасам мен кетай. Шағал опкелган машина қайтмоқчи бўлиб турибди. Шундан қолмай.

У машина томонга кета туриб Зебихонга ер остидан назар ташлади. Ҳавозадан тушаётган Зебихоннинг кўзи Рисолатнинг кўзи билан тўқнашиб қолди. Рисолат уни еб юборгудек бўлиб ўқрайган эди, Зебихон эсанкираб оз бўлмаса ҳавозадан ағдарилиб кетай деди.

Челак-пелаклари билан Низомжон опасини машинага чиқазиб қўйди. Жигар экан, машина орқасидан юраги увушиб қараб қолди.

Йўл бошида хомуш турган Низомжоннинг олдига Зебихон келди.

— Низомжон, бугун урикхўрлик қиларканмиз-да. Опангиз ўрик олиб кептилар, деб эшитдим.

Низомжон ноилож илжайиб қўйди.

— Урикни иккаламиз ҳам келаси ўрик пишигида ейдиган бўлдик. Мен ҳам данагини кўриб қолдим, холос.

У Зебихонга опасининг таърифини қилиб берган эди. Унинг бошидан ўтган савдоларнинг барини билган Зебихон индамай кулибгина қўя қолди. Иккови аста юриб дурадгорлар олдидан утишаётганда бир чол ўрикнинг таърифини қиларди.

— Дунёда Чортеракнинг уригига етадиган урик бўлмайди. Шираси данагига ҳам уриб кетади-я, жониворнинг. Данагини экиб кўпайтириш керак.

Зебихон қилт этиб тупук ютди. Унинг ўрик егиси келганини Низомжон билиб турарди. Кўнглидан: «Ноинсоф опам, тўрттагина оққўймапти-я», деган гап ўтди.

VI

Асрорадан хат келди.

У конверт ичига Каримжоннинг адресини ҳам солиб юборипти.

Хатда шундай гаплар бор эди:

«Ҳозир звеномизда катта туй. Ўтган йили мудофаа фонди учун пландан ташқари юборган икки юз олтмиш кило пилла учун СССР Мудофаа Комитетидан звеномизнинг аъзоларига номма-ном ташаккурнома келди. Сенга ҳам бор. Табриклайман. Вақтинг бўлса келиб олиб кет. Комсомоллик саломиқ билан Асрора».

Низомжоннинг чеҳраси ёришиб кетди. Шу пайт кадрдон дўстлари, мактабдошлари орасида бўлмаганига ачинди.

У ўтган йили пилла ҳосилини яхши эслайди. Низомжон яхши ишлаган. Ушанда у барг кесар, қурт тутган қизларнинг уйига обориб берарди. Азон пайтларида туриб, то барг офтобда илиб қолмасдан кесиб, ишига чиққунча тахт қилиб қўярди. Бир кун жуда вақтли уйғонди-да, тешани белбогига қистириб, тут кесгани кетди. Кечқурун ўртоқлари билан кўпроқ тириб қолганидан уйқуга тўймаганиди. Барг кесаётиб кўзи юмилиб кетаверди. Довдириб шох қолиб тешани қўлига уриб юборди. Иккита панжаси шартта узилиб тушди-ю, жонҳолатда бир қўли билан осилиб тутдан тушди.

Шу узилиб тушган иккита бармоқ туфайли у армиядан қолиб кетди. Мана шу иккита бармоқ туфайли у бу томонларда юрипти. Агар ўша бепарволик бўлмаганда у Каримжон қатори фронтда бўларди.

Асроранинг хати Низомжонни анча руҳлантириб қўйганди. У шу арзимас иши учун бундай катта мукофот бўлишини сира ўйламаган эди. Мудофаа Комитети унга ташаккур эълон қипти. Бу жуда катта мукофот. Бу катта бахт.

Шу куни Низомжон ўзида йўқ бир кайфиятда илжайиб юрди. Сал холироқ жой топса дарров хатни оладида, ўқийди. Уқиган сари ич-ичидан қувонади. Унинг бу кайфиятидан ҳайрон бўлган Икромжон, нима гап, деб сўраганда у:

— Ўзим, шундай... — деб қўя қолди.

Кейин у ўзи-ўзига, нима учун яшираман, деб савол берди-да, хатдаги гапларни унга айтиб берди.

— Баракалла, болам. Табриклайман, — деди Икромжон. — Астойдил қилинган меҳнат зое кетмайди, шунақа.

— Бир кунгина қишлоққа бориб келсам, шунга нима дейсиз?

— Бир кун эмас, икки куноқ бора қол. Ҳамқишлоқларингни ҳам согингандирсан. Майли, майли, болам.

Кечга бориб жала қуйиб, тонг отгунча момақалди роқ гумбурлаб чиқди. Ёмгир палатадан ўтиб, кўрпа-ёстиқларни ҳам шалаббо қилиб юборди. Икромжон билан Низомжон чопон ёпиниб мижжа қоқмай чиқишди. Эрталаб ҳам ҳаво қовоғини солиб турган эди. Хайрият, бир шамол бўлди-ю булутни ҳайдаб кетди. Чарақлаб офтоб чиқиб, шоликорлик полларини тўлдирган ёмгир сувларини ойнадек ялтиратди.

— Энди бўлмади. Эртага борасан. Ҳозир шоликорликни бир шалолатмасак бўлмайди.

Одатда шоликорлик ботқоғида қанча кўп шалолатиб юрилса, шунча қиёғи кўп бўлади. Оёқ тағида букилиб қолган шולי пояси бағри ерга теккан жойидан илдиз отиб, қўшалоқ шох чиқзадади. Шунинг учун ҳам шоликорлар сувни лойқалатиб шолিপоядан чиқишмай кечиб юраверишади.

Икромжон якка оёқда кезишдан фойда йўқ, деб ёғоч оёгининг учига эски этикнинг таг чармини қоқиб олганди. У энди қўш товон билан шולי кезишни мулжаллаб турарди.

Низомжон унинг гапини қайтаролмади. Икковлаб ўз участкаларига қараб кетишди. Низомжон Икромжоннинг шимини тиззасигача шимариб сувга тушишини кузатиб тураркан, бу одамдаги бардошга қойил қоларди. Унинг энди ҳеч кими йўқ. У елғиз бошига мунча уринишнинг нима зарурлиги бор, деб ўтирмай туну кун шолипоядан чиқмайди. Ҳамма ўзига иморат учун жой олиб, гишт териб тиклаб қуйганда бу одам ҳеч нарса қилмади. Низомжон кейин билса, у ўзига теккан жойни унга берган экан. Айниқса, Икромжон Жаннат хола улгандан кейин ўзини ишга урди. Ҳали уни қилар, ҳали буни қилар, ишқилиб, тинмасди.

Кечқурунлари ҳориб-чарчаб чодирини олдида яка ўзи чой ичиб ўтирарди. Тол тағидаги сўрида гурунглашиб ўтирганларнинг олдига бормайди. Улар суҳбатига аралашмаслигининг сабабини Низомжон биларди.

Купчиликнинг ё акаси, ё ўгли урушда. Улар албатта болаларидан келган хатни ўқишади, урушдан, олинган шаҳардан гаплашиб ўтиришади. Агар Икромжон улар ёнида бўлса, очилиб гаплаша олмайди. Уни аяб бутунлай бошқа гаплардан эзмаланиб қолишади. Икромжон улар суҳбатига тушиб қолганда чодирга табиати бир тарз бўлиб қайтарди. Ўшандай кезларда то ярим кечагача чодир олдида қўп-қора осмонга тикилиб ўтиради, кейин ўрнига кириб ётади. Ётиб ҳам дарров ухлай қолмасди. Ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлганиб чиқади.

Низомжон унинг ёгоч оёқ билан шолিপояни шалоплатиб, сувни лойқалатиб юришини кўриб ирода-сига қойил бўларди. Одамнинг жони пўлатдан қаттиқ, деб шуни айтарканлар-да, деб дилидан ўтказиб қўяди. Боласи бошига солган шармандалик, хотинининг доғи-ҳасратда ўлиб кетиши ҳам унинг қаддини буколмади. Бу одам пўлатдан ҳам қаттиқ.

Низомжон ҳам шимини тиззасига шимариб сувга тушди. Сувни шалоплатиб унинг қаторига ўтди. Энди уларнинг икковлари ёнма-ён боришарди.

— Кечаги ёмғирнинг шарофати, ука. Ёмғир эмас, осмондан ош, нон ёғди. Қут-барака ёғди. — Икромжон зарур бир гап эсига тушиб қолгандек бирдан юришдан тўхтади. — Э, ука, сигирни арқонлаш эсимдан чиқибди-ку. Малол келмаса, биров бориб қозигини серўтроқ жойга қоқиб келгин.

Низомжон дарров сувдан чиқди. У эрталаб Икромжон сигирни олиб кетаётган жойини кўрган эди. Ўша ёққа қараб юра бошлади.

Икромжон хотини ўлгандан кейин сигирга ҳам қарамай қўйганди. Сигир бўлса ўн кундан бери сутдан қолган. Унинг сутдан қолишига сира сабаб йўқ эди. Худди кечаси биров келиб соғиб қўяётганга ўхшайди. Ким соғиши мумкин? Икромжон шундоқ ҳам соғилган сутни челақка солиб сўрига опчиқиб қўяди. Боласи борлар керагича чиннисига солиб кетаверишади. Бировдан гумон қилишга Икромжоннинг дили оғирди.

Низомжон тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган савагич уюмлари орасидан айланиб ялангликка чиқди. Сигир боя бойланган жойида турибди. Ҳар замон энгашиб орқа оёғига қараб қўярди. Низомжон бунга парво қилмади. Яқинига борганда бирдан қўрқиб кетди. Жонҳолатда орқасига беш-олти қадам тисарилганини билмай қолди.

Сигирнинг елинига қўйдан каттароқ эчкемар ёпишиб олган эди. Эчкемарнинг бақаникига ухшаш лабларидан қон аралаш оппоқ сут томарди. У одам шарпасини сезиб елиндан оғзини олиб, унғ ёнбошига қаради-да, шошиб узун думи билан хас-чўпларни тўзи-тиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ранги қум оқариб серрайганча турарди.

У ҳушига келиб унга мўлтираб турган сигирга қаради. Кейин елинидан қон оқётганини кўриб дарров олдига борди. Эчкемар бир эмчакни сўриб, мома-талоқ қилиб юборган эди. Низомжон унга раҳми келиб дарров қозиқни сугурди-да, Икромжон ишлаётган жойга етаклаб келди.

— Сигирнинг аҳволини қаранг, амаки. Эчкемар сўриб кетибди.

Икромжон шошиб сувдан чиқди. Энгашиб елинга қаради. Бошини сарак-сарак қилиб сигирнинг буйинларидан, сагрисидан силади.

— Жонивор, жонингни қийнабди-ку. Эчкемарга йўлиқибсан-да. Жонивор, жонивор.

Низомжонга сигирнинг сутдан қолганлигини Икромжон айтган эди. Кимдир соғиб қўяяпти, деганди.

— Сигирнинг сутдан қолиши энди маълум, — деди Низомжон.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ука. Эчкемар эмса манавунақа елинни яра қилади. Сутдан қолишининг сабаби бошқа булиши керак. Жонивор, энди боласини қандоқ эмизади. Менга бу ташвиш ҳам бор эдими?

Икромжон сигирни етаклаб кетаркан, орқасига ўгирилди.

— Ука, бу ёғини узинг эплаштириб турасан-да. Машина кетадиган бўлса сигирни қишлоққа бериб юбормасам бўлмайди. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эплолмайдиганга ухшаймиз.

Низомжон қурилиш бўлаётган жойда машина гуриллаганини эшитган эди. Ҳали қайтиб кетмаган бўлса керак, кетса овози чиқиб қоларди, деб ўйлади да:

— Бўлмаса, тезроқ боринг, машина кетиб қолмасин, — деди.

Икромжон кетиши билан у яна сувга тушди. Ботқоқни шалолатиб кечаркан, Икромжон ҳақида ўйларди. Яқин тўрт ой ҳамхона булиб унинг дарди

ни, юрагидаги ҳамма гапини билиб олган эди. Ҳар гал Икромжонни уйлаганида сабри бардошига қойил қоларди. Қани мен ҳам шунга ўхшасам, деб ният қиларди. Ҳатто бир кун унинг ўзига, мен ҳам сизга ўхшаган бўлсам, деб гап бошлаганда, Икромжон гапини бўлиб қўйган эди.

— Қўй, қўй, болам, менга ўхшама. Сен менга ўхшаган бўлмайсан. Мен жуда бахтсиз одамман.

У шу гапни айтиб юзини тескари ўгириб, этагига кўзини артганди.

Ушанда Низомжон бўйнига осилиб юзини ўзига қаратган эди. Икромжон ҳеч нарса бўлмагандек, кўз ёшини қилт этиб ютиб ўгирилганди. У Низомжонга шундай ўрганиб қолган эдики, овқатдан сал кечикса, товоқда овқатини кўтариб орқасидан қидириб юрар эди. Бир кун эрталаб кийиниб кетаётганида чўнтагида бир нарса дўмбайиб турганини сезиб, дарров қўлини солди. Бир чақмоқ қанд.

Улар бир-бирларига жуда ўрганишиб қолишган эди.

Низомжон шундай хаёллар билан ботқоқ кечаркан, машина гуриллаганини эшитди. Бошини кўтарган эди, қўлида газетага ўроқлик бир нарса кўтариб турган Зебихонни кўрди.

— Нима қилиб лой кечиб юрибсиз? — деди Зебихон.

Низомжон унга нима деб жавоб қайтаришини билмай сувдан чиқди.

— Опангиз опкетган ўриikka бизни бийлатмаган эдингиз. Мана, сиз хасислик қилган бўлсангиз, биз сахийлик қиламиз.

Зебихон кўкат устига қоғозга ўроқлик икки килоча ўрикни ёзиб қўйди.

— Ия, қайдан олдингиз?

— Узумини енгу боғини суриштирманг.

Иккови ўрик тепасига чўнқайиб ўтиришди.

— Олинг! — деди Зебихон.

— Аввал сиз олинг, — деди ўриikka қўл урмай Низомжон.

— Мен еганман. Сизга олиб келдим.

— Шундоқ бўлса ҳам сиз аввал олинг.

— Йўқ, сиз аввал олинг.

Низомжон ноилож тухумдек оппоқ ўрикни қўлига олиб томоша қилди. Кейин ейишга кўзи қиймагандек авайлаб оғзига солди. Зебихон ҳам биттасини олди.

— Вой, мунча ширин!

— Ия, — деди Низомжон, — ҳозир, мен ўрик еганман, дегандингиз-ку?!

Зебихон ёлғони фош бўлиб қолганидан гапни ҳазилга буриб юборди.

— Боя еганим сал гўрроқ эди-да.

— Ростини айтинг, қаердан олдингиз? Худди қишлоғимизнинг ўригига ухшайди. Бутун Фарғона водийсида Чортеракдан олдин ўрик пишмайди. Бошқа жойларда энди ранг олаётган бўлса ажаб эмас.

Зебихон ҳали қишлоқдан келган машинада бир чол икки яшик ўрик опкелиб сотганини айтиб берди.

— Жуда галати чол экан. Суриштирмаган гапи қолмади. Икромжон амаким билан бир балоларни гижиллашиб ҳам олди. Сизнинг битмаган уйингиз деворларини силкитиб ҳам кўрди. Ўрик олаётганимда менга шунақаям ёмон қарадики, қўрқиб кетдим.

Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчидир-да, деб қўя қолди.

Низомжон сувга қайтиб тушмади. Зебихон билан орқага қайтди. У йўлда эртага қишлоғига бориб келмоқчилигини айтган эди. Зебихоннинг ранги қум оқариб кетди.

— Қишлоқда нима қиласиз? Дилдорхонни соғиниб қолгандирсиз-да.

Низомжон ундан бу хил гапни кутмаган эди. Шошиб ёнидан хатни чиқазиб қўлига берди. Зебихон хатни ўқимай қайтиб берди.

— Мен унақа бировларнинг хатини ўқийдиганлардан эмасман. Сирли гап бўлмаса, шундоқ айтиб қўяверинг. Ишонаман, — деди.

Низомжон боришининг сабабини айтган эди, Зебихон, шундай демайсизми, деб юборганини ўзи билмай қолди. У шайтонлик қилиб қиқирлаб кулди.

— Менга нима олиб келасиз? Суюнчисига нима совға қиласиз?

— Сизгами? Сизга... — Низомжон нима опкелишини ўзи ҳам билмасди. Нима опкелиши мумкин? У ҳам гапни ҳазилга бурди. — Сизга жонимни саломат қайтариб олиб келаман. Эшитяпсизми? Сизга ўзимни бутунлай опкелиб бераман.

Мана шу гапни Низомжон икки ойдан бери очиқ айтолмай гаранг эди. Ҳазил-ҳазил билан, унча уринтириб ўтирмай, ўйлатиб ўтирмай огзидан чиқди кетди.

Зебихон ўзини билмаганга, тушунмаганга солди.

— Э, атлас олиб келармикансиз депман.

— Атлас ҳозир отлиққа йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин.

— Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлиқ бўлингда. Ҳазиллашдим. Ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Низомжон ака.

Низомжон пайтдан фойдаланиб унинг билагидан ушлади. Зебихон ўзини сал олиб қочгандек бўлди-ю, ammo билагини тортиб олмади. Низомжон қўлига унча эрк бермади. Бу унинг бояги айтган гапига қизлик иффати билан қайтарилган жавоб эканини тушунди. Шу аҳволда йигирма-ўттиз қадам босишгандан кейин, Зебихон унинг кўзига қараб галати, гамзага ўхшаш табассум билан билагини унинг қўлидан бўшатди.

— Етар, а? Бўлмаса суйилиб кетасиз.

Низомжон шу топда шундай кучли бўлиб кетган эдики, бир ўзи мана шу поёни йўқ чўлни агдартунтар қилиб ташлашга қодирдек эди.

Осмон ҳам сап-сарик чўл ҳам кўзига ажойиб чаман бўлиб кўрина кетди. Қулогига аллақандай ёқимли товушлар эшитила бошлади. Уйдан чиққандан бери танига ҳокимлик қилиб келаётган карахтлик шу оннинг ўзидаёқ аллақайга гойиб бўлди қўйди, бир кўнгли: ҳозир Зебини икки қўлимга кўтариб олайми, деса, бир кўнгли: қўй, қўй, мунча шошасан, дерди.

Иккови олдинма-кетин, очиқ-ошкора тол тагига келишди. Низомжон юрагида тугён қилаётган ҳисларни ҳамма билиб турибди, деб ўйлаган эди. Йўқ, одамлар илгаригича ўз ишлари билан овора. У ўзини тунда чироқ кўтарган одамдай ҳамманинг кўзи менда бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳеч ким қарамади. Чодир олдида кук чой ичиб ўтирган Икромжон ҳам бош кўтариб ҳасратли боқди-да:

— Даданг келиб кетди, — деди.

Низомжон бетини ҳам артмай унинг олдига келди. Дарров Зебихоннинг бояги гапини эслади. Демак, ҳали урик сотиб кетган, Зебихонга совуқ қараган, Икромжон амаки билан гижиллашган, иморатнинг деворини ушлаб кўрган дадаси экан-да! У Икромжон амакига нима дедийкин? Хафа қилмадимикин?

— Бетларингни артиб ол! — деди Икромжон меҳ-

рибон товушда, кейин ёнидан учта юз сўмликни олиб узатди. У бу пулни илгаридан тайёрлаб қўйган бўлса керак, ёнидан олди-ю, санамай узатди. — Даданг қийналиб қопди. Сен бечорада пул йўқдир. Манавини обориб бер.

Низомжон пулни секин унинг тиззасига қўйди.

— Олмайман. Кеча опам олиб кетган. Уч юз сўм бериб юборганман.

Икромжон бошини кўтармай гапирди:

— Даданг билан ярашганинг дуруст булармиди.

Низомжон бошини қатъий силкиди.

— Йўқ, амаки, уйга энди бир умр қадам босмайман. Шу ерда бутунлай қоламан, деб аҳд қилганман.

Икромжон бошқа гапирмади. Фақат, ўзинг биласан, болам, деди холос. Иноят оқсоқол уни кўпчилик уртасида ёмон ҳақорат қилган эди. Уни хоиндан олиб, хоинга солди. Менинг боламга ҳам хоинликни ўргатмоқчимисан, деди. Боламга шולי эктириб ўзинг пулламоқчимисан, деб удагайлади.

— Отасиман. Унинг топгани меники, қани, битта шolini у ёқ-бу ёқ қилиб кўрчи, гаплашиб қўяман. Кўзимнинг нури, жигарбандимни Ватан йўлига қурбон қилиб қўйибман. Менинг совунимга кир ювмасан ҳали.

Икромжон бош кўтармади. Чурқ этмай утираверди. Одамлар чолнинг ҳамма гапларини эшитишди. Икромжон бош кўтариб уларнинг кўзига қаролмай қолганди. Низомжон ҳали келганда, у уша ўтирганича, бошини экканича ўтирган эди.

Низомжон унинг авзойидан жуда хунук иш бўлганини фаҳмлади-да, ёнига ўтирди.

— Дадам сизни хафа қилдимми?

— Йўқ, ука, йўқ, ҳеч нима демади. Қийналиб қолдим, деди холос.

— Очигини айтинг, амаки, билай ахир.

Икромжон гапни бошқа ёққа бурворди.

— Эртага қишлоғингга шу аҳволда борма. Анави тугунда янги этигим бор. Этикни қайси оёғимга кийман, углим. Сен киявер. Гимнастёркам сал кенгроқ келса, ҳечқиси йўқ. Сал одамга ухшаб бор. Хор бўл қопти, дейишмасин, болам.

Толга осиглиқ кетмонни тош билан уриб одамларни кечки овқатга чақиришди.

Иккови ҳам урниларидан туришди.

Тагида тутун буруқсаётган бак олдида тунов кунги маршалларнинг кичиги — Туппонча полвон шалаги чиқиб кетган мотоциклнинг гилдирагига ел бераётган эди. Низомжон тўхтаб унга салом берди.

— Мулло бўлинг, иним. Ишлар қалай?

— Емонмас, полвон амаки. Отингиз қани?

Туппонча полвон гарданини қашиб унга маъноли қараб қўйди.

— Отми? От фронтга кетди. Отлар ҳам урушишяпти, иним. Сен билан биз бақларда юрибмиз, холос. Қани, бекор тургандан, бекор ишла, дейдилар. Тўрттагина ел уриб юбор!

Низомжон насосни олиб чаққон-чаққон ел бера бошлади. Қулида тоғорача билан боласини опичлаб ошхонага ўтиб кетаётган Туланбой уни кўриб тўхтади.

— Ҳа, божа, ишлар катайса дейман?

У уз гапидан ўзи таъсирланиб тоғорачани чирманда қилиб, ёр-ёр айтиб ошхонага кириб кетди.

VII

Низомжон Чортеракка соат ўнларда кириб борди. У туғилиб ўсган қишлогининг ҳар бир деворига, таниш дарахтларда яшнаб турган кўм-кўк япроқларга суқ билан тикилиб борарди. Кечаги ёмғир ўт-ўланлар бетидаги чангларни ювиб кетган. Ариқ четларида тизза бўйи келиб қолган ўтлар ёмғирда ерга ётиб қолган экан, офтоб бағрига ўтиб энди қаддини ростлаб келаётибди. Том бўғотларидан, пахса деворларидан буг кўтариляпти. Тарновга қўниб олган мусичалар ҳам ҳул. Улар жуда хунук бўлиб кетишганди. Ҳар ёз қип-қизил бўлиб пишиб, Низомжоннинг кўзини уйнатадиган Ниёз амакининг олмаси белидан чўрт синиб деворга ёнбошлаб қопти. Унинг ёнгоқдек бўлиб қолган гўралари худди кўчадан ўтган-кетганининг раҳмини келтириб, мўлтираб турганга ўхшайди. Ўрикзорнинг нари ёғидаги ёлғизоёқ йўлдан бир тўда қариялар бошларига салла ўрнига қийиқ танғиб аста кетишяпти. Бу чоллар кўпинча тўймаъракаларга, азаларга шу тариқа жимгина тизилишиб кетишарди. Каллакланган тутзор орқасидан Дилдорларнинг оқ тунука томли уйи кўринганда Низомжон бир дам маънос назар ташлади-ю, ортиқча

ҳисларга берилишдан ўзини сақлаб жадал юриб кетди.

Йул лой бўлиб кетганидан четдан, чимлар устидан борарди. Йуллардан арава қатнайвериб узун-узун излар қолдирган. Бу чуқур изларда ҳали ранги айни маган ёмғир кўлоби йилтираб турарди. Низомжон этигини аяб кўлмаклардан эҳтиёт қилиб правление йулига чиқиб олди.

Ана идора. Чап тарафдаги очиқ дераза комсомол комитетининг кабинети. Асрора кабинетдамикин? Ё далага чиқиб кетганмикин. Албатта, уни койиб берди. У яхши қиз, уришади, уришади, кейин юмшайди. Асрора Каримжон билан ҳам аввал уришиб, юмдалашиб, кейин уни яхши кўриб қолган. Уни жонидан яхши кўрарди-ю, бари бир уришаверарди. Феъли шунақа унинг. У Каримжон билан ёқалашавериб, папирос чекишни ташлатди. Каримжон олдин сочини юқорига тарамай чаккасига тушириб юрарди. Асрора, мунақасини ёмон кўраман, деб уни юқориги тарашга мажбур қилди. У Каримжон билан ҳар кўришганда тирногигача қарарди. Киши билмас қўлогининг ичига ҳам кўз ташлаб оларди. Агар тирноги олинмаган бўлса, қўлоги кир бўлса нақ уни балогини кўярди. Агар Каримжон унинг гапини эламаса, кўпчилик йиғилиб турган жойда пайт пойлаб туриб юзига соларди. Каримжон бир қизариб, бир бўзариб тишини қичирлатарди-ю, индаёлмасди. Айтганига кўпмасам кўпчилик ўртасида шарманда қилади, деб у ёқ-бу ёгини тузатиб, кейин унинг кўзига кўринарди. Асрора тўпори қишлоқ боласини сал кунда кўпчиликнинг кўзига кўрсатиб қўйган эди, Каримжоннинг онаси Асрорани дуо қиларди.

— Вой, барака топкур-э, ҳаммом деса лабига учуқ тошадиган боламини одам қилиб қўйди-я.

Низомжон ана шуларни эслаб кулиб қўйди.

Правление олдида Адолат турарди. У Низомжонни кўриб қошларини кериб қараб қолди.

— Ҳа, қочоқ, қаёқларда юрибсан?

Низомжон гап тополмай чайналди. Унинг хижолат бўлаётганини сезган Адолат бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да:

— Жуда пўрим бўлиб кетибсан-ку, — деди.

Низомжон нима дейишини билмай илжайди. Адолат у билан қўл беришиб кўришаркан:

— Қани юр! — деди. — Асрора опамни кўриб

келамиз. Шошма, кабинетга бир кириб чиқайликчи,

Адолат ичкарига юра бошлади. Низомжон унга эргашди. Комитет кабинети уша Низомжон кўрган пайтидан узгармапти. Ҳамма нарса жой-жойида. Фақат деворда қизил рамкага солинган ёрлиқ. У яқинроқ бориб қаради. Бу ВЛКСМ Марказий Комитетининг пахтадан мўл ҳосил етиштиргани учун звенога юборган Фаҳрий ёрлиғи эди. Адолат стол тортмасидан қогозга ўралган нарсани олди.

— Юр, кетдик!

Иккови яна ташқарига чиқишди.

— Қаёққа борамиз? — деди Низомжон юришдан тухтаб.

— Асрора опамни кўриб келамиз, деяпман-ку сенга,

— Асрора қаёқда?

— Ҳали хабаринг йўқми? Асрора опам касалхонадалар-ку.

— Нима қилди? Касалми?

Адолат ним дейишини, гапни нимадан бошлашини билмай унинг башарасига қараб турди-да:

— Юравер, йўлда айтиб бераман, — деди.

Иккови йўлга тушишди. Адолат катта йўлга чиқиб олишгандан кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Асроранинг звеноси гузаларини яганадан чиқариб, биринчи қўртни ҳам тутиб тамом қилган. Терилган пиллаларни араваларга ортиб пунктга жўнатиб булган эди. Раис опа сойнинг бериги томонидаги гузалар ҳали ҳам яганадан чиқмаганини айтиб қолди.

— Гуза тўпиқдан ошиб қолди. Хотинлар эплашолмаяпти. Ҳаммаси ёш болали хотинлар. Хаёли боласида, бир оёғи яслида, бир оёғи далада. Жон синглим, қизларингни ҳашарга обормасанг бўлмайдиганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, еттинчи звенода фақат фронтга кетганларнинг хотинлари ишлашарди. Соининг нариги тарафидаги яқинда Асроранинг қизлари каллакляб кетган тутларга арқондан беланчак қилиб, уларнинг болаларига Ойша амма деган кампирни ишга солиб уларга ёрдамга борди. Ҳавонинг қовоғи солиқ. Адир орқасида залварли қўрғошиндек булут кўтарилиб келарди. Адолат қўлини кўзига соябон қилиб уша тарафга қаради-да:

— Вой-бу, Майманага роса жала қуяпти, — деди.

Ҳамма булут кўтарилаётган адир тепасига қарайди. Ҳақиқатан ҳам ўша тарафга жала қуяётгани шундоққина билиниб турарди. Бирдан шамол эсиб бирпасда бўронга айланиб кетди. Шамол звено ерини айланма қилиб ўраб олган теракларнинг белини букиб, шафтолиларнинг шохларини қарсиллатиб синадиарди. Бўрон Адолатнинг бошидаги рўмолини юлиб учириб кетди. У рўмолни қувиб сой ёқасига келганда бирдан тўхтади. Сой қутуриб, лойқаланиб, кўпириб оқарди. Майманага келган сел адирлардан қўйилиб шу сойга тушаётган эди. Хотинлар қий-чун кўтаришди. Соининг нариги бетидан энага кампир ташвишли қўл силтади. Хотинлар чувиллашиб сой ёқасига келишди. Ўтишнинг иложи йўқ. Қутурган сув яккачўпни чил-чил қилиб, оқизиб кетган. Нима қилиш керак? Булут шу тарафга ёпирилиб келяпти. Салдан кейин тутзор устига етиб келади. Болаларнинг аҳволи нима бўлади? Бу жойда бошпана бўлмади са.

Асрора, шошманглар, деди-да, орқасига қараб югуриб кетди. Бедазор орқасида дала учаткасининг устахонаси бор. Унда колхознинг юк машинаси далада турибди. Шу билан утмаса бошқа иложи йўқ. Шофёрнинг армияга кетганига олти кун бўлди. Асрора трактор ҳайдашни ўрганиб юрган пайтларида унча-мунча машина ҳайдашни ҳам машқ қилиб кўрганди. У шамолдек елиб устахона дарвозасига етиб келди. Дурадгор чол офтобга қўйган ромларни ёмгирдан ивимасин, деб айвонга ташиётган эди. Асрора кири солиб унга қичқирди:

— Машинанинг калити кимда?

— Менда, нима эди?

— Беринг. Тез, тез беринг. Болалар ҳалок бўлади. Болалар селда қоляпти.

Уста шошиб ичкарига кирди-да, калит опчиқиб берди.

Асрора ўзини машинага урди. Рулга ўтириб ҳарчанд уринади, қани энди юрса, Мотор ишламайди. У кабинадан чиқиб копотни кўтарди. Шофёр аккумулятор ўтириб қолмасин, деб токини узиб қўйган эди. Асрора дарров улаб яна кабинага кирди. Мотор унча тихирлик қилмай бир-икки уринишдаёқ гуриллаб кетди. Асрора уни дарвозадан авайлаб олиб чиқди-ди.

уқдек отилиб сой тарафга кетди. Машина дунг ерда гоҳ лапанглаб, гоҳ сапчиб учиб борарди. Орқадан қараб қолган кишилар Асрора ҳайдаётганини билмай шофёр ичиб олганга ўхшайди, ишқилиб худо асра-син-да, деб қараб қолишарди.

Хотинлар сой бўйида ҳамон чирқиллаб туришарди. Кампир қўлларини силкитиб нималардир деб қичқирарди. Осмондан ёмғир челақлаб қуйгандек ёгарди. Асрора машинани қиргоққа келтириб тухтатди. Кабина эшигидан бошини чиқариб сувга қаради. Адолат эшикка осилди.

— Сувга тушма, опа. Ёмон оқяпти, қутуриб оқяпти.

Асроранинг қулоғига унинг гапи кирмасди. У қайси тарафдан кечиш мумкинлигини қидирарди. У Адолатнинг кўкрагидан итариб юборди. Адолат орқаси билан ерга ўтириб қолди. Асрора моторга ўт бериб, машинани тикка сойга солди. Хотинлар бирон даҳшат бўлишини кутгандек чурқ этмай сувда гилдираги ботиб бораётган машинага қараб туришарди.

Машина гилдираги орқасига сув пуркаб секин-секин кузовига ботди. Сув кабинага чиқди. У худди баҳайбат балиқдек сувни икки томонга ёриб шитоб билан илгарига сузиб боряпти. Ана, ўртасига келди...

Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади. Сув бирдан кабина томини кўмиб юборди. Сал ўтмай кузовнинг тўнкарилаётганини кўриб қолишди.

Ана шундан кейин нима бўлганини билолмай қолишди. Машина ҳам, Асрора ҳам сувда йўқ бўлиб кетган эди.

Хотинлар бирдан қий-чув кўтаришди. Машина тўнкарилган жой шундай билиниб турибди. Сув ўша ердан сапчиб ўтяпти. Бир маҳал қарасак. Асрора нариги қиргоққа қараб сузиб кетяпти. Сув дам оқизиб кетади, дам четга отади. Йўқ, нариги ёққа чиқиб олди. Гандирақлаб бориб болаларни кўтариб ўзимиз каллаклаб олган тут тепасига чиқазиб қўяверди. Бола бечоралар каллакларни қучоқлаб бизга қараб бақиривади. Асрора опам қолган икки боланинг биттасини опичлаб, биттасини кўтариб тутга ёпишиб тураверди. Сув оёқлари орасидан оқиб ўтяпти. Сел қутургандан қутуради, болалар бақиривади. Бу ёқда қолган хотинлар дамларини ичларига ютиб, чурқ этмай туришипти. Хайрият, воқеадан фермадагилар хабар

топишган экан, қир тарафдан айланиб тўрт отлиқ етиб келди. Отлиқлар эгар олдига, орқасига бола миндириб, бирини опичлаб, бирини қўлида кўтариб олиб кетишди.

Низомжон Адолатнинг гапларини ҳаяжон билан эшитиб борарди.

— Асрора опам қаттиқ шамоллаган экан. Иситмаси тушмаяпти. Кечаси ёнида эдим, жуда кўп алаҳлади.

Икковлари касалхонага етиб келишди. Низомжонни навбатчи хотин ичкарига киритмади. Адолат халат кия туриб:

— Сен ташқарида, дераза тагида тур, — деб тайинлади.

Низомжон Асроранинг шаддодлигини, ҳеч нарсадан тап тортмаслиғни биларди-ю, аммо мана шундай қаҳрамонлик қила олади, деб сира ўйламаган эди. У бу қаҳрамон қизнинг жасурлигига қойил қолиб, у ёқ-бу ёққа қараб тураркан, бирдан ёнгоқ тагида ўтирган опасига кўзи тушиб қолди. Бормоқчи бўлиб турган эди, тўхтади. Опаси олдига бир челақ қаттиқ, саватда бодринг қўйиб сотаётган эди. Низомжон қипқизариб кетди. Унинг олдига боришдан хижолат тортди. Беихтиёр у опаси билан Асрорани солиштира бошлади.

Асрора билан уни сира тенглаштиролмади. Опасининг пасткашлиғи шу топда жуда аниқ билиниб кетди.

Дераза пардаси кўтарилиб Адолатнинг боши кўринди.

— Ухлаяпти, — деб шивирлади у. — Бугун жавоб беришаркан. Иситмаси тушипти. Сен кетавер, кечқурун правлениега келсанг, учрашамиз.

Низомжон опасига кўринмай ёнгоқ орқасидан айланиб ўтиб кетди. У қаёққа боришини билмасди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай қишлоқ тарафга қараб юра бошлади.

Тугилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш, қадрдон кўчаларидан ўтиб гузарга келди. Самоварда унчалик одам кўп эмасди. У чой чақириб тол тагидаги палос солинмаган сўрига омонатгина ўтирди. Чойхўрлар Асрора тўгрисида гаплашиб ўтиришарди.

— Барака топкур, азамат қиз экан. Агар шу бўлмганда аллақанча бола нобуд бўлиб кетарди-я!

— Раҳматлик дадаси, углим йуқ, деб ўксинарди. Тирик бўлганда ўнта угилнинг ўрнини босадиган қизи борлигини кўрарди.

Низомжон уларнинг гапларига жимгина қулоқ солиб ўтираверди.

— Бугун областдан улуглар келишармишми?

— Ҳа. Маскопдан пиллачиларимизга раҳматнома келган. Шуни облвоенкомнинг ўзи топширармиш.

— Роса қийқириқ бўларкан-да, а?! Илгари шунақа яхши хабар бўлганда артистлар келиб ўйин кўрсатишарди.

— Ишқилиб, қизларимиз барака топишсин. Шулар обрў олиб туришипти. Азаматларимизнинг йўқлигини билдирмай туришипти.

Низомжон чойни қайноқ-қайноқ ҳўплаб ўрнидан турди. Кечқурун йигин бўлгунча далаларни айланиб келмоқчи бўлди. У энди ўрикзор томонга бурилган ҳам эдики, олдидан эшагига халачўп нуқиб дадаси чиқиб қолди.

Оқсоқол бир муддат кўзларини пирпиратиб турдида, халачўпни белбогига суқиб, қошларини чимирди.

— Аҳмоқ!

Низомжон бошини эгиб тураверди.

— Юр! — деб буюрди Оқсоқол.

Низомжон жойидан қимирламади.

— Юр, деяпман сенга!

Низомжон бошини кўтариб унинг бетига қаради. Чол ёмон ўқрайиб турарди.

— Қаёққа бораман?

— Уйга!

— Йуқ, бормайман!

Оқсоқол эшакдан тушиб ёнига келди-да, тирсагидан силтаб олдинга итариб юборди.

— Ҳозир уйга борасан. Қаёққа гумдон бўлсанг ҳам орани очиқ қилиб кетасан. Сен мендан осонликча қутулмайсан.

Низомжон унинг олдига тушиб жадал юриб кетди. Чол яна эшакка минди. То уйга келгунларича на у, на бу гапирди. Оқсоқол эшикка урилган кишан қулфни иштонбогига боғланган калит билан очди. Ҳовлига киришди.

— Қаёқларда санқиб юрибсан? — чол унга ўдагайлади.

— Қаёқдалигимни бориб кўриб келибсиз-ку.

— Энди кетиб бўпсан.

— Кетаман!

— Йуқ, кетолмайсан!

— Мени оқ қилгансиз. Оқпадар бола бу уйда туришга ҳақсиз.

— Оқ қилган бўлсам жаҳл устида айтганман.

Низомжон қатъий жавоб қилди.

— Онамни сил қилиб ўлдирдингиз. Бу зиндон уйда қололмайман.

Оқсоқол удагайлаб келиб унинг юзига бир шапа-лоқ туширди.

— Онангни мен ўлдирибманми, ярамас! У ўз ажал билан ўлди.

— Сиз Дилдорни бахтсиз қилдингиз, мени дарбадарликка мажбур қилдингиз. Онамни ўлдирдингиз. Урушда қон тўккан акамнинг хотирасини оёқости қилдингиз. Сизга яна нима керак?

Оқсоқолнинг тиззасидан дармон кетиб супа четига ўтириб қолди. Унинг оёқлари титраётганини Низомжон кўриб турарди. У отасига кимлигини кўз олдига келтириб қўйган эди. Оқсоқол шунча ёшга кириб ҳали ҳеч кимдан бунақа таъна эшитмаган эди. Бу гапларни ўз боласи айтяпти. Кузини бақрайтириб туриб айтяпти. Бу қандоқ замон бўлди.

Чол ўрнидан туриб омборхонанинг эшигини очди. Анча вақтгача нималарнидир тарақлатиб сўкинди. Кейин худди жиннига ўхшаб югуриб чиқди-да, Низомжоннинг қўлидан судраб олиб кирди.

Титраб турган қўллари билан гугурт чақиб чироқ ёқди. Қоронги ҳужра ёришгандек бўлди. Низомжон турган жойида донг қотиб қолган эди. Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.

— Ким учун, ким учун йигдим бу нарсаларни...

Ҳужра ичи анвойи нарсаларга тўлиб кетган. Туя сандиқ ичи атлас, шоҳиларга, тўп-тўп бахмалларга тўла эди. Токчада беш юз қутидан ортиқ гугурт сочилиб ергача тўкилиб ётарди. Чол җамадонга ўхшаш қутини олиб унга ҳам шошиб калит солди-да, очиб бир дам қараб тургач, Низомжоннинг оёғи тагига иргитди. Тилла билагузуклар, марваридлар, қўша-қўша соатлар ерга сочилиб кетди. Чол телбаланиб қўлига тушган нарсаларни унга иргитаверди. Бунда кумуш шамдондан тортиб, жуфт-жуфт қилиб боғлаб қўйилган қоракўл теригача, яшик-яшик кир совундан тортиб, юзта-юзта қилиб бойланган таг чармгача бор эди.

— Мана, мана! Буларни ким учун йигдим? Ким учун йигдим?

Оқсоқолнинг жазаваси тутиб клеёнка дастурхонга тугилган бир нимани олиб чўнқайиб ўтириб ечди-да, ичидан юз сўмликларни олиб бошидан ошириб соча-верди.

— Ким учун! Кимга деб йигдим буларни? Кўр бўлгур, басир бўлгур. Худое худовандо икки кўзинг ситилиб оқсин сени.

Уруш одамларнинг тинкасини қурутган. Ким рўз-горида нима бўлса опчиқиб эри, ўгли фронтдан кел-гунча бола-чақасини омон сақлаш пайида сотарди. Улар уруш тугаса бу нарсаларнинг ўрни тўлиб кета-ди, деб ишонарди. Асрорага ўхшаганлар энг яхши кўрган буюмларини сотмади ҳам, қизлар билан бир бўлиб давлатга топширди. Ҳеч бўлмаса душмандан тўрт энлик еримизни қайтариб олишга мадор бўлади, деб топширди. Одамлар шундай қилиб турган пайтда Оқсоқол мулк йигди. Уларнинг муҳтожлигидан фойдаланди. Мана, қозиққа илиглик турган пўстин-ни Каримжоннинг дадаси қиш кунлари кийиб юра-ди. Демак, Оқсоқол арзимаган пул билан унинг эгни-дан ечиб олибди. Уруш бошланган куни Оқсоқол ма-газинда нима бўлса ташиб келаверган эди. Ўша гугу-ртлар ҳали ҳам турибди. Тузнинг ўзидан неча пачка-си бор бу ҳужради. Ун беш қопга яқин унни тахлаб қўйибди. Шу аҳволда оч қолдим, деб Найманда тўпо-лон қилиб келди. Опамдан очдан ўляпман, ёрдам берсин, деб ялангоч танамга кўйлак олиш учун йиқ-қан охирги пулимни ҳам олдириб кетди. Мана пул! Ҳамма пул унда!

Чол ҳамон телба товуш билан бақирарди.

— Буларни кимга атаб йигдим? Сендан сўраяп-ман, оқпадар?!

— Билмадим, — деди елкасини қисиб Низомжон.

— Билмайсанми? Билмайсанми? Ҳозир ҳаммаси-га ўт қўйиб кулини созураман.

— Ихтиёр сизда! Майли ёндилинг! Куйиб кетгани маъқул.

— Биласанми, бу нарсаларни қандай қилиб йиқ-қаннимни?

— Биламан, — деди Низомжон совуққонлик би-лан.

— Билмайсан. Билмайсан! Ҳожатхоналар олдида кесак ушатиб ўтириб, бировларнинг қўлига сув

қуйиб топганман. Сен ярамас, одамга ўхшаб яшагин, деб ўзим қаттиқ нон еб, совуқ сув ичиб тўплаганман. Кечалари ухламаганман.

Низомжоннинг калласи гувиллаб, қўллари муштка айланди.

— Онамнинг ризқидан юлиб қолиб орттирган нонингиз менга керакмас. Онамга ямоқ буз кийдириб орттирган атласингиз менга керакмас. Мен бу молларингизга тупураман! Керак бўлса, ишлаб ўзим топаман. Сизга ўхшаб ҳаромдан эмас, пешана терим билан топаман.

Оқсоқол пўстакка ўтириб қолди. Боши қуйи эгилди. Низомжон титраб-қақшаб унга қараб турарди.

Отаси энди қариб кучдан қолган эди. Қўл томирлари кўкариб, териси туртиб чиқиб қопти. Эски маҳси қўнжидан иркит пайтава осилиб ётибди. Низомжон унга қараб туриб алам билан ўйларди:

«Қани эди, бошқа оталардек бўлса, бошимга кўтармасмидим. Қариганда иззатда яшамасмиди. Шу аҳволда ҳам у менинг ташвишимни қилаётгани йўқ. Топган хазинаси ҳар қаерларда қолиб кетмасин, деб безовта бўляпти».

Низомжон шарт бурилди-ю, эшикка отилди.

Оқсоқол орқасидан қаргаб қолди:

— Жувонмарг бўл! У дунё, бу дунё косанг оқармасин!

Низомжон онаси жон берган уйга маъюс қараб турди. Юраги эзилиб секин-секин юриб кўча тарафга чиқа бошлади.

Бу уйга қайтиб келиш энди йўқ. Киндик қони тўкилган уй, она излари тушган ҳовли, она кўз ёшларини шимган тупроқ, хайр! Боланг энди бу даргоҳга келмас бўлиб кетяпти. Болалик қилиб бирон озор етказган бўлса, ўзинг кечир! Онасан, оналар боласини ҳаммавақт кечирган. Сен ҳам кечир, болангни!

Низомжон кўзида ёш билан остонадан ҳатлади.

Ботаётган офтоб дарахт баргрларини чўгдек чақнатарди. Низомжон зах, кўядори ҳидига тўлган ҳужрадан чиқиб, кўксини тўлдириб нафас олди.

Клуб тарафдан одамларнинг говур-гувури эшитиларди. Низомжон уша томонга қараб дадил юриб кетди...

У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди.

Ариқ қазиётганларга чой олиб бораётган эди, қум

тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди, унга қўл силтаб, ҳозир келаман, деб кетди. Қайтишда қулогига галати товуш эшитилиб тўхтади. Қулоқ солса Зебихоннинг овози. У додларди. Низомжон қумғонни улоқтириб овоз келган тарафга чопа бошлади. Зебихон савагич уюмига ўтириб олиб бир оёғини тиззасига олганича чинқирарди.

— Нима бўлди? — деди шошиб Низомжон.

— Чаён, чаён!

— Чаён чақдимми?

У Зебихоннинг жавобини ҳам кутмай, дастрўмолини шартга йиртиб энгашиб унг оёғининг кўкариб кетган бош бармоғини сиқиб боғлай бошлади. Зебихон оёғини тортиб олишга уринарди, аммо Низомжон кучининг борича маҳкам ушлаб олганидан қимирлатишга кучи етмасди.

Жони бир оз тинчиди шекилли, Зебихон чинқирмай қўйди.

Низомжон унинг қават-қават бўлиб кетган пешанасига, муттасил титраб турган иякларига қаради.

— Ҳали ҳам огрияптими?

Зебихон бошини қимирлатиб қўйди. Гапиришга унда мадор йўқ эди.

— Оҳ, бир томчигина одеколон бўлармиди-я! — деб юборди Низомжон.

Аммо қишлоқда йўқ одеколон чўлда нима қилади.

Иккови шу кўйи анча вақтгача бир-бирига мўлтираб қараб ўтиришди.

— Кетайлик, юроласизми?

Зебихон ўрнидан тураётиб вой-войлаб яна ўтириб қолди. Унинг оёғи тўпиғигача шишиб кетган эди. Низомжон уни азод кўтариб олди-да, гандираклаб чодир тарафга юра бошлади. Зебихон, қўйинг, ўзим юраман, деб унинг қучоғидан чиқишга уринарди. Аммо Низомжон бағридан бўшатмай чайқалиб-чайқалиб кўтариб келаверди.

Сўрида сабзи тўграб ўтирган чол шошиб турди-ю, Зебихоннинг чаён чаққан бармоғига пичоқнинг қаҳрабо сопини ишқади.

Зебихон эртасига ҳам оёқ босолмай чодира ётди. Кечга яқин авайлаб секин ташқарига чиқди. Йўқ, огриқ сезмади. Фақат чаён чаққан жойнинг ўрни ҳар замон жиз этиб қўярди, холос.

Туқай чивинлари жон олиб қолганди. Кеч бўлди,

қулоқ тагида гингиллаб учарди-да, пайт пойлаб туриб ё бурунни, ё қулоқни чақиб қочади. Чаққани учиб кетиб бўлгандан кейин билинади. Чаққан жойи бир соатгача ачишиб туради. Қиздирилган ёг сачрагандек бўлиб шишиб чиқади. Пашпахонасиз ётиб бўлмайдиган пайтлар бошланиб кетди. Тўланбой атайин кечалари тезак тутатарди. Чивин тезак тутунидан қочаркан. Шундоқ очиқ ҳавода одамлар тутун ҳидлаб ухлайдиган бўлишди.

Шундай тутун буруқсаб турган кечада Низомжон чодирга келса, Икромжон гильзага питра жойлаб ўтирганини кўрди.

— Ов қилмоқчимисиз, амаки? — деди ҳайрон бўлиб Низомжон.

Икромжон унинг бу сўрогига жавоб бермади. Гапни чалгитди.

— Болам, Мудофаа Комитетидан олган ёрлиқни кўрсатмадинг ҳам. Қани, кўрсат.

Низомжон чодир четидаги Жаннат холадан қолган қутини очиб, газетага уралган ёрлиқни олди. Икромжон ёрлиққа тикилиб туриб қолди.

— Баракалла, ўғлим. Баракалла, — деди Икромжон ёрлиқни эҳтиёт қилиб унга қайтариб бераркан.

Низомжон ҳам ўтириб гильзаларга милтиқ дори жойлай бошлади.

Икромжон илгаригича биров билан ортиқча гап-лашмасди. Чодир олдида ҳам хаёл суриб ўтирмасди. У ҳам чивиндан қочиб чодир ичига кириб кетган эди.

— Болам, қишлоғингга бориб келдингу ҳеч нима демадинг. Хуш, қалай бўлди? Уйингга кирдингми? Дадангни кўрдингми? Уни тинчитиб қўйдингми?

Қачон бўлса ҳам Икромжон амаки шу гапни сураб қолади, деб юрган эди. У қишлоғидаги гапларнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. Икромжон Асрора воқеасини эшитганда кўзларини пирпиратиб қўйди.

— Шунақа экан, болам, Бу уруш ҳаммани нотинч қиляпти. Даданг билан қаттиқ айтишиб қопсан-да.

— Шундай қилмасам бўлмасди. Жуда ҳаддидан ошиб кетганди.

— Яна узинг биласан, ўғлим. Житарчилик, бир кун келиб афеус қилиб юрмасанг бўлгани. Ёшсан, боласан, билмайсан. Отага фарзанд доғи қанақа бўлишини билмайсан. Бу гапларни ота бўлганингда биласан! Майли, бас, ётайлик энди.

Низомжон ўрнига чўзилар экан, Икромжоннинг гапларини яна бир марта танасига ўйлаб кўрди.

— Пушаймон бўлармиканман?

У ўзидан-ўзи жавоб кутиб индамай анча ётди. Юрагида пушаймонга ўрин тополмаганидан кейингина хотиржам кўзини юмди.

VIII

Икромжон эрталаб милтиқни елкасига ташлаб чодирдан чиқиб кетаётганда Туланбой тол тагида хотини билан қандайдир сирли бир гапни шивирлашиб турганини кўриб қолди. Туланбой унинг ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёқда кетаётганини кўриб ҳайрон қолди.

— Ҳа, ака, ов қилмоқчимисан? Тўқайга кирсанг қўлтиқтаёқ билан қийналиб қолмасмикансан?

— Тиззамни қавартирворипти. Сал дам берай, юришга қийналяпман.

Туланбой уни тўхтатди.

— Жиндек маслаҳатли гапимиз бор эди. Чодирга бирпас кирсанг бўларди.

Икромжон қанақа маслаҳатли гап экан, деб унинг орқасидан кирди. Шолча устига кўрпача солиниб, патнисдаги нон, қанд, туршак устига сочиқ ёпиб қўйилган эди. Икромжон уни кўриб, улар анчадан бери кутиб ўтирган экан, деб ўйлади. Туланбой хотини олиб кирган тунука чойнақни ёнига қўйиб тўнининг барига ўради. Хотини ҳам бир четга ўтирди.

Туланбой гапни нимадан бошлашини билмай мўйловининг бир учини сўриб ўйланиб турарди. Охири у Икромжоннинг кўзига ботинмайроқ қаради.

— Энди, дўстим, дунёнинг ишлари шунақа экан. Қиз бола бўйига етганда тенги билан топиштириб қўйиш бизга ўхшаган катталарнинг иши. Зебихонга ота ўрнида бўлиб қолдим. Қарзимни узай дегандим. Опаси ҳам рози.

Туланбой гапнинг бу ёғини айтолмай чайналди. Икромжон йўталиб чодирнинг очиқ пардасидан чўлга қараб олди. Туланбой сал дадилланиб гапини давом эттирди.

— Хафа бўлмайсан-да, дўстим, Зебихонни Турсунбойга қиламиз деган умидимиз бор эди.

Икромжон сесканиб кетди. У Турсунбой билан Зебихон ўртасидаги гапларни биларди. Унинг ҳам

кўнглида катта ниятлари бор эди. Туй қилсам, қишлоққа ош берсам, юртдан қарзимни узсам, деган уйлари бор эди унинг. Булмади. Ниятига етмади. Туланбойнинг хотини «пешана экан, тақдир экан, буюрмади», деб қўйди.

— Шу, сенинг розилигингни олмоқчи эдик.

Икромжон дарров жавоб қилмади. Узоқ ўйлади. Кейин бошини кутариб сўради:

— Куёв бўлмиш ўз қишлоғимизданми?

— Ўз ҳамқишлоғимиз десак ҳам бўлаверади. У ҳам ўз болангдек гап. Зебихон Низомжонингни кўнгиллапти. Ёшларнинг ишига биз нима ҳам дердик. Қишлоқ жой, мунақа қилиб юраверишса гап-сўз кўпайиб қолмасмикин деб қўрқяпмиз. Розилик берсанг, шу ишнинг шундоқ бўлганини ҳамқишлоқларга билдириб қўйсак-да, пишиқчиликка бориб тўй бўлмаса ҳам тўйчиқ қилиб тинчитиб қўйсак.

— Низомжон дуруст бола чиқди. Аввалига қандоқ буларкин, деб чўлга юрагим бетламайроқ олиб келган эдим. Хайрият, юзимни ерга қаратмади. Бунақа болалар ўз йўлини ўзи топиб юради. Мана, қишлоғига бориб катта обрў билан қайтиб келди. Ёрлиқ олганини эшитгандирсизлар. Аммо унинг бу томонларга қандоқ келиб қолганидан хабарингиз борми?

Туланбой бош ирғаб, хабаримиз бор, ҳаммасини Зеби айтиб берган, деди.

— Ҳаммасини билмасанглар керак. Кечаги Чортеракка боришида отаси билан орани очиқ қилиб келипти. Шу иш хунукроқ чиқипти-да. Болалик қилиб қизишиб кетмаганмикин? Ҳар нима қилса ҳам ота, ахир. Ундан кечиб бўладими?

Туланбой ўйланиб қолди. Икромжон яна гапирди.

— Энди бу масалада ҳам чуқурроқ ўйлаб кўриш керакдир. Ким билади. Балки отаси шундай қилишга арзийдиган одамдир. Уни Низомжоннинг ўзи билади. Агар иккови тил топишиб қолган бўлса, мен нима дейман? Майли, Низомжон ёмон йигит эмас. Куймайсизлар. Жўяли бола. Аммо онаси қандоқ туққан бўлса шундай шир яланғоч. Дадасининг топган-тутганини ташлаб келипти. Бу иши ҳам дуруст. Пешана тери билан топганга нима етсин. Ўзларинг ураб-чирмаб оласизлар.

Икромжон шундай деди-ю, иззат қилиб чақирганларига раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

Ҳаво очиқ эди. Офтоб чарақлаб турипти. Тумшугига илон тишлаб олган лайлак қўнишга жой излаб кўм-кўк осмонда айланиб юрибди. Иккита тўрғай қанотини пирпиратиб тинимсиз сайрайди. Икромжон чўлда шунча юриб тўрғайнинг учиб юриб сайрашини кўрмаган экан. Балки кўрган бўлса ҳам бунга эътибор бермагандир. Иккала тўрғай тахминан бир-биридан эллик метрча нарида учиб сайрашяпти. Сайрашадиди-ю, бир-бирига яқин келишолмайди.

Икромжон негадир Низомжон билан Зебихонни шуларга қиёс қилди. Бир-бирига яқин келолмай юрган экан. Бунга мендан андиша қилишган. Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйган эдик. Қўнглимга келади, деб уйлашгандир. Қандоқ қилай? Қандоқ қилай? Туй қилиш буюрмаган экан? Менда на хотин бор, на бола бор. Уйланиб ўттиз йил бирга яшадим, яшамагандекман. Йигирма бир йил болам бор, деб қувондим. Қувонмагандекман! Қувонч қаёқда, азобда қолиб кетдим. Бу ёруғ дунёда нима қилиб шўппайиб юрибман? Кимга керагим бор? Ярим жон бўлиб судралиб юришдан нима фойда бор?

Икромжон калласига келган бу совуқ уйдан сесканиб кетди. Шабадада кўл мавжидек силкиниб турган шоликорликка қараб юрди.

— Йўқ, ҳали биллагимда куч бор. Юрагимда ўт сўнгани йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганмас савдолар солган уруш олови учганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Ўқим қолмаса қўлтиқтаёгим билан бошини янчаман. Улиш йўқ. Улиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман!

Икромжон ўзидан-ўзи гапириб борарди. Қамиш орасидан чиққан юк машинаси оз бўлмаса уни уриб юборарди. Шофёр қаттиқ сигнал бериб тўхтади.

— Сизга нима бўлди, амаки? Сигнал берсам эшитмайсиз?

Икромжон йўл четига чиқди. Шофёр ёнидан қогоз олиб унга узатди.

Хат. Унда Тога Наймандаги жамики одамларни Зирилламага етказиб келишни буюрган эди.

— Соат учда Азизхон келади. Катта митинг бўлармиш. Ҳамма келсин, деб тайинлади. Одамларни тўплаб беринг, ҳозир олиб кетаман.

Икромжон орқасига қайтди. Тол шохига илинган кетмонни тош билан даранглатиб ураверди. Бу бемаҳал чалинган занг товушидан узоқ-яқиндагилар тол тагига йигилиб келаверишди. Икромжон Тога тайинланган гапни айтиб йўлга чиқиш кераклигини айтди. Аммо ўзи сўрида ягона тиззасини қучоқлаганича машинага чиқаётганларга қараб ўтираверди. Низомжон ҳам кетмонини чодир олдига ташлаб, челакнинг четидан сув қўйиб қўл ювишга қийналаётган Зебихонга кружкада қўйиб бера бошлади. Икромжон уларга ҳам ҳасад, ҳам меҳр билан боқарди.

Зебихон ўз чодирига кириб ранги кўтарилиб, гуллари билинмай кетган сатин кўйлагини кийиб чиқди-да, машина гилдирагига оёқ қўйди. Низомжон илдам келиб унинг тирсагидан кўтариб юборди. Унинг ўзи ҳам чиқаётган эди, бирдан яна пастга тушди. У ёқ-бу ёққа қаради. Икромжонга кўзи тушиб қолиб олдига келди.

— Қани, юрмайсизми? Нима қилиб ўтирибсиз?

— Сен боравер, болам, боравер! Мен кейинчалик бораман.

— Сиз бормасангиз мен ҳам бормайман, амаки!

Икромжон унга меҳр билан қаради.

— Боравер. Кўпчилик билан сал кўнглингни ёзиб келасан.

— Кўнглим шундоқ ҳам ёруг. Юринг, юринг.

Икромжон қатъий бош чайқади. Ҳатто асабдан унинг лаблари уча бошлади. Низомжон унинг жаҳли чиқаётганидан ҳайрон бўлиб бошқа қистамади. Аммо уни шу аҳволда ташлаб кетгиси келмай машина билан унинг оралигида туриб қолди. Ҳамма машинага чиқиб булган. Фақат уларнинг иккови қолишган эди. Туланбой қўл силтади.

— Қани, чиқмайсизларми?

Икромжон Низомжоннинг ҳали ҳам турганини кўриб жаҳли чиқиб кетди. Тиззасини қучогидан қўйиб юбориб унга ушқирди.

— Қанақа боласан? Мени тинч қўясанми, йўқми? Бор деяпман. Бор, кўзимга кўринма!

Низомжон баттар саросимага тушди. У Икромжонни сира бу аҳволда кўрмаган эди. У беихтиёр кузовга чиқди. Туланбой Икромжоннинг аҳволини кўриб турганидан у ҳам қистамади-да кетдик, деб кабина томини муштлади. Мотор гуриллаб олдинга силкинди. Низомжон машина то қамишлар орасига

киргунча сўрида телбага ўшаб утирган Икромжондан кўзини узмади.

— Нима бўлди унга? Ким хафа қилди экан?

Низомжон унинг қишлоққа тушолмаслик сирини билмасди. Икромжон Азизхоннинг кўзига қарашдан қўрқарди. Бирдан у Турсунбойни сўраб қолса, нима дейди? Ахир улар тепкилашиб катта бўлишган. Албатта, сўрайди.

Икромжон эрта баҳор Найманга кучиб чиқаётганларида Азизхон колхоз номидан ёзилган хатга эл қатори қўл қўйди. Ўшанда одамларнинг икки кўзи унга қадалганини ҳали унутолмасди.

Бугун ҳам қишлоққа борганда, Азизхон билан кўришаётганида яна шундай бўлади. Ҳамма унга тикилади. Хоиннинг дадаси қаҳрамон билан кўришаётганида қўллари титрармикин, кўзини ундан яширмасмикин, деб қараб турадиганлар топилиб қолар.

Икромжонни номус ўти куйдирарди.

Ҳалигина одамларнинг шовқинига тўлган чўл бир зумда ҳувиллаб қолди. Қамишлар шовиллаган, шамол гувиллаган Найманда Икромжоннинг бир ўзи қолганди. Икромжон неча кундан бери ёлғизликни қумсарди. Атайин қилгандек уни ҳеч ёлғиз қолдиришмасди. Ким билади, балки атайин қилишар?

У ёлғизликни қанчалик хоҳламасин, бари бир ундан қўрқарди. Бахтли одам, юраги шодликка тўлиб кетган одам ёлғиз қолса роҳат қилади. Бутун шодлигини, бахтини ёнига чорлайди. Икромжон ёлғизликда нима қилади?

Ҳозир ҳувиллаб турган чўл уни ютаман деяётганга ўшарди. Ҳатто у, нега улар билан бирга кетмадим, деб дилидан ўтказди ҳам.

Ўрнидан турди. Милтгигини елкасига олиб бир дам нима қилишини билмай турди-да, қўлтиқтаёққа тиралиб тўқай тарафга кета бошлади.

У биронта бўрими, тўнғизни отса алаmidан чиқармиди. У бошида ҳеч қандай ўй, ҳеч қандай ниятсиз тўқай ичга кириб борарди.

IX

Икромжон шовиллаб турган кимсасиз тўқай ичида анча узоқлаб кетган эди. Аксига олиб у на бўри, на қуён, на ўрдак уролди. То у қўлтиқтаёққа суяниб

мўлжалга олгунча ўрдак учиб кетар, қуён инига етиб бўларди. Туқай яланглигида ўзини офтобга солиб ётган баҳайбат эчкемар унинг қорасини кўрибоқ думи билан қамишларни шитирлатиб чайқатиб, бирпасда гойиб бўлди.

Икромжон юра-юра чарчади. Милтиқни ерга қўйиб чалқанча ётиб олди. Бегубор кум-кук осмонга тикилганича қимирламай ётаверди. Қаттиқ чарчаганидан кўзи илинган экан, нимадир шитирлаб уйғотиб юборди. Икромжон бирон ҳайвон бўлмасин, деб сапчиб ўрнидан турди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

Ундан ўн беш қадамлар нарида, қамишлар орасида бир одам осмонда пилдираб учиб кетаётган ўрдакларга қараб турарди. Нотаниш киши унга орқасини ўгириб турганидан башарасини Икромжон кўролмади. Қўлтиқтаёгига осилиб ўрнидан турди. Нотаниш кишидан кўзини узмай энгашиб милтигини олаётган эди, у чап томонга юра бошлади. Икромжон беихтиёр унга эргаша бошлади. Оёқ тагида қуруқ қамиш шитирлади. Нотаниш ўгирилиб орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқувдан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Икромжон уни танимади.

Сочлари ўсиб елкасига тушган, кийимларининг жулдири чиққан, юзлари чивин чаққандан яра бўлиб кетган бу одам Турсунбой эди. У озиб, қорайиб, дармонсизликдан аранг судралгандек юарди.

Одам қиёфаси йиллар ўтиши билан, шароит таъсири билан ўзгариб кетиши мумкин. Фақат одамнинг кўзи ўзгармайди.

Икромжон унинг Турсунбойлигини кўзидан таниб қолди. Қичқириб юборди.

— Турсун!

Турсунбой қимирламади. Икромжон таёқ билан сакраб-сакраб олдига келаётган эди, Турсунбой яна нари кетди. Унинг бу ҳаракатлари худди аллақандай ёввойи ҳайвонларни эслатарди.

Чинакамига у ваҳшийлашиб қолган эди. Яқин олти ой биров билан гаплашмай, одамсифат ётиб-турмай, иссиқ татимай шу аҳволга тушган эди.

— Турсун, Турсунбой, болам! — деди жаонҳолатда Икромжон.

Турсунбой бу гал жойидан қимирламай туриб қолди. Икромжон бора солиб унинг бўйнига осилди. Қўлтиқтаёги ерга тушди. Бир оёқлаб туриб унинг елкаларини силар, пешаналаридан ўпарди.

Бирдан димогига қўланса ҳид урилиб Турсунбойни бағридан қўйиб юборди-да, якка оёқлаб туриб қолди. Мувозанатини сақлаёлмай орқасига чалқанча ағдарилиб тушди. Боласи уни тургазиб қўймади. Ўзи бир қўлига тиралиб яна ўрнидан турди. Ўглининг юзига қаради.

Турсунбойнинг юзига кўпдан сув тегмаган. Бутун вужудидан ачимсиқ тер ҳиди буруқсаб турарди.

Икромжон бу ногаҳон учрашувдан тамомила эсанкираб қолган эди. Нима қилишини, ўғлига нима дейишини билмасди. У шу бир оёқлаб турганча жуда оз фурсат ичида кўп нарсаларни ўйлади. Кўп нарсаларни хотирга келтирди.

Хотинининг тўқайга илдиз теришга бориши шу бир неча минут ичида аён бўлди.

Икромжон бутун борлигини, бугунини, эртасини бағишлаган ёлғиз фарзандига қараб бирдан жирканди. Қошлари чимирилиб, пешаналари тиришди.

Унинг олдида ўз боласи эмас, бир йиртқич тургандек бўлди.

— Утир! — деб буюрди Икромжон.

Турсунбой итоаткорлик билан ерга чўккалади.

— Тўқайга қачон келдинг?

Турсунбойнинг тили гапга келмади. У гуё гаплашиш қобилиятини йўқотгандек жавобга сўз ахтараётганга ўхшарди. Охири у қийнала-қийнала жавоб берди:

— Тўрт ой бўлди.

Турсунбой бошини эгиб ердан чўп олиб тишлаб утираверди.

— Онанг ўлди, — деди Икромжон.

— Биламан. Кўмишга олиб кетаётганинглarda кўриб турган эдим.

Икромжон ўзини йўқотиб қўйди. Қаршисида утирган боласини ягона оёғи билан тепиб юборди. Турсунбой орқасига ағдарилиб тушди. У то ўрнидан тургунча Икромжон эмаклаб бориб бошига, юзига ураверди. Бола отасига мушт кўтаролмади. Унинг бундай қилишга дармони йўқ. Очлик ўз кучини кўрсатиб, уни ҳолдан тойдирган. Икромжон ҳамон унинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақирарди.

— Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётганда кўриб туриб ёнига боролмаган, оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа

қўйишдан қочган ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни улдирдинг! Ўзинг улдириб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос!

Икромжон мушт уриб чарчади. Сукиб овози бўгилди.

У Турсунбойнинг бўғзини қўлдан бўшатиб башарасига қараб тупурди.

— Мана сенга!

У бунга ҳам қаноат қилмай қўлтиқтаёғини олиб унинг елкасига икки марта зарб билан урди. Турсунбой аламдан ингради. Орқаси билан судралиб нари кетди.

— Ёт-бегоналар тобутни елкага олиб кетаётганларини кўриб чидаб турдингми? Йўлингга термилиб кўр бўлган онага шуми мукофот? Бутун умрини, жонини, роҳатини бағишлаган онага шуми мукофот? Алифдек қоматини сен букдинг, юзларига ажинларни сен солдинг, кўзларидан нурни сен угирладинг, шу ёруғ дунёни қоронги зиндон қилдинг! Сен жувонмаргдан қандоқ умидлари бор эди онангнинг. Сенинг ўрнингга ит боқсак бўлмасмиди. Елкамда кўтариб катта қилганман. Шу елкаларимда катта қилганман. Огиримни енгил қиларсан, деб ўйлаган эдим. Мушкулумни осон қиларсан, деб ўйлаган эдим. Оқ сут берган онангни гўрга қўйишга ярамадинг. Онага вафо қилмаган бола, кимга вафо қилади. Юрт ишига ярамаган бола, қай ишга ярайди.

Икромжон унга қараб қаҳр-газаб билан қичқиради:

— Хоин! Қочоқ! Номард! Ҳезалак! Ифлос! Ит! Турўрнингдан!

Турсунбой ўрнидан турди. Икромжон яна қўлтиқтаёғига осилиб қадини ростлаб олди-да, унга буюрди.

— Юр!

Турсунбой қимирламади. Икромжонда қандайдир ҳеч тўхтатиб бўлмас куч пайдо бўлганди. Ҳозир у ҳар қандай ишни қилишга қодир. Ҳар қандай ваҳший куч билан олишишга тайёр эди.

Турсунбой безовталиқ билан тутилиб сўради.

— Қаёққа?

— Қишлоққа. Юрт олдига. Сен ярамаснинг жазоингни юрт берсин.

— Дада, дадажон!

— Дада дема. Сендек болам йуқ. Сени аллақачон улдига чиқазиб қўйганман. Кузларинг уйилсин, ўқрайган кузларингни қузгунлар чўқисин! Юр, деяман сенга!

Турсунбой унга ваҳима билан қараб турди-да бирдан орқасига бурилди. Икромжон уни ушлаб қолмоқчи эди, силтаб ташлади. Икромжон ёнбоши билан йиқилди. У ўрнидан турганда Турсунбой анча нарига кетиб қолган эди. Икромжон шошиб елкасидан қўштиғни олди. Тирсагини қўлтиқтаёқ чармига тираб туриб мўлжалга олди. Ўқ овози худди чўл устида аллақандай ваҳимали ҳайвон ўкиргандек бир неча дақиқа акс-садо бериб турди. Тутун тарқаганда Икромжон углининг қамишларни қайириб ҳамон чошиб кетаётганини кўрди. Хайрият, тегмабди, деди. Яна милтиқни ўқлади. Бу гал болани мўлжалга олмади. Жаҳл билан дуч келган тарафга қараб тепкини босди.

Ўқ товушидан чўчиган қушлар осмонни тўлдириб безовта қанот силкитишарди.

Х

Кунлар исиб кетди. Олтиариқнинг бодринги, Қуванинг ҳандалаклари Найман томонларга ҳам келди.

Кундузи қум тарафдан илиқ, нафасни қайтарадиган шамол эсади. Кечқурунлари худди куз ҳавосидек муздек шамол қамишларни шовиллатиб, одамларни совқоттириб изгиб юради.

Найманликларнинг, айниқса, шу кезларда ишлари купайиб кетган эди. Шоликорликлар тизза бўйи келиб қолган, одамлар кечани кеча, кундузни кундуз демай ўтоқ қилишади.

Қамиш ҳали у ердан ҳали бу ердан қайнаб чиқади, уни илдизи билан суғуриб ташлайман десанг, ўзи билан бир бог шolini илаштириб чиқади.

Низомжон эрталаб ҳам, кечқурун ҳам шоликорликда.

Тинмай сув кечаверганидан яна безгак тутди. Ранги саргайиб кечалари бадани титраб-қақшаб оғрийди. Шу аҳволда ҳам сувдан чиқмайди.

Икромжон ҳамон камгап. Одамларга аралашмай қўйган. Чодирини олдида ўтириши ҳам йуқ булган. Шоликорликдан келиши билан ичкарига кириб кета-

ди-да, ягона тиззасини қучоқлаб, бир нуқтага тикилганича қимирламай утираверади.

Низомжон шоликорликка кираман деб шимининг почасини. шимараётган эди, Туланбойнинг ўгли келиб қолди.

— Сизни бир хотин чақиряпти.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа хотин?

— Чақалоқ боласи ҳам бор.

Низомжон ким бўлди у хотин, деб ҳайронликда тол тагига келса, сўрида боласини тиззасига қўйиб Дилдор ўтирибди.

Низомжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Об-бо энди сен билан тураман, Чортеракка кетмайман, деса-я! Опам уни ишга солиб қишлоққа олиб кел, деб юборган бўлса-я!

Низомжон унинг олдига етиб келгунча минг хил хаёлга борди.

Дилдор болани тиззасидан олиб ерга қўйди. Бола майсалар устида эмаклаб кетди.

Иккови анча вақтгача бир-бирларининг бетларига қараёлмай жим туриб қолишди.

— Яхши юрибсанми? Рангинга нима бўлди?

Низомжонга унинг дабдурустдан айтган бу гапи малол келди. Жавоб ўрнига елкасини учириб қўйди.

Чодир ичидан чиқиб келаётган Зебихон уларни куриб бир дам тўхтади. Дилдорга бошдан-оёқ назар ташлаб олди-да, индамай юриб ўтиб кетди. У то янги уйлар олдига келиб бурилиб кетгунча Дилдор уни кузатиб қолди.

— Шуми? — деди Дилдор.

Низомжон бош қимирлатди.

— Қадди-қомати келишгангина экан.

Низомжон унинг нима мақсадда келганини билолмай ҳамон ҳайрон эди.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Қишлоқ уша-ушалигича. Нимага келганимга ҳайрон бўляпсан-а. Сени хурсанд қилгани, сенга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У шундай деди-ю, нимчасининг киссасидан уч бурчак иккита хат олди. Бирини Низомжонга узатар экан:

— Манавиниси сенга, — деди.

Низомжон хатни Каримжондан деб уйлаган эди. Қараса акасидан. У қоронги-зимистондан бирдан чиқ-

қандек ҳеч нарсани кўролмайд қолди. Кўз олдида каттакон доира гир-гир айланаверди. Боши айланиб сўрига ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Нима, нима? Акамдан? Тирик эканми? Тирик эканми?..

Дилдор Аъзамжондан яқинда хат келгани, у хатда анча вақт қуршовда қолиб кетиб зўр жанглардан кейин қуршовни ёриб, ўз қўшинларимизга қўшилганини ёзиб, шу хатига тезда жавоб қайтаришларини сўраганини айтиб берди.

— Жавоб ёздик. Хатда уйда нима бўлган бўлса барини очиқ ёздим. Ҳеч нарсани яширмадим. Сенинг кетиб қолганингни ҳам, даданг билан Рисолат опанинг қилган ишларини ҳам ёздим. Кеча, мана, хатимга жавоб келди. Ичига сенга ҳам хат солиб қўйган экан. Уқи!

Низомжон шошиб хатни ўқий бошлади:

«Низомжон, ука!

Мен соғман. Аҳволларингни Дилдор ёзган хатдан билдим. Мен сени шу пайтгача эсини танимаган бола, деб юрардим. Мени кечир, ука. Кўп савдолар бошимдан ўтди. Урушдим, яраландим. Яна урушдим, яна яраландим. Госпиталь койкасидан шифтга қараб ётиб бутун кўрган-кечиргаларимни ўйладим. Мендан койима, сенга озор берганимни ўзим билмайман. Энди кўзим очилди. Ўйлаб қарасам, тарбияга қонмаган бола эканман. Биласанми, ҳамманинг айвонига қалдирғоч уя қуриб бола очарди-ю, бизнинг айвонимиз шифтига ҳатто мўмин-лақма мусича ҳам уя қурмасди. Бу уйга дадамдан бошқа ҳеч ким сигмайди. Сен ҳам кетибсан. Дилдор ҳам кетибди. Шундай булиши керак ҳам эди.

Дадам билан опам қилган юзсизликларни Дилдор хатида ёзибди. Агар сен дадам билан опамнинг гапига кирганингда, билмадим, аҳволим нима бўларди? Агар сен ҳам мен қилган хатони такрорлаганингда бир-биримиз билан юз кўрмас бўлиб кетардик. Дилдор ҳам, болам ҳам бегона бўларди. Эси бор бола экансан. Раҳмат, ука. Найманга кетиб қолган эмишсан. Майли, қайда бўлсанг омон бўл. Ўз бахтингни ўзинг топ. Ҳозир госпиталдаман. Соғайиб яна жангга кираман. Бахтимга сен омон бўл, ука. Борсам, бу қилган яхшиликларинг учун бошимга кўтараман...»

Низомжон хатни ўқирди-ю, кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У хатни тиззасига қўйиб, бир муддат

қимирламай тўқайга тикилганича туриб қолди. Майсада эмаклаб юрган бола унинг оёғига осилди. Низомжон бир сесканди. Шошиб энгашиб болани қулига олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади.

— Даданг билан опанг уйга олиб кетаман, деб келишди. Бормадим.

Низомжон нима дейишини билмай унинг бетига қаради.

Дилдор ҳамон чиройли эди. Бола туғиб яна очи-либ, тўлишиб кетибди. Бу гал Низомжон унинг бетига, қоматига ҳирс, ҳис билан эмас, аллақандай меҳр билан қаради. У ортиқча хотираларга берилишдан сақланиш учун Дилдорни гапга тутди.

— Тирикчилигинг, тирикчилигингиз қалай? Қийналмаяспизми? Қийналаётган бўлсангиз, айтинг.

— Қийналаётганим йўқ. Болам катта бўлиб қолди. Ишга чиқяпман. Асрора фронтга совга-салом олиб бораётган делегатлар билан кетди. Асроранинг урнига вақтинча звено бошлиги қилишди. Дадам согайиб кетдилар. Опанг билан даданг у бечоранинг улимини кўп кутишди. Опанг дадамнинг бисоти кўп, деб ўйлайди. Улар ўйлаган бойлик йўқ бизда.

Низомжон: «Дилдор Асроранинг ўрнига вақтинча бўлса ҳам лойиқ топилибди, демак, дуруст ишлаётган экан-да! Дилдор бир иш қилса астойдил қилади. Акамнинг гапи тўғри. Бизнинг уйда мусича ёлчи-майди-ю, Дилдор ёлчирмиди. Яна озроқ уйда турганида одамгарчиликдан чиқарди. Кетгани дуруст бўлган экан. Яна сафга, тенгдошларининг сафига кирипти. Акамнинг дарағи чиқиши ҳам унга қанот бўпти», — деб ўйлади.

Шу пайт Зебихон тўрсаватда ҳандалак, бодринг олиб ўтаётган эди, Низомжон уни тўхтатди:

— Зебихон, баққа келинг, танишиб қўйинг. Дилдор билан.

Зебихон келиб қўлидагиларини сўрига қўйди-да, Дилдор билан кўришди.

Дилдор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди. Унинг кулгисидан хижолат бўлган Зебихон қошларини чимирди.

— Сизни бошқача ўйлардим.

— Қанақа ўйлардингиз?

— Бошқача деб тушунтиришган эди.

Низомжон гапга аралашди.

— Агар опам тушунтирган бўлса, алвасти қилиб тушунтиргандир-да.

Дилдор хахолаб кулиб юборди.

— Жудаям унчалик бўлмаса ҳам ҳар қалай ундан сал берироқ қилиб тушунтирган эди.

— Алвасти бўлмаса ҳам, ажина деб тушунтиргандирлар-да.

— Топдингиз, топдингиз.

Кулги баҳона улар орасидаги бегоналик нари кетгандек бўлди.

Туланбой елкасида кетмон билан келиб қолди. У Низомжонни кўриб қовоғини солди.

— Қанақа беғам боласан? Икромжон тонг қоронгисида тўқайга кириб кетганича ҳали ҳам дараги йўқ. Бирон жойда йиқилиб қолган бўлмасин. Бир қараб қўйиш керак эди.

Низомжон эрталаб ҳам Икромжон амакини кўрмаган эди. Кечаси кеч ётган, кеч уйғонган эди. У уйғонганда Икромжон ўрнида йўқ эди. Низомжоннинг юрагини ваҳм босди.

— Зебихон, Дилдорга у ёқ-бу ёқни кўрсатиб тулинг, Икромжон амакидан бир хабар олиб келай.

У шундай деди-ю, югурганича тўқай тарафга қараб кетди...

* * *

Икромжон Турсунбойни учратган кундан бери тинчини йўқотган эди. Боласи экан-да, аҳволи нима бўлди, деб ўйлади. Унинг қилмишларини эслаб қаҳр-газаб ичида қовурилганди. У ўша кундан бери тўқай кезиб уни излайди. Тополмайди. У энди Турсунбойни учратса, унинг дилига инсоф солмоқчи, афв сўратмоқчи. Жангга юборишларини, қонли урушда доғни ювишни сўрашга унатмоқчи.

У бу тонг ҳам тўқайга қараб кетди. Бу гал у милтиқ олмади. Оталик журъати билан уни кўндиришни ният қилган эди.

Гира-шира тонг ёришиб келаётган эди. Икромжон қамишлар орасида узоқ кезди. Овоз чиқариб ўглини чақирди. Ҳеч қандан жавоб бўлмади.

Бирдан қамиш қапага кўзи тушиб тўхтади. Секин бориб қапа ичига мўралади. Турсунбой тузиб кетган тўнини бошига қўйиб қимирламай ётарди. Икром-

жон ажиб бир ҳаяжон билан тепасига келди. Энгашиб:

— Болам, болам, — деб чақирди.

Аммо Турсунбой жавоб бермади. У ота дийдоридан, она меҳридан, ёр-биродарлар даврасидан олисда, чақирса овоз етмайдиган жойда қувгин бўлиб оламдан утган эди.

Икромжон совуқ танани багрига босиб, қотиб қолган елкаларидан силади. Пешаналаридан упти. Унинг кўз ёшлари Турсунбойнинг муздек совуқ юзларини ювди. Икромжон кимсасиз тўқай орасида аламларини, ичини куйдирган дардларини танидан чиқариб юборгудек бўлиб ўкириб-ўкириб йигларди.

Турсунбойнинг бари қилмишлари энди жони билан бирга танини тарк қилган эди. Энди у ёлғиз тана бўлиб ота багрида қолган эди. Энди бу тана отаники эди. У ёшлик пайтларидагидек беозор ухлаётганга ўхшарди. Юзлари норасида юздек пок эди унинг. Йигирма бир йил ардоқлаб боққан, шамолни раво кўрмай жонига ураб ўстирган боласи хоинликдан, қўрқоқликдан, она олдидаги ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳлардан пок бўлолмай, ота қучогида бегонадек ётарди.

Икромжон йиглади, йиглади, йигидан кўз ёшлари қуриди. Боласининг бошига хашак тўплаб ёстиқ қилдида, уни аста ерга ётқизди.

Атофда офтоб яшнапти. Янги попук чиқазган қамишлар ел билан ўйнашпти. Осмони заминда қайчига ўхшаб турна карвони қўй ҳайдаган чўнондек қурелаб ўтяпти. Осмон шу қадар сўнгсизми? Унинг ортида нималар бор? Бу зангори йўл қай томонга олиб боради? Қизиқ! Турналар қайга учаётганикин?

Икромжон телбага ўхшаб то турналар уфққа сингиб кетгунча қараб турди. Бирдан сесканиб яна ерди ётган боласига қаради. Тунини ечиб устига ёпти-да, бир тиззалаб чўкка тушди-ю, қўлтиқтаёғи билан ер ўя бошлади.

У ўғлига, ягона ўғлига гўр қазирди.

Боласи уйда умрини яшаб ўлса бўлмасмиди? Юрт иззат билан уни сўнгги йўлга кузатарди. Одамлар давра қуриб кўз ёш тўкиб қабрга қўярди. Энди у тўқайдан чиқолмай, шармандалик, юзи қоралик билан жон берди, Унинг гўри ҳам бошқаларникига ўх-

шамасди. Гури кетмон билан эмас, қўлтиқтаёқ билан қазиларди.

Икромжон ҳам алам, ҳам нафрат билан гур қазирди. Баҳор селлари мағзи-мағзига инган ер қўлтиқтаёқ учига бир кафтдан илиниб чиқарди. Икромжон қора терга тушиб кетди. У қабрни тизза бўйи қазиганда ҳали офтоб учмаганди. У қаддиини ростлаб яна осмонга қаради. Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди. Ёнига қаради. Унинг чопони тагида Турсунбой ётарди. Икромжон бир дам унга ҳасратли боқиб турди-да, яна ер ўйишга тушиб кетди.

Офтоб сўнди, уфқда қип-қизил шафақ ёнди. Қамишлар учи учаётган шам сўхтасига ўхшаб қолди. Икромжон қабрдан чиқиб терлаб турган танидан яктагини ечди-да, Турсунбойни ўради. Аллақандай гайритабий куч билан уни икки қўллаб кўтарди-да, бир тиззалаб сурилиб қабр олдига келтирди.

Чул устини аста қоронғилик босиб келаётган ёз оқшомида ота ўз боласини шонсиз, шарафсиз, маросимсиз қабрга қўйди. Лой аралаш тупроқ тортиди.

Ой синган қизил лагандек бўлиб бўзариб чиқди. У секин-секин ҳаволаниб терак бўйи кўтарилдида, қимирламай осилиб қолди. Бирин-кетин юлдузлар кўзи равшанлана бошлади. Осмони заминда арава орқасидан кўтарилган тўзондек бўлиб сомончи йўли кўринди.

Икромжон қабр тепасидан кетолмади. Ҳар гал ўрнидан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна фарёд уриб ўзини қабр устига отарди.

Ой ёритиб турган тўқай яланглигида Икромжон қабрини қучоқлаб ётаркан, кимдир унинг елкасидан кўтарди.

— Дада, дада, туринг, кетамиз.

Низомжон кўпдан бери унинг аҳволини кузатиб турарди. Фарёдига чидаёлмай охири зўрлаб бўлса ҳам олиб кетишга аҳд қилган эди.

— Юринг, юринг, кетамиз. Энди бас. Кетайлик.

Икромжон бош кўтариб унга қаради. Ҳеч нарса демай судралиб бориб қўлтиқтаёгини олди-да, чайқала-чайқала олдинга тушиб кетаверди.

То тўқайдан чиқишгунча ҳам улар бир-бирларига чурқ этиб огиз очишмади.

Низомжон нима дея оларди?

Икромжон нима дея оларди?

Икромжоннинг багрини куйдираётган алам бу

ХОТИМА

Инсон боласи не кунларни кўрмайди?!

Ҳар бир одам ўз гами билан бўлса, ҳаётдан кўз юмиб кетганларга умр бўйи мотам тутиб утса, бу моддий олам шу кунларга етолармиди?

Ҳаёт тўлқини ожизларни қиргоққа иргитиб ташлайди. Оқимга қарши суза олганлар, тўлқинни эгарлаганларгина эртанги кунга етиб келади.

Ер куррасида чумолидек меҳнат қилаётганлардан кўра, тупроқ тагида ётганлар кўп. Ер қатлами одам суякларига тўлиб кетган.

Аmmo ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб йўл юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, ёшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган.

Инсон кўзидан оққан ёшларни жамласа уммонлар пайдо бўларди. Бу уммонлар жаҳонни фарқ қиларди.

Ерни кўз ёши эмас, пешана тери яшнатган.

Инсонларнинг ҳаётдан илинжи кўп. Ноумид шайтон, дейдилар. Кўнгилга тасалли берувчи, одамни ҳамиша оёққа турғизувчи, уйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.

Ҳаётнинг жами ачиқ-чучугини татиган, айрилиқларги фил бўлиб бардош берган Икромжон учун ҳаётнинг ҳам чигил, ҳам порлоқ саҳифалари бор эди.

Низомжон!

У Икромжонга угил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиниқ бегубор уфқларга уча олади. Бу қанотлар уни ҳаётнинг янги манзилларига олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Дилдорни кузатиб арава изи тушган чўл бўйлаб кетишяпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқтаёгига суяниб уларнинг орқасидан қараб қолди.

Уфқда уч нуқта қолди.

Бу — Низомжон, бу — Дилдор, бу — Зебихон.

Нардек енгил оппоқ булутлар чети ботаётган оф-
тоб тигида худди кимхоб парчадек лов-лов ёнади.
Икромжоннинг кузларини қамаштиради. Ёнади, ёл-
қинланади.

Тошкент — Фарғона, 1964 йил.

ХАЛҚ ҲАЁТИНИНГ РАНГИН МАНЗАРАЛАРИ

Куп йиллар яшайдиган китоб қанақа бўлади? Қайси ёзувчи янгидан-янги китобхонлар авлоди қалбига кириб боришга қодир? Умуман, ёзувчилик истеъдоди деганда нимани тушуниш керак?

Бу саволларга ижод сирларини ипидан игнасиғача ўрганган куп алломалар жавоб излаганлар ва... ҳеч бири аниқ тўхтамга келолмаган. Негаки, инсон қисмати қанчалик чигал бўлса, ижод олами ҳам шунчалик мураккаб. Каламкаш эса одамни тадқиқ этади.

Ижодда озми-купми тажриба орттирган қаламкаш сифатида бир нарсани айтишим мумкин. Куп йиллар яшашга қодир китоб иккита энг холис ва энг бешафқат синов — Вақт ва Китобхон имтихонидан ўтишга мажбур. Аммо гап фақат бунда ҳам эмас. Ўз даврининг талабларига жавоб берган ҳамма асарлар ҳам узоқ умр кўролмаслига мумкин. Шуру замонида «синфийлик», «социалистик реализм» талабларига тулақонли жавоб берувчи китоблар ҳар ёқлама тарғиб қилинар, тақдирланар эди. Бугун «ишчи ҳазратлари» ҳақида роман ёзиш талаб қилинса, эртага «геолог ҳақида нега дoston йўқ» деган муаммо уртага қўйилар эди. Қизиги шундаки, замон талабига лаббай деб жавоб қилган бундай китоблар беш-ўн йил утиб «модадан қолар», «классик асар» сифатида дастур ва дарсликларга киритилган тақдирда ҳам ўқувчи унда нимадир етишмаётганини сезиб турар эди.

Китобхон синови деган гап ҳам, амалда барибир нисбий тушунча. Бугун минглаб китобхон уртасида шов-шув бўлган асар эртага «эскириши» мумкин. Мутахассис танқидчиларнинг ҳисоб-китобиغا қараганда Қодирий домланинг «Ўтган кунлар»идан кейин кечган етмиш йил давомида ўзбек адабиётида салкам икки юзта роман чиқибди. Яна уша мутахассисларнинг фикрича, келгуси авлод — XXI аср китобхони шулардан ақалли йигирматасини ҳаяжонланиб ўқиса катта гап экан!

Савол туғилади: нега шундай? Бу сўроққа бир ёқлама жавоб бериш мумкин эмас. Мен кўпинча таъқидчи дўстларимга битта роман ёзиш битта докторлик иши билан тенг, деб ярим хазил қилиб гапираман. Чиндан ҳам романдек катта полотно яратиш осон эмас. Талай романлар хозирги кунга келиб «эскириб» қолгани учун айбни нуқул адиблардан излаш инсофдан бўлмайди. Албатта, уша икки юзга яқин романлар орасида бадийий сазё асарлар ҳам бўлган. Бироқ шулардан камида элликтаси катта истеъдодлар томонидан битилган. Талантли адибнинг ҳатто бир қадар бушроқ асарида ҳам барибир, чинакам санъаткорлик билан битилган уринлар оз бўл-

майди. Афсуски, империя сиёсати энг иқтидорли ёзувчиларни ҳам қолипга тиқди. Халқимиз утмиши ҳақида ёзганлар «тарихни сох-талаштирувчи», «феодал утмишни улугловчи», деб сиқувга олинди. Куп асарлар ёзиб булингач, «қайта» ишланди. Замон ва инсон дардини ҳаққоний тасвирлаганлар миллатчи деб қамоққа тиқилди. Қодирий, Чулпон, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Отажон Ҳошим, Мунаввар Қори, Шайхзода, Ҳамид Сулаймон ва яна унлаб адиблару, алломалар қисмати бунга мисол була олади. Оқибат шу булдики, ҳатто энг талантли асарларда ҳам Сиёсат биринчи уринга чиқди. Холбуки, адиб истеъдодини белгилайдиган, узоқ умр кўрадиган асарда аввало инсон Қисмати бўлмоғи керак!

Шу талабдан келиб чиқадиган бўлсак, Саид Аҳмад — бахтли адиб. Унинг асарларида, шапалоқдек миниатюрасидан тортиб, катта полотноларигача кўпчилигида инсон акс этади...

Модомики, гап Одамнинг тақдири ҳақида бораркан, ёзувчининг уз ҳаёт йули ҳақида ҳам жиндай тўхталишга тўғри келади. Саид Аҳмад қисмати шахмат тахтасидаги пиёданнинг йулига ўхшайди. Пиёда олға юраркан, бир гал оқ, бир гал қора катакдан утади. Адиб ҳаётида нурли кунлар ҳам, қора тунлар ҳам оз бўлмаган.

Мана, неча йиллардан бери Саид ака билан қадрдонмиз. Кўп-кўп сафарларда бўлганмиз. Бир нарсани ишонч билан айтишим мумкин. Ўзбекистонда Саид Аҳмад асарлари кириб бормаган, ақалли телевизион миниатюраларни кўриб завқланмаган хонадон йўқ, десак, муболага бўлмайди. Ёзувчи учун бу — ҳазилакам бахт эмас!

Шунақа-ку, бундан бир неча йил аввал рўй берган бир воқеани эсласам, ҳамон кўнглимда галати маъюслик уйғонади. Оқсоқол билан (биз — шогирдлар Саид Аҳмадни шундай деб атаймиз) Фаргона водийсига бордик. Учрашувлар қилдик, тоғларга чиқдик... Саид ака қайси даврага кирмасин, талабалар бўладими, кекса деҳқонларми, ҳамма ерда теша тегмаган ҳазиллар билан одамларнинг кўнглига шодлик солар эди. Шоҳимардонда ётиб қолдик. Тун органида қарасам, оқсоқол айвонда йўқ. Тулин ой кечаси эди. Ташқари чиқдим. Разм солсам, Саид ака шарқираб оқиб ётган сой бўйида, ҳарсангтош устида сигарет чекиб утирибди... Бояги ҳазиллар, аскиялар руҳи тарқалмаган эди. Ҳазиллашдим:

— Мучалингиз хўрозми, нима бало? Ярим кечадаям ухламайсиз. Суфи азон чақирмасдан уйғотиб уйқунинг белига тепасиз!

— Унақа дема, укам, — деди Саид ака аллақандай ўксик оҳангда. Ўн бир ой «одиначка»да утирган бўлсам, кечаси билан кўзимга чироқ тўғрилаб қўйган бўлса, уйқусиз бўламан-да! Мендан ўтганини сен қаёқдан биласан, болам... — Шундай деди-да, тўсатдан хиқиллаб йиглаб юборди. — Мен ўзи бу дунёга азоб чекиш учун келган эканман...

Қаерга борса давраларни гуллатиб юрган, бир гапириб ун куладиган, ёши етмишга бориб қолган одамнинг йиғлаганини кўриш оғир бўларкан. Ўша кеча тонготар дардлашдик.

Саид Аҳмад катта ёзувчилигини билардим. Хонадонида кўп бўл-

беш йил азоб билан кутган умр йулдошини ташлаб дунёдан куз юмади... Саида Эуннуовадан инсон туйгуларини куйловчи шеърлар, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини акс эттирувчи насрий асарлар қолди.

— Билмаганлар мени нуқул ҳазил-мазаҳ қилади дейди. Мен нега доим ўзимни хушчақчақ тутиб юраман? — деди уша кеча Саид ака. — Шунақа қилмасам аллақачон улиб кетган булардим...

Кунглимда турган гапни айтдим:

— Шуларнинг ҳаммасини нега ёзмайсиз? Ақалли қамоқлару лагерларда кечган кунларингиз, буёқда Саида опанинг азобини ёзсангиз бир эмас, унта роман булади-ку!

Саид ака чуқур хурсинди:

— Нега тушунмайсан, болам? Мен ҳаяжонсиз ёзоламан. Бу гапларни ёзишга юрагим чидамайди. Яرمىга етмай одо буламан...

Бу — чин дилдан айтилган гап эди. Саид Аҳмад ҳаяжонсиз ёза олмайди. Эҳтимол, истеъдодли қаламкашнинг энг катта бахти ҳам, энг катта фожиаси ҳам шундадир.

Адиб яқинда 75 ёшга тулади. Ҳамон хушчақчақ, ҳамон ҳазил-каш. Истеъдодли қаламкашларни, халқ шоири буладими, биринчи ҳикояси чиққан студентми, меҳр билан бағрига олади. Орадаги ёш ва даража масофаси эсан чиқади. Шу боисдан ҳам Саид Аҳмаднинг уз устози Абдулла Қаҳҳордан мерос бўлиб қолган бог ҳовлиси ҳамиша гавжум. Бир кун ширин-шакар набиралари келса, эртасига Эркин Воҳидов, Улмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Носир Фозилов, Нетьмат Аминов, Мурод Муҳаммад Дуст, Эркин, Аъзамов, Анвар Обиджон, Хайриддин Султонов, Тоғай Мурод каби турли авлодга мансуб шогирдлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб келишади.

Табийки, асарга ёзувчининг феълидаги айрим ҳолатлар кучиши аниқ. «Келинлар қўзғолони» комедиясида муаллифнинг хушчақчақ кулгуси минглаб, юз минглаб томошабинга кўчади. Баъзан мунаққидлар асар янги чиққан пайтда унда дурустроқ маъно йўқ, бачкана деб таъна қилдилар. Бошқалари эса комедиядан замонга хос гоёни топгандек бўдилар. «Келинлар қўзғолони»да СССР халқларининг бузилмас дустлиги тасвирланган. СССРдаги ун беш республика — асардаги ун беш оила (етти жуфт оила ва қарвонбوشي Фармонбиби). Муаллиф уларнинг жипслигини тараннум этмоқчи. (Адибнинг узи ҳам бу фикрдан узоқ эмас эди). Бунини қарангки, СССР парчаланиб кетди. Тадқиқотчилар янги гап топдилар. Драматург аслида, ҳар бир оиланинг мустақил булишини хоҳлаган. (Адиб бу мулоҳазани ҳам маъқуллаб қўяқолди)... Аслида гап бутунлай бошқа ёқда эди. Муаллиф уз асарида СССРнинг бирлигини ҳам, қачондир парчаланиб кетишини ҳам уйлаган эмас. Асарда ўзбекка хос холат — халқимизда кексаларни беқиёс иззат қилиш ва бу билан беихтиёр уз кексалиги учун замин тайёрлашдек оддий ва айни пайтда теран маъно ётади. Комедия шунинг учун ҳам уёғи Европа, уёғи Осиёда катта шуҳрат топди. Бир суз билан айтганда, «Келинлар қўзғолони»да ёрқин характерлардан ташқари катта умуминсоний маъно бор эди...

Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогияси чиққанига ўттиз йиллар булиб қолди. Бу роман, шубҳасиз, адабнинг энг ёрқин ва энг салмоқли асари... Роман ўз вақтида кўп тилларга таржима қилинди ва юз мингларча нусхада қайта-қайта нашр этилди. Шунга қарамай мен асарни қайта ўқирканман. «Уфқ»ни келаси аср китобхонлари қандай қабул қиларкин, роман Вақт талабига ҳам, Китобхон талабига ҳам бирдек жавоб беришга қодирмикин, деган савол, муттасил ҳаёлимда турди. Қувонч билан таъкидлаш мумкинки, «Уфқ» трилогияси, гарчанд замоннинг ўткинчи шабадалари сезилган айрим ўринлари бўлса-да, ҳали кўп авлодларни ҳаяжонга солиши мумкин.

... Танқидчи дўстларимизнинг одати бор. Аввал-бошда китобни мақтаб туради-да, кейин «савалаб қолади». Мен танқидчи эмасман. «Уфқ»ни мақташ ниятим ҳам, «савалаш» мақсадим ҳам йўқ.

Бундан 20-30 йил аввал ўқиганимда «Уфқ» гоят мукаммал китобдек туюлган эди. Энди билсман, асарда эътироз уйғотадиган баъзи нуқталар ҳам бор экан. Тасвирда бир қадар такрорлар мавжуд. Баъзи манзаралар, аёл кишининг меҳри дарёлиги, Азизхоннинг «ерга урса осмонга сапчийдиган» шух-оловлиги китобхоннинг эсидан чиқиб қоладигандек қайта-қайта такрорланади. Албатта, бу камчиликларни тушуниш мумкин. Трилогия ун йил давомида ёзилган. Муаллиф саккиз йил олдин ёзган манзара ва ҳолатларни кейинги китоб битилаётганда унутган бўлиши мумкин... Бундан ташқари, «Қирқ беш кун»да асар қаҳрамонлари қисматига бевосита таъсир қилмайдиган, ҳужжатли асар руҳига мос саҳифалар ҳам бор. Усмон Юсуповнинг матбуот конференцияси ўтказиши, унга газета мухбиридан тортиб москвалик кинорежиссёргача савол бериши, кейин Юсуповга шахсан Сталиннинг ўзи қўнғироқ қилиши... Билмадим, балки муаллиф ўша замон кайфиятини акс эттириш учун шундай қилгандир. Унақа бўлса устозимдан узр сўрайман... Ишонаманки, бу китоб ҳали кўп ўқувчиларни ҳаяжонга солади. «Уфқ»да бунга асослар кўп. Энг муҳими — романда инсонларнинг чалқаш, мураккаб қисматлари ёрқин бўёқларда тасвирланган. Китобни ўқишингиз билан бир-бирига ухшамайдиган ва айни пайтда, қайсидир жиҳатлари билан бир-бирининг қисматини тўлдириб турадиган одамлар кўз ўнгингиздан ўтади. Уларнинг бошидан кечган кулфатлар ҳам, сурурли онлар ҳам ҳаёлингизни узоқ банд қилиб туради. Бунга эришиш — ниҳоятда мушкул вазифа.

Асарнинг ички қурилмаси, тили, қаҳрамонлар феъл-атвори ҳақида кўп гаплар айтиш мумкин. Булар «Уфқ» романини узоқ манзилларга олиб борадиган омиллар. Бироқ мен ушбу трилогиянинг бошқа бир муҳим фазилати — ундаги миллий оҳангларнинг жозибadorлиги, чинакам узбекона тасвирлар ҳақида гапиргим келади. Негаки миллийлик — умуминсонийликнинг жонбахш илдиридир. Адиб бошқа асарлари қатори «Уфқ»да ҳам ўзбек халқининг жўмардлигини дунёга дoston қилди.

Шундай қилиб романдаги гоят нозик миллий ва айни пайтда, умуминсоний жиҳатларни бир кўздан кечирайлик.

Китоб бошиданоқ муаллиф сизни соф узбекона манзилларга олиб киради. «Гувала деворлар орқасида беркинган, чанг босган беҳи гуралари, теракка чирмашган аймоқи узумлар бу кучага ажиб бир ҳусн бағишлайди... Тол пинжиги суқилган сулада бир мўсафид қийиги билн чойнакни ураб, уй уйлаб утирибди...» Ниҳоятда аниқ ва эсда қоладиган манзара! Ёки мана бу тасвирга эътибор берайлик. «Олди шох-шабба билан тўсилган чорбоғлардан мевасини кутаролмай қадди букилган анорлар, сўриларга териб ташланган ошқовоқ, қирқма қонунлар кўринади». Яна бир манзара. «Қизиган тупроққа бағрини бериб ётган мусича эриниб кукулайди. Пахса деворга чапланган қовун уругини ари талайди. Устига офтоб келиб қолган сигир орқага тисарилиб, арқонни узмоқчи булади».

Бундай манзараларни кўриш учун қанчалик теран кузатувчанлик керак бўлса, уни китобхон кўз унгида жонлантириш учун бундан ҳам катта маҳорат талаб қилинади. Мана бу ҳолат тасвирига эътибор беринг. «Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб, маҳсисига қўлини суртди». Улгудек зиқна, очкўз Иноят оқсоқолнинг феъли шу ҳаракатиданоқ аниқ кўринади. Иноят оқсоқол ўлган отнинг тақасини қоқиб олишдан ҳазар қилмайдиган зиқна одам. Вазор - учарга борса, эшагини, олдига хашак ташланган бошқа эшак ёнига боғлайди. У юрт бошига иш тушгандан фойдаланиб бойлик тўплайди, келинининг мулки қўлидан кетмаслиги учун Дилдорни қайнисига олиб беришдан ор қилмайди. Адиб бу имонсиз чолни бир қадар киноя, яшириқсиз ғазаб билан ёзади. Иноят оқсоқол қисмати тасвирида галати, соф миллий лавҳа бор. Оқсоқол камёб мол билан мелисанинг қўлига тушади. Қутулишнинг бошқа чорасини тополмагач «антиқа» усулни ишга солади. Мелисага, агар қўйиб юбормасанг, боланг ўлсин деб қаргайман, дейди. Буни қарангки, ёши қайтиб қолган мелисанинг катта угли урушда ўлган. Кўзининг оқ-қораси — беш яшар яна битта угли бор... Шу гапдан кейин у титраб кетади ва оқсоқолни қўйиб юборади... Билмадим, эҳтимол мелиса бошқа халқ вакили бўлса бу гапга парво қилмаслиги ҳам мумкин эди. Бироқ у ўзбек... Қизиги шундаки, китобхон ўз бурчини бажармагани учун мелисани айбситамайди. Аксинча, Иноят оқсоқолга нафрати баттар ошади.

Энг муҳими, адиб трилогия қаҳрамонлари характер мантиқини шу қадар аниқ тасвирлайдики, уларнинг хатти-ҳаракатига, ҳаётидаги бурилишларга, хуллас, қисматига тўлиқ ишонади. Азизхон ўта шўх, чапани йигит. Айни пайтда содда-гур. Суюклиси Лутфинисани амакиси зўрлаб узатаётганда нима қилишни билмай эсанкираб қолади. Охири, тўй бўлиб турган жўйдан қизни опқочиб кетади. Буни қарангки, бировнинг пардадаги қизини нақ тўйхонадан олиб қочган йигит севгилиси биалн аллақанча вақт бирга буладию никоҳи йўқлиги учун унга тегинмайди... Агар шундай ҳолат Европа ҳаётида рўй берса воқеалар оқими бошқача кечган бўлар ва бу табиий саналар эди. Азизхон билан Лутфиниса эса ундай қилолмайдилар. Негаки улар — ўзбек. Тўйхонадан келининг қочиши ўзбек хонадони учун ҳазилакам иснод эмас. Бундан Азизхоннинг

ота-онаси, айниқса келиннинг акаси Акбарали қаттиқ изтироб чекадилар. Номусига чидалмаган Акбарали ўн беш яшар қизчасини синглисининг урнига ўрин куёв олдига судраб келади ва мулладан никоҳ ўқишни талаб қилади. Бундай даҳшатли қарорга келишга уни эркаклик ор-номуси мажбур этади. Акбаралининг қарори нақадар талбалик бўлиб туюлмасин, сиз унинг ориятига тан берасиз. Азизхоннинг ота-онаси ҳам инсофли одамлар. Улар «эгилган бошни қилич кесмас» қабилида Акбаралига эланиб борадилар. Бироқ келиннинг акаси уларни ҳайдаб солади. Охир-оқибат синглисини пичоқлаб ўлдирганида китобхон Акбарлидан нафратланади, аммо кўнглининг бир чеккасида унинг характер мантиқи шунга олиб келиши муқаррарлигига ишонади.

Икромжон ва Жаннат холанинг аччиқ қисмати ҳам гоят мураккаб ва мантиқан пухта ўйланган. Эрка угил Турсунбой урушдан қочиб қамишзорда бекиниб юрганида огир бетоб Жаннат хола ўлим олдидан ҳам қочоқ боласига овқат ташишдан тўхтамайди.

Эсимда, роман Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинганда айрим мутахассислар адибга айб қўйган эдилар. «Наҳотки асарнинг ижобий қаҳрамони — совет аёли қочоқни, Ватан хоинини тутиб бериш урнига унга овқат тахиса?» Шунда Саид Аҳмад, мен тасвирлаган хотин «қаҳрамон» эмас, Она, уни бошқача ёзсам ёлгон булади, деган эди. Агар ушанда муаллиф Жаннат холани «сиёсий ҳушёр» аёлга айлантирса роман уша заҳоти улган булур эди. Ёки бошқа ҳолатни эсланг. Икромжон чакалакзорда тасодифан қочоқ ўглини кўриб қолади. Ўзи урушдан яримта бўлиб келган, буёқда «хоиннинг отаси» деган тавқи лаънат... Устига-устак бу дунёга келиб бир кун ҳам рўшнолик кўрмаган хотини оламдан утган... Бу аламлар устига ўзини шунча маломатга қолдирган ўглини кўрган ота қандай аҳволга тушиши маълум. Икромжон Турсунбойни кучи етганча савалайди, кейин боласини қучоқлаб ўзи ҳам йиғлайди. Турсунбой қаамишзор орасига қочиб кириб кетаётганда орқасидан отади. Ва ўша заҳоти «ҳайрият, тегмади», дейди. Гоят таъсирли ва ҳаққоний ҳолат. Икромжон дунёдан ўтган хотинини уйлаб бир эзилса, ёлғиз боласининг аччиқ қисматини уйлаб тагин бир изтироб чекади. Охири, чакалакзорда очликдан ўлиб қолган фарзандига қўлтиқтаёғи билан унсиз фарёд чекиб гур қазийди. Китоб хотимасида эса ўглининг ўт олган мазорини қучиб, жон беради.

Агар бу воқеаларга сиёсий нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, Икромжоннинг ҳаракатларини қоралаш керак. Хўш, башарти биз уларга оддий одам, ота-бола деб қарасак-чи?

XX асрнинг буюк адиби, Америка ёзувчиси Эрнест Хемингуэй қизиқ гап айтган. Қаламқаш учун тўртта асосий мавзу бор: муҳаббат, меҳнат, уруш ва ўлим. Қолган мавзулар шунинг атрофида айланади. Айни пайтда Хемингуэй «Алвидо, қурол» романида урушнинг яхшиси бўлмайди, деган хулосага келади. Чиндан ҳам, урушда голиб пошшо, голиб қўшин, голиб тузум булиши мумкин. Аммо голиб одам бўлмайди. Негаки уруш одамни одам ўлдиришга мажбур қилади.

Афсуски шуро сийёсати янгидан-янги авлодларга уруш — шон-шараф иши, урушсиз яшаб булмайди деган гояларни сингдириб келди. Бир қули билан СССР — тинчлик посбони деб ёзиб, иккинчи қули билан Афғонистонга уруш очиш ҳақидаги ҳужжатта имзо чекканлар шунақа сийёсатдонлар эди. Тўғри Ватан урушида кўп миллатли халқимизнинг талай фазилатлари аён булди. Аммо уша урушдан кўксига олтин юлдуз тақиб келган қаҳрамонлар ҳам жанг ҳақида завқланиб эмас, ҳамиша изтироб билан гапирганлар. Урушнинг яхшиси булмайди! Гарчанд «Уфқ»да муаллиф ушбу ҳодисани бу даражада кенг миқёсда тасвирламаган булса-да, (замон шароити бунини «ўтармас эди») барибир асарда урушга нисбатан нафрат сезилиб туради. Китобхон Икромжон, Жаннат хола ва бошқаларнинг дардига шерик бўлади. Ахир уруш деган палакатни Икромжон ҳам, Жаннат хола ҳам ва ҳатто, қочоқлигини оқлаб булмайдиган Турсунбой ҳам уйлаб топган эмас. «Уфқ» трилогиясида бундай санъаткорона ҳолатлар оз эмас. Асар ана шундай ёркин саҳифалари билан ўқувчи қалбига чуқур кириб боради. Бу китоб ҳали кўп авлодлар томонидан ҳаяжонланиб мутолаа қилинади, деб ишонч билан айтиш мумкин.

Ўткир ҲОШИМОВ.

МУНДАРИЖА

ҶИЖРОН КУНЛАРИ Иккинчи китоб 5

*Ўткир Ҳошимов. Халқ ҳаётининг рангин
манзаралари 226*

САИД АХМАД

УФҚ

Шарқ нашриёт-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти

Муҳаррир *Ш. Р. Эргашева*
Безаклар *В. Н. Самойловники*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Е. Лукьянова*
Мусахҳиҳлар *У. Мадаминова, З. Солиҳова*

Теришга берилди 23.01.95. Босишга рухсат этилди 14.09.95.
Бичими 84X108 $\frac{1}{32}$ Мактаб гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табаги 12,6. Нашриёт ҳисоб табаги 14,0. Адади 25000 нусха.
Буюртма № 3356. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
босмаҳонаси.
700083 Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси,
41-уй.

Ўткир ҲОШИМОВ
«ИККИ ЭШИК ОРАСИ»

80-йиллар романчилигининг етук намуна-
си саналган ва китобхонлар томонидан илиқ
қаршиланган мазкур асарда Шахснинг та-
факкури ва тақдири давр қандай бўлмасин,
унинг узига, айти чоғда теварақдагиларга
ҳам боғлиқлиги ҳақида ҳикоя қилинади.
Асар дилга яқин латиф манзаралар тасвири,
воқеаларни ўзлигича акс эттира олиш маҳор-
рати меваси бўлгани сабабли Ҳақиқат хуш-
хабарчисидек илиқ қаршиланди.

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. «ҚИЛКУПРИК»

20-йилларнинг бошларида Бухоро амирлигининг Шўролар томонидан тугатилиши ва янги ҳукумат ўрнатилиши баробарида ҳар бир оила, ҳар бир шахс тақдирида мураккаб воқеалар кечиши табиий бир ҳол эди. Айнан шу нарсани яхши ҳис этган истеъдодли адиб ўз асарида мураккаб табиатли ва чигал тақдирли қаҳрамонлар туркумини яратганки, бу нарса асарнинг бадиий қимматини белгилаган-қўйган.

МИРМУҲСИН. «ТЕМУР МАЛИК»

Адиб Мирмуҳсиннинг мазкур романи Чингизхон ва олчоқ урдалари истилоси даврида Туркистон фарзандларининг Ватан озодлиги ва мустақиллиги йулидаги кураши акс эттирилган.